

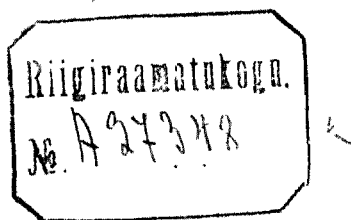
H. Prants

HINDRIK PRANTS

MINU ELUKÄIK

MÄLESTUSI JA PÄRIMUSI

Sf. 14967

N 1893 (16.4.37)

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

O./ü. „Ilutrükk“, Tartu, 1937.

EESSÕNA.

Viimasel ajal on eesti kirjandusse siginenud uus liik raamatuid, mida varem ei tuntud: elu-lookirjeldused ja avaliku elu tegelaste mälestused (memuaarid). See on uudiseks ainult välselt, sest tõeliselt on mainitud laadi kirjandus-
tooted meie rahva juures juba õige ammune nähtus. XVIII sajandi lõpul ja XIX algul olid niisugused avalikkude tegelaste „ello-käügid“ — vähemalt Lõuna-Eestis — eriti vennastekoguduste ringides õieti rohkesti levinud. Muidugi mitte trükitult, sest eestikeelne trükikirjandus oli siis üldiselt koguni napp, vaid käsikirjades, mida üksteiselt isukalt ära kirjutati ja siis tuttavate ringkonnis vaheldumisi isukalt ja õhinal loeti. Minu vanemate majas sai näha mitmekümneid „Velliste ello-käüke“. Mõistagi oli nende sisu esijoones usuelulist laadi, nendes käsitleti hoolega hingelisi läbielamusi ja „koggoduste“ elunähtusi.

Aga osa kirjeldusi kuulus ikka ka rahva üldise elu ja olu raamidesse, mis väärised nendegi tähelepanu, kes olid kirjutajaile võõrad.

Kahetsen, et ei taibanud lapsena teha endale neist tarvilikke märkmeid, kuid mällu jäi püsima mõndagi. Nende mälestuste najal usaldan öelda, et kõnesolevad „ello-käügi-ramatud“ olid omal ajal, millal meie kirjandus oli alles lapsekingades, õige kaunikesti kultuuritõstvaks teguriks, sest et nad teataval määral asendasid ilukirjandust.

Mõistagi olid mainitud käsikirjalised tooted ikkagi ainult vaevaliseks asaineiks tõelistele elumälestuste kirjeldustele, mida tunneb nüüd isegi lugejaskond. Neil memuaaridel on kahesugune tähtsus ja väärtus. Nad on ühelt poolt ilukirjandustooted, jutustused, olgugi kergel ja vestelisel kujul, aga just seetõttu loetavad. Teiselt poolt on tähelepandavad ja mõneski suhtes hästigi hinnatavad neis leiduvad ajaloolised, eriti kultuuriloolised märkmed, mis mitmetpidi aitavad valgustada kirjeldajate kaasaegseid sündmusi. On küllaldaselt teada, et tähtsate riigimeeste ja muude mõjukate avaliku elu tegelaste memuaarid on olnud ajaloo-uuri jaoks väga tähtsad, sest neis on avaldatud mõtteid ja vaateid, mis seisid seni avalikkuse eest varjul.

Eesti tegelaste „elumälestusi“ on senini ilmunud kaunike kogu. Esireas seisavad Kitzbergi ja Jürgensteini omad, mis on mitmeti kõrgelt

hinnatavad ja eesti avaliku elu käigu õigeks tundmasaamiseks väga tarvilikud. Mina pole senini usaldanud esineda oma mälestustega, sest ma pole olnud kusagil mõjukal kohal tegelaseks. Mu avaliku elu tegevusala on piirdunud kirjandusega tegutsedes, muudel tegevusaladel (seltsides) olin tegev küll agara reamehena, kuid ei kusagil mõjuvama kohal.

Niisugustel asjaoludel poleks mul põhjust enda mälestustega astuda tähtsate tegelaste omade kõrvale. Ma pole seda ka varemalt mõelnudki. Kuid nüüd — oma eluõhtul — usaldan seda ometigi teha. Olen selleks saanud tuttavalt ja sõbrult soove ning õhutust, sest nad arvavad, et mul ikkagi mõndagi oleks öelda oma elu rohketest nähtustest, mille tundmaõppimine oleks üldsusele huvitav ja mõndapidi vahest võiks anda eesti kultuuriloo kohta valgustust, seniste teadmete täiendamist. Ka võiks eelolnud aegade ja olude kirjeldamine huvitada nüüdisaja lugejaskonda. Sellel arvamusel olen ka ise, leides, et oma pika eluea jooksul olen kogunud igatahes muljeid ja mälestusi ja teinud omal alal ka märkmeid mõnesuguste avaliku elu nähtuste kohta, mis võiksid olla sugemeiks ja pakuda väheseid killukesi mu palavalt armastatud sugurahva arenguloo kujutamiseks minu elupäevil. Olen veendunud, et võin esitada ja kujutada nii mõndagi nähtust eelmiste rahvapõlvede oludest, mis on eesti lugejaskonnale ja eesti kultuuriloo uurijaile uudiseks, sest et neid pole minu teada senini puudutatud kusagil trü-

kitud kirjanduses ja et neil minu arvates võiks olla omajagu väärtust.

Niisiis: püüan teistele tutvustada, mis mul on olemas mu mälestustesalves ja mida pean vääriliseks teatavaks teha. Palju neis tõsiväärtuslikku leidub, otsustavad muidugi lugejad ja asjatundjad arvustajad. Mulle jääb aga igatahes rahuldav tunne, et olen teinud, mis suutsin ja mida tarviliseks pidasin.

I.

ESIVANEMAD ISA POOLT.

Minus tunduvat tuksuv „ajalooline soon“ on isaisade pärandus. Põlvnen sugukonnast, kus on alati pööratud tähelepanu ajaloolistele nähtustele. Minu vanavanemate mälestused ulatuvad tagasi õige kaugemale — Põhjasõja aegadesse, millal hävines Vastseliina alevik ühes säälse kirikuga. Need on igatahes õieti legendaarsed ja vaevalt täpsed ajaloolised tõsiasiad, kuid üsna aluseta pole nad siiski, sest kuulsin samasuguseid jutte oma noorpõlves teisaltki. Igatahes on sündmus, millest siin kõne, kindlasti ajalooline. 1702. a. suvel, otse samal ajal, millal Rootsi kange kuningas Karl XII tallas oma vägedega Poolas sõjateed, saades Kliszów'i lahingus (20. juulil) hiilgava võidu, seetõttu aga ettevaatamatult tühjendas meie maa tarvilisest kaitseväest, kasutas ta teine vastane, Vene tsaar juhust, et saata omad väeosad Liivimaad laastama. Need tulid Peipsi ääres üle piiri, ujutasid hävitades üle

Räpina ja Kanepi kihelkonna ja pöördusid siis Helme poole, kus võitsid 29. juulil H u m m u l i juures Rootsi väe põhjalikult, nii et selle riismed põgenesid hirmuga Pärnu. Sellega seisis kogu Liivimaa venelaste ees lahti. Et otse selle järel tuli teade rootslaste võidust Kliszów'is, ei usaldanud venelased ometigi Liivimaal pikemalt viibida, vaid pöördusid tagasi kodumaale, teel veel enda huvides tegutsedes. Nimelt vallutati tugev riigi idapiiri vaht — Marienburg.

Teine piirikindlus — Vastseliina — oli arvatavasti juba enne venelastele lahti. Sest kõiki asjaolusid arvestades (ajalooraamatuis sellekohaseid teateid kahjuks ei leidu) oli Rootsi kaitsevägi Vastseliina maha jätnud juba 1701. a. Et venelased mainitud aasta sügisel tegutsesid juba teinepool Vastseliinat, Rõuge ümbruses, polnud rootslastel sääl enam püsi. Nähtavasti pidas Rootsi väejuhatas, arvestades oma nõrka jõudu, võimatuks Vastseliinat enda käes hoida. Säälset alevit ja kirikut polnud venelased senini puutunud, seekord aga ujutas tagasipöörduv Vene vägi muuseas üle ka Rõuge, Põlva ja Vastseliina kihelkonna, hävitades, põletades ja inimesi surmates või vangid vedades. Kõigiti tõenäolikult viidi otse sel puhul neist paikadest vangidena kaasa nüüdse Lutsi maarahva esivanemad. Selle rahvakillukese keelekuju ja kohanimed annavad küllaldast põhjust neid pidada mainitud kihelkondadest päritolevateks. Lutsilastel on muuseas Suur ja Väike Tsäpsi küla, Vaarkali, Paidra ja Treiali küla,

millenimelised on olemas ka Vastseliina ja Põlva kihelkonna alal. Sellest tuleb oletada, et vangistatud inimesed panid uues asupaigas rajatud küladele oma kodukohtade nimed.

Kirikuajalooliste märkmete järgi põletati sel korral maha ka endine P i n d i kirik (mille asemele alles meie päevil tekkis uus) ja rüüstati R õ u g e kirik; põletada seda kivihoonet ei saadud. Tolleaegne Rõuge kirikuõpetaja Boretius põgenes vaenlaste eest pelgu lähedalasetsevasse sügavasse orgu, kuid sinna ta jäigi kadunuks; ei teata, kas ta tapeti ära või viidi vangina kaasa.

Arvatavasti oli samal ajal ka V a s t s e l i i n a alevi ja kiriku hävitamine, kuigi selle kohta otseseid teateid ei leidu. Need puuduvad kroonikais ja ajakirjades, sest sõjamõllus polnud kirjutamiseks mahti.

Visalt rahva seas säilinud mälestuste järgi olnud alevi ja kiriku hävitamine esimesel nelipühade päeval, otse jumalateenistuse ajal. See näib olevat vastuolus eelpool kuulnud kirjeldusega venelaste tegutsemisest Vastseliinas pärast Hummuli lahingut. Mainitud vaadet tõendab mõjukalt Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes juhtumisi leiduv märkus, et Vastseliina alevi kirik olevat purustatud 1. nelipühade päeval, misjuures aastaarv on aga jäänud märkimata. See teade on võetud tõelisena Vastseliina kirikukroonikasse. Võimalik, et Vastseliina, Rõuge ja Pindi kiriku hävitustöö oli juba Vene sõjaväe Liivimaale tulekul, kevade poole, millal nad enne kaugemale maa sisse tungimist

— kus oli karta Rootsi sõjaväega kokkupuutumist — asusid kaitseta jäänud piirimaadele, kus neil polnud segamist karta. Selle vaate põhjal võiks küll kooskõlastada Vastseliina kiriku traagilist saatust otse nelipühade ajal. Et täitsa püha puhul rahvast oli kirikusse kogunenud palju, oli tapatalgu rahvajutu järgi kohutav: kõik kirikusolevad inimesed tapetud ära. Hirmsale loole on rahvas luuletanud — nagu see harilik — omapärase jutujätku. Selle järgi olevat õpetaja — kes vaenlaste tulekul kantslis jutlustanud — rahulikult edasi kõnelnud, kuni kõik kirikulised tapetud olnud. Siis tabanud teda muidugi sama saatus.

See rahvasuus liikuv jutt on aga täitsa ekslik. Liivimaa konsistoriumi kirjade andmeil on tolleaegne Vastseliina kirikuõpetaja Thicle elanud veel 1702. a. vangina Venemaal. Arvatavasti ongi kogu kirikurahva tapmise jutt liialdatud, sest venelastel oli kasulikum mitte kõiki inimesi surmata, vaid vangiks ja müügikaubaks kaasa võtta. Vene ajaloolase Ustrjalovi teatel müüdnud Venemaale vangi viidud „tšuhnasi“ sel ajal: mehi kümne, naisi viie ja lapsi poolteise grivna eest. Tolleaegne Vene grivna oli $\frac{1}{10}$ rubla, niisiis 10 kopika väärilinc. Inimeste eest kohutavalt madal hind, kuigi rahaväärtus oli siis teine kui nüüd.

Kiriku ja ühtlasi kogu alevi hävitamine on aga tõsiasi. Kõnesolev „alevikirik“ oli alles hiljutine ehitis, valmistatud XVII sajandi esimesel poolel Rootsi valitsuse hoolitsusel — esimese

ev.-usu kirikuna siin maal. Ta kestvusaeg oli aga lühike.

Vaatleme edasi rahvamälestusi kõnesolevast sündmusest: nende järgi olevat tapmisest pääsenud ainult üks mees, kes jutluse ajal kirikust väljunud oma hobust vaatama, kes oli Piusa jõe äärsel väljal. Vastseliina alevikirik seisnud kohal, kuhu hiljem asutati mõisa „Kirikumäe rehi“. Säält on praegugi selgesti näha Ristimäe poolt Piusa äärde tulev tee. Sääl aga märganud mees oma suureks ehmatuseks, et Ristimäelt * läheneb vaenlase sõjavägi. Kirikurahvale sellest teatust viia polnud tal enam mahti. Ta olevat püüdnud ainult ennast päästa ja põgenenud selleks Piusa jõe kalda alla peitu. Et see paik asetseb silla lähedal, oli karta, et sõdurid teda sillalt näevad. Seetõttu laskunud ta vette, varjates peäd pajupõõsa lehtede vahel. Sääl hirmust värisedes peidus olles kuulnud ta kiriku juurest inimeste hädakisa ja hüüdeid. See kestnud õige kaua. Viimaks mees usaldanud, vaenlaste poolt nägemist mitte enam kartes, veest välja tulla, kuid kirikule läheneda ta siiski ei tohtinud. Viimaks, ootamisest tüdinenud, vandanud ta põõsaste vahelt, kuidas on lood kiriku

* On tähelepanndav, et mainitud mägi asub Piusa jõest lää ne pool, niisiis Liivimaa-poolsel küljel. See tundus mulle vastuoksusena, sest hariliku vaate järgi võis Vene sõjavägi tulla ida poolt. Minu isagi ei teadnud sellele anda mingit selgitust. Kui aga oletada, et venelased varem tegutsesid Rõuges ja Põlvas ja säält alles tulid Vastseliinasse, saab sündmus loomuliku seletuse.

juures. Polnud näinud aga muud, kui et inimesi olnud lademetena kiriku ümber maas, ainult mõni tõstnud veel vaevaga pääd. Vaenulised sõdurid riisusid ja tapsid aga alevi majades edasi. Seda kõike nähes pole mees oma hobusest enam hoolinud, vaid katsunud põõsaste varju hoides eemalduda. Kui oli küllalt nii kaugel, et teda enam näha ei võidud, põgenenud ta koju. Tagasi vaadates näinud ta kirikut ja alevikku põlevat.

Minu vanavanemate mälestuses oli põlvest põlve säilinud traditsioon, et see veresaunast pääsenud mees olnudki keegi nende eelkäijate hulgast. Ta nime aga ei mäletatud. Mujalt selle sündmuse kohta kuulnud jutustustes ei mainitud kusagil pääsenud inimese nime, kõneldi ainult umbkaudselt „ühest mehest“.

Teisegi korra olnud sama mees surmasuus — samuti venelaste küüsis. Teatavasti oli eelpool kirjeldatud Vene väe rüüstamiskäik Liivimaal ainult mööduvaks nähtuseks, oma vihavalangu rahustamiseks ja tsaari meeletu tuju täitmiseks, meie maad nii ära laastata, et Rootsi sõjaväel siin enam püsi ei saaks olla. Seda maad omandada ei kavatsenud tsaar tol ajal mitte, sest lepingu alusel oli see lubatud Poolale. Seepärast pöördus Vene vägi, kui siin oma hävitustöö oli teinud, jälle koju ja jättis ka järgneval suvel Liivimaa puutumata. Tsaar tegutses siis Rootsi vastu teisal — Ingeris ja Karjalas. Nii kaldus meie maa olukord vaenuväe lahkumise järel jälle endistesse rööbastesse, sest võis mõelda, et

hädaajad on möödunud. Allesjäänud inimesed korraldasid oma elu jõudumööda, pandi maksma jälle senine valitsuskord, nimelt teoorjus mõisades; nii ka Vastseliinas, kus mõis kiirelt kohendati.

Mõned aastad hiljem olevat Vastseliina aleviku veresaunast pääsenud mees ühes teistega olnud mõisapõllul kündmas. Äkki kihutanud ratsahobusel nende juurde mõisa kilter, osutanud silmapiiril nähtavale tulevale venelaste ratsaväesalgale ja hüüdnud ärevuses: „Kae, säält tulõva' vindläse teid ärä tapma!“ Ise kihutanud ta edasi. Teomehed päästnud hobused silmapilk adra eest lahti, istunud hobuste selga ja kihutanud kodu poole, muudega ühes ka eel-pool mainitud mees. Sõideti esiti läbi lähedal-oleva metsasalu. Säält tärغانud mehel mõttesse, et ta oma viletsa hobusega ei suuda end päästa tugevate sõjahobuste seljas ratsutavate taga-ajajate käest. Ta karanud hobuse seljast maha, löönud seda veel kõvasti, nii et loom teiste ratsutajatega ühes edasi jooksis. Ise roninud ta aga tihedate okstega kuuse otsa. Pea olnudki vene ratsanikud kohal, sõitnud ka läbi salu, kuuse otsas olevat meest märkamata, ja kihutanud järele eelratsutavaile talumeestele. Peagi jõudsid nad põgenikkudele järele ja tapsid nad. Siis sõitnud vene ratsanikud edasi. Kuuse otsa pagenud mees võinud aga rahulikult koju minna. Seekord jätnud vaenlased (vist ainult luure-salk) ümbruskonna puutumata ja tõtanud edasi mujale.

Mis ajal kirjeldatud lugu juhtus, kas vahest 1704. a., millal Vene vägi Tartut võitmas käis, või mõnel teisel puhul — sest rüüstamiskäike korraldasid venelased siinpool mitmel korral —, pole teada, sest vaenlased maale püsima jääda ei usaldanud. 1708. a. kolisid nad Rootsi väe eest hirmu tundes ju Tartustki välja. Ajutiselt liikusid siin jälle Rootsi väesalgad, kellel aga põhjalikult laastatud maal enam midagi teha polnud. Kui nad korra Petserit tagajärjeta olid kimbutanud, lahkusid nad jällegi siit. Alles 1710. a., kui Vene vägi asus järjekindlalt meie maa täielisele allaheitmisele, võttis ta Vastseliina p ü s i v a l t oma võimu alla. Kui väga maa seekord oli rahvast lagedaks tehtud, tõendab nähtus, et 1702.—1725. a. polnud Vastseliinal oma kirikuõpetajat, vaid ajutiselt käisid siin ametitalitusi pidamas naaberkihelkondade õpetajad. Pikemat aega seisis Vastseliina kogudus 70 versta eemal asuva Võnnu koguduse õpetaja Svenski hoolitsuse all.

Täitsa tundmatuks on jäänud Vastseliina lossi saatus ja ta hävimine Põhjasõja keerus. Kusagil ajaloolises kirjas ega dokumendis ei mainita sellest midagi, nagu kurdab Vastseliina kirikukroonika. Et rootslased lahkusid lossist võitluseta, jätsid nad ta seekord alles, lootes teda hiljem kätte saada. Ka venelastel polnud põhjust selle purustamiseks, sest loss võis olla nendelegi tugipunktiks. Mis ajal ja põhjusel nad seda ometigi tegid, ei saa õieti mõista. Võiks oletada, et see sündis alles a. 1708,

millal Vene vägi meie maalt lahkus, oma paha-
meeles aga Tartu linna ja kindluse hävitas.
Vahest tehti seekord sedasama Vastseliinagagi,
kuigi seda asjaolu küll kusagil märgitud pole,
mis ongi mõistetav, sest Tartu hävitamise kõr-
val tundus Vastseliina saatus niivõrd tühine, et
seda ei maksnud mainida. Igatahes on tähele-
panuvääriv, et lossi purustamine suurtükkidega
on sündinud l ä ä n e s t, arvatavasti eelmainitud
Ristimäe poolt, sest otse see lossikülg on pea-
aegu täiesti purustatud, kuna idapoolne, Vene-
maa vastu asetsev külg on jäänud peaaegu ter-
veks ja püsib niisugusena tänini. Jäädavalt ka-
dus seejärel ka lossi varjus asetsenud alevik,
mis oli püsinud sajandeid ja mil oli olnud ajuti
kaunis laialdane kaubanduslik tähtsus äriajami-
ses Venemaaga. Sel alal kippus ta ajuti võist-
lema Tartugagi. Ainuke mälestis temast on
alevisilla nimetus Piusa jõel.

Mis eespool esitatud, on legendaarsed ja udu-
sed mälestused minu sugukonna-loost. Kui palju
neis tõtt leidub, ei tea, päris aluseta nad igata-
hes pole. Kindlad, tõelised andmed algavad
XVIII sajandi keskelt.

*

Olgugi et Vastseliina alev kannatas Põhja-
sõja all vahest raskemini kui mõnigi teine maa-
osa, tõestus siingi tuntud sõna: „Varemtest tõu-
seb elu uus.“ Võrdlemisi ruttu on põhjalikult
hävitatud Vastseliina ümbruskond jällegi toi-
buma hakanud. 1725. a. pääle oli tal uuesti püsi-

valt oma õpetaja ja ehitati ka kirik, kuid mitte enam endisele kohale (sest lossi ja alevi kadumisega kaldus ka kihelkonna keskus mujale), vaid 6—7 kilomeetrit lääne poole, kus selleks leidis sünnis ala. Uus kirik ehitati nähtavasti puust, hädaehitiseks, nii et ta mõne aastakümne pärast juba lagunes ja vaja oli a. 1769—1772 ehitada uus kivist kirik, mis püsib tänini, kuid mida on parandatud mitmel korral ja 1901. a. laiendatud. Õieti tähelepanuvääriv nähtus Vastseliina toibumise kohta on asjaolu, et 1737. a. kirikukatsumise protokollis on kõnet isegi säälselt kihelkonnakoolist, kuid koguni lühidalt, nii et selle olukorrast midagi otsustada ei saa. Järgmisel, 1753. a. toimetatud kirikukatsumise puhul on märgitud selgemaid teateid kihelkonnakooli olemasolust, kus muuseas on tähendatud: „Õpetajaks oli J. Abrahamson; oskab lugeda, laulda ja kirjutada.“ Koolihoonel olnud üks tuba ja kaks kambrit.

Sõjatormis hõrenenud rahvastiku uuesti rohkenemisel peeti tarviliseks Vastseliina mõisa põllumaid laiendada ja selleks mõni kilomeeter lõuna poole rajada uus karjamõis, Piusa jõkke jooksva Illi ojakese äärde. Selle eest pidi kaduma säälnel Illi küla. Mainitud küla üks elanikest on minu vanaisa vanaisa, kes on märgitud kirikuraamatusse Illi Paltso* nimeli-

* See nimekuju tundub haruldasena. Muudest sellenimelistest pole kuulda olnud. Arvatavasti oli „Paltso“ väänatud saksakeelsest nimest „Balthasar“.

sena ühes oma naise Annega. Sellekohane aastarv on kirikuraamatu lehekülje äärelt katkenud ja seetõttu teadmata. See võis olla umbes XVI sajandi keskel. Kui tõeks võtta eelpool kuuldud legendid, oli kõnesolev Paltso kahel korral mõõgatera eest pääsenud mehe pojapoeg, sest et ta elas poolsada aastat pärast teda. Võib oletada, et ka Paltso asus samal kohal kui ta sõja-aegne vanaisa, nii et Illi küla oleks minu sugukonna k ä t k i p a i k.

Illi küla kaotamisel tuli Paltsol otsida enesele uus elukoht ja ta asus elama Vastseliina kihelkonna lõunaservale, Lätimaa ja nn. „Poolamaa“ (nüüd tuntud Lutsimaa-nimelisena) naabrusesse, kuhu hiljem ehitati M i s s o mõis, mille juurde koondati ka samanimeline vald.

Siin elas siis Illi Paltso oma vanaduseaja. Kas tal oli ka vendi, polnud mu vanaisal märgitud, küll aga see, et Paltsol oli palju poegi, kes osalt jäid asuma Misso maadele, kuna teised läksid mujale. Lahkujate seas oli ka A n d r e - n i m e - l i n e poeg (sündinud a. 1755 vahest juba Illil, surnud 1831. a.), kellest põlvnen mina. See sai enesele uue kodukoha Vastseliina kihelkonna sootuks teise äärde, selle põhjapiirile, Rõuge ja Põlva kihelkonna naabrusesse T o h k r i * külla,

* Nimetus on tuletatud koobaslooma nimest „tuhkur“ (kohalikus murdes „tohkri“). Neid elukaid asus nähtavasti küla läheduses oru äkilisel kaldal rohkesti. Veel minu karjalapsepõlves leidis sääl mitmeid tuhkruligisugulaste, rebaste ja „kähride“ (mägrad) koopaid, kuid juba üsna kokkuvarisenult.

kuhu tuli koduväiks, peretütar Ano abikaasaks, ja asus peremeheks. Sinna jäi ta sugu püsima tänini.

Vanimad märkused selle kohta on läinud kaotsi. Tohkrile asumine toimus tõenäolikkult 1780. a. eel, sest 1779. a. sündis Paltsol poeg T a n n o ja 1782. a. poeg H i n d r i k; nendest esimene suri 1848. a., teine 1855. a., mõlemad elatunud inimestena.

Kõigi olemasolevate andmete järgi oli Andre väga agar ja hakkaja inimene. Ta ei tahtnud elada külas, teiste perede naabruses, vaid asus säält välja tükk maad eemale, eelkirjeldatud suure oru servale, kus tal oli avaram tegevusväli. Traditsiooni järgi viinud ta naise kaasabil oma eluhooneks tarvitatava aida palgid külast seljal uude asukohta, metsa sisse, sest hobusega sinna ligi ei pääsenud, ja ehitanud maja üsna lühikese ajaga uuesti üles. Hiljem nõutanud ta sinna ka muud hooned. Liialdusena tundub üks joon traditsioonis — et ta saanud majapalkide kandmisega hakkama ühel ööl. Uue elukoha ümbruskonna muutis ta metsast ajajooksul põllumaaks ja tema palvel eraldas mõisavalitsus tema jaoks külamaast ühe osa tervikuks, kuna muidu oli küla põllumaa talude vahel ribadena jagatud. Oma kange töö ja hoole tõttu olevat Andre saanud tolle aja kohta võrdlemisi jõukaks meheks ja omanud lugupidamist ka mõisavalitsuses.

Oma põllumeheliku hoole ja töökuse kõrval oli Andrel, samuti ta järeltulijatel, ka rohkesti

vaimlisi huviseid ja andekust, mille tõenduseks on asjaolu, et ta majas leidis tugevasti köidetud eestikeelne piibel esimesest trükist a. 1739, lõuna-eestikeelne jutluseraamat a. 1779, Arveliuse „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat“ a. 1790 ja peaaegu kõik O. V. Masingi raamatud, ka ta „Marahva Näddala-Leht“, ja rohkesti muudki toleaeget kirjandust, mida üldiselt oli vähe saada val. Koolis polnud ei Andre ega ta pojad iial käinud, oma agaruse tõttu olid nad aga õppinud ise nii lugema kui kirjutama. Hindrik oli teinud oma elunähtustest suure hulga märkmeid, mis ta poeg Peeter (minu isa) hiljem ümber kirjutab, ja nii jõudsid nad minugi silma alla. Kahjuks ei oldud märkmeid tehtud süstemaatiliselt, vaid juhuslikult ja segamini, tihti puudus ka aastaarv. Oli märgitud aeg, millal meie maalt hakati nekruteid võtma, millal seati päärhamaks, millal asutati magasiadad. Oli tähele pandud ka haruldasi ilmastikuolusid (kuid aastaarv jäetud märkimata). Igatahes tulevad need paigutada XVIII sajandi lõpukümnetesse. Säält selgub, et kord olevat olnud nii külm talv, et Peipsi järvel tekkinud seitsme jala paksune jää. Ühel suvel väldanud pöud neli kuud vahetpidamata. Kõik vili nərbunud. Vastseliina „päärhamässu“ poldud märgitud, aga sellest teadis mu isa suusõnal kõnelda oma kuulduste järgi. Teatavasti pandi meie maal pääraha maksma keisrinna Katariina II valitsusaja lõpul, 1783. a. järel ühes muude uuendustega. Sel ajal „uuendati“ meie maa valitsuskorda

mõndapidi, kuid ainult mööduvalt, sest järgmine keiser kaotas uuendused jällegi ja seadis endised olud asemele. Keisrinna kava järgi pidid uuendused olema „rahva olukorra parandamiseks“, tegelikult aga kujunes asi vastupidiseks. Eriti vastumeelne oli inimestele pääraha nõudmine. Kõnesoleval ajal oli talurahval raha saamine väga vaevaline, mistõttu aeti läbi iga-suguse rahakulutusega. Kõik, mis talul tarvis, nõutati oma põllult ja karjalt, nii toit kui rõivad, leppides sellega, mis kellelgi saadaval oli. Isegi pääkatted valmistati kodusel teel. Meie pool olid Haanja mehed kuulsad kübarategijad. Linnadest (maapoodidest polnud siis juttugi) osteti ainult hädatarvilikke tarbaineid, esijoones soola ja rauda. Viimast aga koguni napilt, sest reed ja rattad olid enamasti rautamata ja raudnaelu asendasid puupulgad. Säärasel moel ei olnud võimalik maksta pääraha, kuigi see maks oli madal, mõnikümmend kopikat. Seegi aga tähendas kehvadele inimestele palju.

Seetõttu on mõistetav, et pääraha maksmisele laialdaselt vastu tõrguti, millest kohati tekkis tõsisid rahutusi, muuseas ka Vastseliinas. Arusaadav, et kui kord mingi käärimine lahti puhkeb, siis tulevad ühele põhjusele juurde teisedki. Sooviti mõisavalitsuselt teoorjuse vähendamist ja mõnesuguseid muidki kergendusi. Eriti nõuti tagasi „oma vanu rootsi õigusi“. Et seda ei lubatud, katkestati teolkäimine. Nurin ja käärimine kujunesid nii laialdaseks, et parajasti asutatud Võru linna väikesearvuline politsei

neist jagu ei saanud, vaid mõisaomanik von Liphart nõudis rahatuse mahasurumiseks abi kõrgemalt riigivõimult. Olevat tulnudki siis sündmust lahendada kaks kõrget ülemust, rahvasuulise väljenduse järgi „keisri silm“ ja „keisri käsi“, muidugi sõjaväelise võimu saatel. Need püüdnud esialgu rahvast hääga lepitada. Olevat kokku kutsutud kõik kihelkonna talupidajad ja katsutud nendega kokkulepet saavutada. „Armuline mõisahärra“ olevat valmis nende soove kuulda võtma ja lubavat omalt poolt kogu rahva eest pääraha maksta, nii et talupidajad seda teha ei tarvitse. Kui veel mõnd õigustatud nõudmist on, lubanud mõisahärra needki täita.

Manitsus jäänud aga mõjuta, sest talunikud olid omavahel kokku leppinud mitte mingit osalist pakkumist vastu võtta, vaid kõigi soovide täitmist nõuda. Siis küsinud kõrged härrad (tõlgi kaudu), kas keegi ei soovi leppida mõisniku järeleandmistega. Leidunudki leplikumaid mehi (nende seas ka Tohkri Andre), kes oleksid lubatud tingimusega rahuldunud, aga et koosolijate üksmeelt mitte murda, jäänud nemadki vait. Siis aga olevat loole tulnud kurb pööre. Rahvale kuulutatud, et tõrkujatele mingit kergendust ei anta, vaid et nad peavad kõik mõisniku nõuded täitma ja järgmisel päeval täiel arvul teole ilmuma. Seda kuuldes vastanud rahvahulk ähvardustega ja mõned salgad hakanud „saksatele“ kallale kippuma. Julgemad katsunud sõduritelt püsse käest ära tõmmata (niisiis samasugune lugu kui hiljem Mahtra sõjas). See püüe

tõi aga hukatuse, sest ülemalt saadud käsu järgi avanud sõdurid tule. Selle all langenud mitukümmend inimest surnutena ja kümmekond haavatuina, mille mõjul teised talunikud sattunud kabuhirmu. Nende sekka saadetud veel ratsamehed kantsikutega, kes rahva laiali peksnud. Veresaun kohutanud rahva nii, et iga vastupanumõte kadunud ja järgmisel päeval hakatud jälle sõnakuulelikult teol käima.

Tunduvalt erinenud Vastseliina „päärahasõda“ muudest sarnastest seepoolest, et lepiti ainult selle karistusega, mis jagati mõisas. Edaspidist süüdlaste nuhtlemist pole järgnenud. Kuid pääraha tasumisega oli lugu algul ikkagi kaunis vilets; paljud saanud mittemaksmise pärast peksta. Viimaks olnud mõisnikul seevõrd halastust, et võtnud pääraha tasumise mõneks aastaks enda pääle, kuni inimesed maksmisega harjunud. — Olgu märgitud, et kuna keiser Paul muud oma eelkäija muudatused meie maal tagasi võttis, pääraha- ja nekruti-võtmise kohustus jäid ikkagi püsima.

*

Eelpool kuulnud ja mitmete muude sääraсте lugude jutustamisega möödunud karmist ajast oli mu vanaisa oma lastele kõnelnud mõndagi hääd ja rõõmustavat oma noorusajast. Temale jäänud õige selgesti meelde, kuidas kirikuõpetaja kuulutanud kantslist esimesest (Liivimaa) talurahvaseaduse andmisest ning seejuures kogudusele rõõmuga selgitanud, kuipalju see rah-

vale hädad toob, sest et kindlustab taluinimesele ta teenitud omanduse puutumatus. Nüüd võivad talupidajad julged olla, et mõisnik neid enam majast ei saa välja ajada, kui täiesti ära teevad neile määratud teoorjuse ja tasuvad maksud. Ka võib talumees enesele nüüd julgesti asutada õuna- ja mesipuu-aedu, kindel olles, et need ta pärijate kasutada jäävad. Rahvast õpetati selle hääteost eest au ja kiitust andma Jumalale, kes suure keisri südant liigutanud meiegi maarahva pääle mõtlema. Vanaisa meelega mõjunud see teade suuresti. Koju jõudes kõneldud ta teistelegi tähtsast kuuldusest. Paljud inimesed jäänud aga suure uuenduse vastu tuimaks, sest et otsekohest orjuse ja maksude kergendust ei tulnud, vaid olukord üldiselt jäi endiseks.

Samasugune lugu kordus 15 aastat hiljem (1819. a.) talurahva pärispõlvest vabaks kuulutamise puhul, millal vabanemisseaduse väljakuulutamisel peeti kirikuis tänujumalateenistusi. Kaugelt suurem osa inimesi pole aga hinnanud vabanemisseaduse põhimõttelist tähtsust — isikuvõiguste saamist, nii et võivad tegutseda oma soovide kohaselt uue elukoha ja töö otsimisel. Mõisnikul polnud enam õigust selleks takistusi teha, sest et rahvale oli antud liikumisvabadus.

See tagasihoidlikkus ongi mõistetav, sest vabanemisseadus ei toonud rahva elus mingit tegelikku kergendust — ennem vastupidi. Ehk küll inimesed said nüüd isiklikult vabaks, jäi nende poolt haritav maa uuesti täiel määral

mõisniku päralt, mida viimane võis anda ja võtta, kellele tahtis. Sest 1804. a. seadusega antud kindlustus talumaade põliseks pidamiseks kadus. Mõisniku ja taluniku vahekorda pidi lahendama „vaba kokkulepe“. Ka isiklikku vabadust ei saadud kohe kätte, vaid vabaks kirjutati inimesed alles järgukaupa pikema aja jooksul.

Nii ei toonud vabakssaamine rahvale esialgu mingit kasu. Tohkri Andre olnud laiemal pilguga ja öelnud kodurahvale, et tema ise küll enam ei saa vabadusest mingit tulu, ta lapsed tundku sellest aga rohkesti rõõmu. Nad võivad oma tuleviku rajada nüüd oma soovide kohaselt. See olevat väga tähtis. Neid kõnesid mäletas ka minu isa oma lapsepõlvest. Kuid — nagu öeldud — rahva eluolu käis endist käiku. Vabaduse andmisega külvatud seeme hakkas alles aegapidi idanema. Ühes asjas aga oli vabakssaamise tagajärg kohe ja täielikult tuntav: vabale rahvale anti nüüd p e r e k o n n a - ehk „priinimed“. Seni oli läbi aetud põlisel, kuid puudulikul moel inimeste nimetamisega nende talukoha või isanime järgi või mõnel muul viisil saadud eraldusnimega. Mõned neist olid üsna sobimatud, tihti jämedad ja tooredki, mistõttu nende nimede kandjad kannatasid teiste pilkamise all. Nii tarviline kui see uuendus ka oli, tundunud ta paljudele vähemarenenud inimestele vastikuna, sest et ei tahetud loobuda harjunud nimetusest. Päälegi tegi perekonnanime valimine rahvale rohkesti tüli ja hoolt, misjuures tekkis mõndagi

veidrust. Inimesi kutsuti hulgana kokku kiriku juurde või mõisa (nähtavasti polnud koha määramiseks ametlikult kindlat eeskirja antud, vaid talitati, nagu seda kusagil kohaseks peeti) ja kästi enesele „nimi võtta“. Oli küll enne teatatud, et mõeldagu nimi valmis. Paljud aga polnud seda teinud ja seisid nüüd kitsikuses. Siis andis nimepanija omalt poolt nimetuse, mis aga suhu juhtus, näiteks säärased kui „Eitea“, sest et nimevõtja nähtavasti küsimusele, missugust nime ta soovib, lihtsalt vastas: „Ei tea.“ Sellele kosteti: „Olgu see siis su nimi!“ Teine nime-soovija oli samuti vastanud, et ta ei tea, mis nime tahab, „pange aga üks ära.“ Millele vastati: „Olete Üts.“ Mõnes kohas oli nimedeadmine mõisa opmani hooleks, kellest mitmed oma volitusi tarvitasid kurjasti, inimesi mõnitada ja kiusata püüdes, andes meelega imelikke ja rumalaidki nimesid, mis jäid püsima põlvest põlve. Sest kõnesoleval ajal oli kord saadud perekonnanime muutmine väga raske ja kulukas ettevõtte. Alles meie päevil on seda hõlbustatud.

Vastupidi andis nii mõnigi nimepanija sümpaatsele mehele toreda ja kuulsa nime. Minu koolivendadest kandis üks itaalia kuulsa kirjaniku Tasso nime. Perekonnanimi Kerem on võetud heebrea keelest, kus tähendab tarka. Mahtra sõja tähtsaim tegelane oli Tertsiusenimeline, niisiis kuulsa rooma patriitslase nimekaim.

Et nimesid anti nii mõisas kui ka kiriku juures, omandas vahel mõni perekond kummaski

paigas eri nime, mistõttu hiljem tekkis rohkesti arusaamatusi ja sekeldusi.

Paremini kui mujal oli nimeandmist toimetatud Vastseliinas. Siin oli see toiming antud hääloomulise ja rahvasõbralise kirikuõpetaja Masingi hooleks, kes end tundis eestlasena (kõstri poeg). Ta pidas hoolsasti silmas nimesaajate eneste soove, seejuures andis ta tarbe korral nõu ja juhatust, kui inimesed olid teadmatuses. Hoolega hoidus ta ühetaoliste perekonnanimede kuhjumise eest oma koguduses. Kui Tohkri Andre, kes siis oli alles peremees, ilmus nime saama ja soovi esitanud, et see oleks Sepp, sest et ta poeg sepp on, vastanud õpetaja: „Ei, armas hing, „Sepp“ on juba ära võetud.“ Siis arvanud Andre, et ta nimi võiks olla ka Org, sest otse ta talu juures asub suur org. Kuid ka seda nime ei antud, sest: „„Org“ on juba ära võetud.“ Andre jäänud nõutult seisma. Nüüd tulnud pastor abiks: „Kas orul su talu juures on ka mingi erinimetus?“ Andre vastanud, et orgu kutsutakse Jaanusoruks. Õpetaja leidnudki mehele nüüd sobiva nimetuse — Jaanussepp (Jaanusoru juures asuv sepp). Sellega jäänud Andre rahule ja kandnud ühes perekonnaga hulga aega nime Jaanussepp. (Kirikuraamatus ongi nimetatud Andre asukohta Jaanuse taluks.)

Mõni aeg hiljem õpetaja jutul olles lausunud see talle: „Kuule, Andre, su perekonnanimi on ikka nagu pikk ja ei kõla hästi. Vahest võtad sa endale sama nime, mille võtsid su Missol elavad vennad — Prantsu.“ Andre olnudki sellega

kohe nõus, sest see nimi oli ta meele järgi. Õel-
nud: „Prants on ju Võru linnas suur kaupmees.“
(Muidugi olid ka Misso Prantsud oma nime võt-
nud mainitud kaupmehe järgi, seda ainult pisut
muutes, sest kaupmees kirjutas oma nime mui-
dugi Franz.)

Nii sai mu suguvõsa Tohkri talus ilusa eesti-
lise nimetuse asemele võörkeelse. Andre Mis-
sole jäänud vendade järeltulijad on saanud
õige rohkearvulisteks ja asunud elama mitmele
poole mujale. Teatavasti oli suure „vene usku“
mineku ajal 1845.—48. a. üks agaramaid „keisri-
usu“ misjonäre Jaan (1845. a. salvituna Ivan)
Prants, kahtlemata ühe Misso Prantsu poeg või
pojapoeg. Mainitud mees oli saanud oma tee-
nete eest vastava tasu: vene preestri Tišinski
juures köstrikoha ja poegade koolitamiseks soo-
dustust. Kaks neist õppisid preestriteks ja olid
hiljem tegevad Pärnumaal Häädemeestes ja
Tahkurannal. Nagu Pärnus elades kuulsin, oli
nende ema kodus olles kõnelnud võru keelt —
mis selgesti näitab, et ta oli pärit Võrumaalt,
vahest Missost. Tahkuranna preester Nikolai
Prants saatis 1877. a. summakese enda kogutud
raha Aleksandri-kooli pääkomiteele — tunnus,
et ta oli rahvusmeelne. Mõlema mainitud
preestri lapsed on aga venestunud ja Eestist
lahkunud.

Teine haru Misso Prantsudest on asunud
umbes 100 aastat tagasi Põlva kihelkonda, kus
elutsevad tänini. Säält pärit on Tartu maja- ja
raamatukaupluse-omanik Peeter Prants. Osa

Paltso poegade järeltulijaist aga on püsinud tänini Missos.

*

Tagasi pöördudes perekonnanimede andmise käigu loole, olgu mainitud seegi, et kuna paljud said enesele nimepanijate-ametnikkude tujukuse tõttu halvad ja rumalad nimed, võtsid jälle mõned teised nimesoovijad sel alal kõrge lennu, mis osalt õnnestuski. Õpetaja Masingi lahkust kasutada tahtes soovinud üks talunik — kes oli ka kihelkonna kohtumees — enesele saada oma ülemuse, kihelkonnakohtunik Freymanni nime. Õpetaja imestanud ja küsinud, kas Freymann seda lubab. Kohtumees tõendas, ta olevat sellekohast luba küsinud ja ka saanud. Siiski jäanud õpetaja kahtlema ja täitnud mehe soovi ainult poolikult, kirjutades ta nimeks „Vre-mann“ — nii, nagu talunik seda hääldas. Sellega oli nimevõtja täielikult rahul. — Kui aga teine talumees enesele soovinud Masingi nime, lausunud õpetaja kindlasti: „Seda ei saa. See on ju minu nimi.“ Oma häätähtlikkuse juures pole ta siiski soovinud oma koguduseliiget täielise keeldumisega nukraks teha, vaid lausunud lepitavalt: „Ma panen su nimeks Maasik. See on peaaegu sama.“ Arvatavasti tuli õpetajal meelde asjaolu, et temagi perekonnanimi algselt oli olnud Maasik ja muutunud Masingiks alles ta isa päevil.

Halvemini kui Vastseliina meestel, läinud Pärnumaal ühel oma jõukuse tõttu edevaks muu-

tunud talumehel. See esitas nimelt soovi, saada enesele mõisnik von Benckendorff'i nime. Nimeandja — kohalik mõisnik — oli sellega näiliselt nõus, tegelikult pööras aga asja pilkeks. Seletanud, et täpselt niisugust nime kui mõisnikul, talumehele anda ei saa. Tema nimi peab tulema eestipärasem, niisiis Pengiküla, sest seda tähendavat saksa keeles Benckendorff. Mees oli rahuldatud, palus aga siiski nimele „von“ ka juurde lisada. Seegi soov täideti, kuid teisel kujul. Seletati, et „von“-sõna nime ette panemine ei sobi, kuid see võib olla nime lõpul. Nii saigi uhke nime ihkaja enesele perekonnanimeks labase nimetuse Pengikülavon.

*

Mainin veel Tohkri Andre aegadest üht nähtust meie maa ajaloo ärevuspäevilt. See oli siis, kui „Prantsus Moskvast käis“ (a. 1812) ja seisis ka Riia läheduses, mistõttu vaenlast kartes Riia alevid maha põletati. Sellest sündmusest saadi teada ka Eesti alal ning tunti vaenlaste siiatuleku pärast hirmu, sest Vene ametivõimud ja sõdurid kujutasid rahvale prantslasi väga metsikutena, „vana musta jüngritena“. Püüti siis oma kallimaid varandusi võimalust mööda salapaikadesse peita. Seda teinud ka Tohkri peremees. Alles talveks usaldatud peidetud varandusi jälle majja tuua. — Liialdusena tundub jutt, et vaenlaste Riia all olemise ajal kuulnud säälsel suurtükilaskmist Võrumaalegi.

Omajagu ärevust olevat inimestele toonud

ka keiser Aleksander I surma järel 1825. a. tõusnud troonitüli. Et surnud keisril meespärijaid polnud, oli ligem pärimisõigus ta järgmisel vennal Konstantinil. See oli aga mõni aeg varem oma trooniõigusest loobunud, jättes selle oma nooremale vennale Nikolaile. Et seda dokumenti aga avalikult poldud välja kuulutatud, laskis seaduse kirjatähe austaja Nikolai esiti Konstantini keisriks kuulutada ja temale truu-ustavust vanduda. Seni poldud Vene riigi elanike suuremat osa — pärispõlves olevat talurahvast — troonivahetuse puhul sugugi arvestatud ega tehtud seda nüüdki. Neil polnud ju mingit kodanikuõigust. Et aga eesti talurahvas sel ajal oli vabaks saanud, peeti tarvilikuks uuele keisrile ustavusvannet võtta ka eestlastelt. Mitte aga kõigilt inimestelt, mille teostamine oleks nõudnud rohket hoolt, vaid tolleaegseilt ainsailt „rahvaesindajailt“ — vallakohtunikelt. Need käsutati ühel pühapäeval kirikusse ja pandi vanduma ustavust keiser Konstantinile. Muidugi tehti seda tõrkumata.

Imestama ja kohkuma pani aga kohtumehi, kui neid mõni päev hiljem jällegi käsutati järgmiseks pühapäevaks kirikusse, vannet andma „uuele keisrile“ Nikolaile. Käsk tuli muidugi täita. Aga kui kutsuti altari ette vandeandmisele, tõrkusid kohtumehed seda tegemast, öeldes: „Ega vandumine pole mingi lapsemäng.“ Nädala eest olevat nad oma vande ära andnud ja sellest aitavat. Õpetaja seletanud, et Konstantinist ei olevat keisrit saanud, sest sõjavägi

polevat teda soovinud*. Niisiis tulevat anda uus ustavusvanne tema järgmisele vennale Nikolaile. Kohtumehed kahelnud veelgi ja alles õpetaja pikema selgituse järel ja ta ütlemist: „Nii on piiskopikohtu (konsistooriumi) käsk“ tähele pannes kuulunud nad sõna. Rahva meelde jäi ikkagi püsima arvamine, et kõik asjad keisrikojas korras ei ole. Muidugi polnud neil aga võimalik olukorra üle lähemalt juurelda.

Kuuldud sekeldused olid veel Andre eluajal. Kui ta 1831. a. kõrges eas suri, asus peremeheks ta noorem poeg Hindrik, kes kõndis agaralt edasi isa rajatud rada, kuid vähe teisel moel, nii vaimlisel kui ainelisel alal. Talu põldusid laiendati õige tunduvalt ja küla metsamaadel võeti laialt harimisele uudismaad, kust kütist tehes saadi ka väetamata hääd saaki, nii vilja kui põhku. Seetõttu võidi pidada suuremal määral karja ja hobuseid. Agara ja hoolsa peremeheameti kõrval oli ta ka lugupidamisvääriline sepp ja oma talu juurde kuulavas veskis — see oli ehitatud eelpool mainitud orust läbi jooksva jõekese äärde — möldriks. Oma osava majapidamise tõttu, mis sai teatavaks mõisas, kutsuti ta sinna kupjaks, mis ametisse jäi kauemaks ajaks.

* Teadagi kõneles õpetaja nii, nagu temal seda teha kästud. Tegelikult olid just päälinnas seisvad sõjaväeosad (ohvitserid) Konstantini troonileastumise poolt, lootes sellest riigikorra pööret paremusele. Kui Konstantin teatas siiski oma troonist loobumisest Nikolai kasuks, ei andnud nad sellele vannet, millest tekkis tuntud „dekabristide mäss“ 14. dets. 1825. See suruti maha Nikolai käsul.

Koduseid toiminguid juhtisid vend Tanno ja juba meheks sirgunud vanem poeg Peeter (minu isa).

Kupjaameti pidamine oli sel ajal talule, kust kubjas võeti, suureks tuluks. Peremees võis nii tasuda kogu oma talu teoorjuse, muid teolisi ega karjatüdrukuid ei võetud. Nii jäi kogu pere kodusele tööle, mistõttu eelmainitud laialdane põllupidamine teostuda võis. Küll oli kubjas kohustatud oma sõitudeks enesega mõisas ühes pidama ka hobust, kuid sellestki tõusis temale tulu, sest mõisas võis ta hobust tublisti sööta. Ja kui üks hobune oli söödetud küllalt rammusaks, võttis ta teise samaks otstarbeks, nii oli talule tulu igapidi. Asutati ka õunapuuaed ja hiljem mesila, mis ettevõtte arencs pea õige laialdaseks, sest et ümbruskonnas polnud mesipuid. Kord tõusnud mesipuude arv Tohkril 40-ni. Küll peeti mesilasi väga primitiivsel moel — pakktarudes, kust mee- ja vahasaak oli vähene, sest igakordsel meevõtmisel purustati hulk kärgi, kuid seegipärast saadi mesilast õige rohkesti mett ja — mis veel tähtsam — vaha, mida tarvitas ligidalasestsev Petseri klooster, makstes selle eest hääd hinda. Öeldi lausa: „Vaha on puhas raha.“

Suuresti erines Hindrikust kogu oma olemuselt ta vanem vend Tanno, kes oma isa iseloomust oli pärinud vähe. See läks suuremalt jaolt Hindrikule. Tanno oli tasase loomuga inimene, tegelikus elus aeglane ja kohmetu, missugust iseloomuviga ei suutnud parandada ka isa karm

kasvatus ega karistuski mitte. Selle tagajärjeks oligi, et isa talu ei jätnud vanemale pojale, arvates, et sellest õiget peremeest ei saa, vaid teraseloomulisemale nooremale. Saades isalt mõne teo eest kõrvahoobi, lausunud vagune Tanno rahuga piiblisõna täites: „Isa, löö teisele kõrvale ka!“ Pahandatud isa tegigi seda ja poeg ei niitsatanudki. Neist sõnadest selgub Tanno loomus täielikult. Tegelikus elus kohmetu, oli ta seevastu vaimliselt hästi arenenud, olgugi ühekülgsest ja imelikult. Ta oli Pühakirjas täiesti kodus ning avaldas omalt poolt prohvetlikkegi kalduvusi. Umbes samal moel, kui seda tegi ta kaas-aeglane Järve-Jaan Lääne- ja Pärnumaal, kelle nimi on Eestis kaunis tuntud. Nagu ikka prohvetlikud kõned, olid ka Tohkri Tanno omad koguni äärjoonelised, udused ja mõistusõnalised, nii et neid võis seletada, kuidas taheti. Mõnes asjas on ta end siiski kaunis selgesti väljendanud ning on sellega tõepoolest hästi märki täbanud. Kuuldes tollaegsest „nekrutipüüdmisest“, vägivaldsest sõjateenistusse viimisest, millest hoidumiseks paljud noored end vigastasid, lausunud ta rahuga, et küllap see häda läheb pea mööda — hakatakse minema nekrutiks ise omal jalal. See ennustus tundunud kuulajatele seekord pöörasena, kuid ei möödunudki palju aega, kui see teostus. Tanno ise ei näinud seda küll enam.

Ka ta teine ennustus läks täide, kuid hiljem, nimelt see: „Tulõ aig, kon taloinemise läävä

elämä sakstō tarrō“ *. Praegune aeg näitab, et seegi ennustus on täide läinud mõisade võõrandamise tõttu.

Hoopis udusemad olid muud Tanno ettekuulutused, näiteks ta ütlus: „Tulō aig, et tulitsō hussi [maod] saava maan olema.“ Seda ennustust katsusid inimesed hiljem seletada raudteerööbaste mahapanemisega, millel sõidavad „tulega toidetavad vankrid“. Tunduvalt mõistusōnalisem on järgmine Tanno mõte: kõik külatānavad saavad kohtuid täis olema, ent õigust ei saada ometi.

Oma ennustustega ei kiidelnud ega suurus-tanud Tanno kunagi ega hinnanud neid ise tähtsaks, vaid väljendas omi mõtteid ikka nagu juhuslikult, neile erilist tähtsust andmata. Ka ei teinud ta seda igal ajal, vaid ainult kui „vaim pääle tuli“. Rahvasuus peeti Tannot osalt narriks, osalt väga targaks meheks, nii nagu keegi seda omast seisukohast arvas.

Tanno isiklikust elust olgu mainitud eriline juhtum, mis olnud ta noores eas (täpset aega pole kahjuks märgitud). Siis tulnud kevad kord varakult, nii et juba ülestõusmispühade eel olnud ilmad suvised, eriti esimesel pūhal tundunud õhus lausa soojust, mistõttu rahvas — nagu see suurtel pūhadel harilik nähtus —

* Nii õeldes toetus ennustaja vist küll juba sel ajal laialt rahva meeles liikuvale lootusele, mida väljendati enam nalja kui tõe pärast, nimelt: „Kord saadetakse sinisārgi (sinikued — peenema rahva nime-tus) sitta (sōnnikut) vedama, punapūksi pannakse puid raguma.“

hulgana läinud kirikusse koguni kergeis rõivais. Aga kirikuajal tulnud ilmas äkiline ja põhjalik pööre, õhk muutunud lühikese aja jooksul külmaks, ja ehmudes näinud kirikulised, et läheneb lumesadu. Peagi tõusis kange tuul ja sadu läinud tihedaks. Tagajärjeks oli suur tuisk, mis mattis inimestel koju minnes suud-silmad kinni, nii et kaugemale nägemine oli võimata. Lähedalasuvad inimesed ja kaugemalelavad — kes olid hobustega — pääsesid koju. Jalakäijad sattusid aga hädaohtu: tuisuga kadus tee silmist ja satuti paksu lumme, milles sumades väsiti ja jäädi roidunult puhkama. Tuisk aga mattis istujad pea kinni, nii et nad sinnapaika külmasid. Ka Tohkri Tannol olnud juba surm suu ääres, kuid viimset jõudu kokku võttes katsunud ta edasi sammuda, kuni sattunud juhuslikult ühe Vaarkali küla talu õueaia juurde. Aiast käega kinni hoides sumanud ta elumaja juurde, kus leidnud varju ja pääsenud nii surmast.

*

Hindrikul sündis kahest abielust 33 a. vältel rida lapsi, enamusest neist aga tütreid. Mõned nendest ja ka paar poega surid noorelt. Meesteks kasvasid kolm: esimene poeg Peeter (sünd. 1811. a.), järgmine — Hindrik (sünd. 1838. a.) ja kolmas poeg Karl (sünd. 1844. a.).

Oma surmani 1855. a. oli Hindrik peremeheks, alles seejärel asus ta asemele juba üle keskea jõudnud vanem poeg Peeter, kes oli ainsaks peremeheks üle kümmeaasta. Siis

jagas ta talu teise vennaga, Hindrikuga, poolleks. Mõlemate järeltulijad asuvad praeguseni oma vanemate kohal. Hindrik abiellus a. 1863 rohkesti tuntud ja lugupeetud tegelase, kauaaegse kohtumehe ja Raadi palvemaja vanema „venna“, Plussa Andre tütre Kristiinega. Hindriku poja Kristjani poegadest said kaks kooliõpetajateks.

Kolmas vend Karl lahkus (esimesena Prantsude soost) taluelust, asudes käsitööliseks — töldsepaks, tisleriks —, missugust sammu tol ajal peeti talulastele suureks eduks. Väeteenistuses olemise järel asus ta elama Petserimaale Laura lähedale, kus elas oma surmani, jõudes 86 a. vanaduseni, mis on meie sugukonnas haruldane nähtus. Sääli elavad ta järeltulijad praegugi.

Nagu eelpool mainitud, tuli Peetril peremeheametit oodata õige kaua. Enne oli ta aga olnud mitmes muus tegevuses. Noorena õppis ta Raadil treialiks, missugust ametit pidas, kui selleks mahti sai, vanaduseni, varustades kogu ümbruskonda vokkidega. Isegi õpilasi pidas ta endal. Isa pärandusena jäi tema (ja järgmise venna) kätte ka möldriamet. Sepategevus läks teise venna Hindriku päranduseks. Mõlemast laialdasem ja tulukam aga oli tal siiski mõisakupja-amet, millesse asus juba noores eas, Vastseliina mõisas isa järeltulijana, kui see vanemaks jäädes sellest kutsest lahkus ja jäi juhtima kodutööd. Tohkri talule lähedasema Loosi mõisa asutamise järel (1840. a. ümber) paigutati ta

Vastseliinast sinna, samasse ametisse, millises püsis üle kümnekonna aasta, kuni isa surm ta koju kutsus.

Tegelikus elus vahest jäi Peeter oma agarast isast mõndapidi maha, seevastu oli ta aga vaimlisel alal temast igapidi ees. Kuigi ta — nagu ta ise armastas öelda — polnud tundigi koolis käinud, samuti kui ta isa ja vanaisa. Sest toleaegsetes koolides, kus õpetati päämiselt ainult lugemist ja usuõpetust, polnud neil midagi õppida. Nad olid iseõppimise teel jõudnud hääle järjele. Andre kirjutamisoskusest pole teada, Hindrikust oli aga järele jäänud kaunike kogu kirjutisi, mis puudutasid enamasti tegelikku elu. Peeter aga oli — tolle aja vaate kohalt — tubli kirjamees. Selleks õhutas teda lähedane läbikäimine mõisa ametnikkudega, isegi mõisahärrastega, ja kirjutamist soodustas hästi ta kauane kupjaamet, milles olid kasutada vabad pikad õhtud. Ja neid tarvitas ta agaralt ning hoolsalt, hoidudes muust ajaviitest. Käekiri oli Peetril puhas ja selge, õigekirjutus veatu (muidugi toleaegse kirjakeele seisukohalt).

Ta enese kirjutatud raamatute kogu oli võrdlemisi suur. Teadagi olid need esijoones ära kirjutised sõpradelt ja tuttavailt laenatud raamatuid. (Ta oma kirjutised, mitmes raamatus, puudutasid enamasti kodust majapidamist.) Esijoones olid need raamatud — tolle aja vaate kohalt — muidugi vaimuliku sisuga: jutlused, manitsused ja laulud. Paljude sisuks olid osalt

ilmlikud asjad, esijoones eessõnas mainitud „Velliste ello-käügid“. Kuid nendest teisel.

Ei puudunud mu isa kirjakogus isegi ilmlikku laadi „juturaamatud“. Neist oli suurim ja tähtsaim „Juhan Kalais'i“-nimeline jutustis, mida loeti isukalt. Muidugi laenati seda teistelegi. Selles teoses kirjeldati mainitudnimelise merimehe imelikke juhtumusi, mis teda viisid seiklusse Portugali kuninga tütre Isabellaga, kelle sai hiljem endale abikaasaks. Jutustuse päätegelase nimi on pandud tuntud Põhja-Prantsusmaa linna Calais järgi. Niisugune kuju on sel ka saksa keeles, millisest keelest see nähtavasti on tõlgitudki. Et raamatu sisu riivas ka maateadust, haaras see mind mõjukalt ja ma lugesin seda mitmel korral.

Jutustatud kirjutamisagarus on tubliks tunnistuseks Tohkri Peetri kirjanduseharrastusest ja teadmiste laiendamise ihast. Hoopis suuremal mõõdul kui käsikirjades, otsis ja leidis ta enda edasiharimist trükitud kirjanduses, mis kõnesoleval ajal oli koguni kitsapiiriline. Andre rajatud „koduraamatukogu“ oli tarbekohaselt täiendanud Hindrik ja veel enam tegi seda Peeter. Raamatulaudile oli tekkinud ajajooksul kaunike virn kirjateoseid — kõigepäält kodumurdeline, lõuna-eestikeelne kirjandus. Niipalju, kui seda olemas oli, leidis see säääl peaegu täielikult. Ka „tallinnakeelsed“ tuumakamad teosed ei puudunud. Muuseas olid säääl ka piltidega piiblilugu, mitmed Henningi toimetatud raamatud, Suve Jaani „Venne Südda ja Venne

Hing“, rida K. Körberi teoseid, muuseas „Karjalaste luggemise ramat“, „Leivakorvikenne“ ja „Mailma aiaramat“, Kreutzwaldi „Vagga Jenoveva ajalik elloaeg“, „Vina-katk“, „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ ja köidetuna mitukümmend aastakäiku „Ma-rahva kassulist kalendrit“. Siis veel Jannseni „Sioni-Laulo-Kandlid“, „Sioni ohvri-altarid“ ja muidugi ka „Sannumetojad“. Nendele lisaks oli rida „Tarto ja Võrro ma-rahva Kalendreid“, köidetult mitmes raamatus. Ja kui „Perno Postimees“ käima hakkas, ulatus ta algusest pääle ka Tohkri tallu, kust ta köidetuna läks paljudele naabritele lugeda.

Juba ilmale tulles määratud „raamatukoiks“ — nagu keegi mu sõber minu kohta ütles —, oli mul seega isatalus tubliks varuks ees kaunike kirjavara, milletaolist kõnesoleval ajal, eriti meie pool küljes, harva leidus. See saigi suunamäärajaks mu eluteel.

II.

ESIVANEMAD EMA POOLT.

Nende kohta puuduvad säärased legendaarsed lood, nagu eespool esitasin isapoolseist esivanemaist. Faktilised teated nendest aga ulatuvad õige kaugele minevikku, umbkaudu samasse aega, millest need on olemas Illi Paltsost ja ta järeltulijaist — XVIII sajandi teise poole alguseni. Need on aga niisama traditsioonilised, põlvest põlve ja suust suhu pärandatud suusõnalised mälestused. Kirjalikke märkmeid on küll olnud, aga need on hukkunud järeltulijate päevil, kes ei osanud mälestuste väärtust õigesti hinnata.

Vanima kirjaliku allikana on säilinud Mihkel Treijari elulugu (elas a. 1810—1878). Selleski on temaaegse moe järgi esireas sisemise, vaimlise elu kirjeldused, kuna ilmlikkudest asjadest on möödutud kergesti. Ka pole Mihkel Treijar maininud oma isagi nime. Hoopis kaugemale tema ajast juhivad aga ta perekonnast

säilinud traditsioonide jäljed. Et nad puudutavad meie rahva üldkultuuri nähtusi, esitan neidki lugejaskonnale lähemalt.

Traditsiooni järgi on Treijarite nime kandev sugukond, kelle algkodu oli Tartu linna äärne Raadi vald, mainitud nime omandanud ammu, kaua aega enne üldist perekonnanimede andmist. Vanim märkus Treijaritest, Vastseliina kirikuraamatus (umbes XVIII sajandi kolmandast veerandist), kõlab järgmiselt: „Juhan Treijar, naine Mai.“ See on eelpool mainitud traditsiooni kindlaks tõenduseks. Kuid on olemas kaudnegi tunnistus. Praegu veel elav, vanaldane Daniel Treijar mäletab oma noorest east, et ta kord Tartu—Võru vahelist teed käies oli sattunud kõnelusse mehega, kelle nime kuulnud olevat Treijar. Ta oli öelnud, et temagi on sama nimega, ja pärinud võõralt, kust see pärit. See kostnud, et ta elavat praegu siin ligidal, Võrumaal, ta esivanemad aga olevat tulnud Tartu lähedalt Raadi vallast. See kõnelus tunnistab, et nimetatud mees oli ka Treijarite sugukonnast, ja lubab oletada, et see nimi oli antud hiljemalt juba XVIII sajandi keskel.

Sellest võib kaunis kindlasti järeldada (millest mälestus küll ununud), et Treijarid olid pärispõlvest mingil moel vabanenud varakult. Pärisorjadel ei olnud perekonnanimesid, neid hüüti ainult nende elukoha ja isanime järgi. Kindlaks näiteks selle kohta on minu hõimkonna üks haru, V u n g i'-nimeline, kes oli mingi õnneliku juhuse tõttu pärispõlvest vaba-

nenud igatahes juba XVIII sajandi keskel, kuid edasi jäänud taluella. A. 1784, Võru linna asutamise puhul, kui uue linna kiiremaks rahvastamiseks sinna agaralt otsiti sellekohaseid elanikke (muidugi priirahvast, sest talupoegi ei tahetud), andes neile rohkeid soodustusi, laskis end Võru kodanikkude nimestikku võtta ka üks Vungidest, kellel selleks nähtavasti oli olemas tarviline jõukus ja haridus. Pärisorjana poleks ta seda aga kunagi teha saanud. See Vungi omas siis linna asutamisest saadik Võru linna täiskodaniku õigused ja sai enesele sellekohase määruse järgi ka nn. „nöörimaa“, mida kroonu jagas asutatava linna esimestele kodanikkudele Võru mõisade väljalt teatavate kitsendavate tingimustega. Maa pidi linnastumise ärahoidmiseks jääma nurmeks, sinna ei tohtud ehitada muid hooneid kui ainult rehtesid. Õigupoolest anti maa küll ainult tarvitamiseks ja määrati selle eest ka iga-aastane maks, olgugi madal — 10 rubla.

Nähtavasti polnud Vungidel isu ega iha linnaelu järele, arvatavasti jätsid nad oma õiguse peagi kellelegi teisele tasu eest kasutada, ise aga püsisid edasi maal põllumeestena, kuni hiljem omandasid üsna Liivimaa naabruses, Pihkva kubermangus Pankjavitsa vallas (nüüdsel Võru külge tulnud Luhamaal) suurema maatüki, nn. „puustuse“ (tühja maa-ala), kuhu elama asusid, seda hiljem omavahel jagades ja uusi talusid rajades. Sääli elab Vungide sugu praegugi veel, kuna mõni haru on asunud ka mujale.

Võru linna kodanikkude nimestikus püsisid Vungid veel hiljutise ajani, maksid sinna neile määratud maksud ja said säält oma passid. Pärast lasksid nad end aga valla hinge- kirja võtta.

Otse samasugune, kui Vungidest kindlasti teada, on arvatavasti olnud ka Treijarite sugukonna saatus. Nad on vabanenud pärisorjade hallist kogust mingisuguste teenete eest Raadi mõisnikule, kuid püsinud sama valla talunik- kudena, kandes teoorjuse- ja muid kohustusi. Et nad olid suurest rahvakogust erinevad, enam intelligentsemad inimesed, tõendab perekondlik traditsioon, mille järgi nad on olnud kirjaoska- jad ja pidanud põlvest põlve pärandatud treiali- ametit (samuti kui Masingite esivanemad Kaia- veres kangru-ametit), millest omandasidki pere- konnanime Treijar. Mitu põlve „Treijareid“ Raadil sellel alal on tegutsenud (muidugi oma põllumehe-ameti kõrval), pole teada, aga Vast- seliinasse asunud Treijarite juures on k u u e s põlves treialitöö-oskus läinud isalt pojale, ena- masti mitmele pojale. Ka minu koolivend Gus- tav Treijar harrastas seda tegevust veel 40 a. eest, olgugi vähemal määral kui ta eelkäijad. Olude muutumise tõttu kadus aga iseenesest ära maatreialite tegevus, mis seisis esijoones vok- kide valmistamises. Seetõttu võõrdusid ka Raadi Treijarid sellest ametist, sest et see enam „meest ei toitnud“.

Treijarite tuleku kohta Raadilt Vastseliinasse on säilinud kindlad mälestused. See sündis

a. 1766 (või pea selle järel), millal tolleaegne Raadi mõisa omanik, kaardiväe rittmeister Carl von Liphart, omandas laialdase Vastseliina mõisa ja valla ja isegi siin ajuti elutses.

Siia asudes tõi ta enesega Raadilt kaasa Juhan Treijari nimelise talumehe ühes selle perekonnaga. Mis põhjusel, pole täiesti teada. Igatahes oli see mees talle ligidalt tuttav, mingil põhjusel „tema silma ees armu leidnud“, ja arvatavasti mõtles ta sel teel Raadilt Vastseliina „metsamaadele“ kanda „kultuurilisemat elementi“ — otse samuti, kui seda kõnesoleval ajal tegi Vene keisrinna Katariina II saksa kolonistide asetamisega Volga-maadele. „Metsamaadeks“ oli aga suurem osa Vastseliina maid tööpoolest. Varem on elanud siin aga õige tihe rahvastik. Seda tõendab asjaolu, et mõnekümne aasta eest leiti Raadi talu maadelt ühelt soosarelt mätta alt päris sõjariistade ladu: kümme-kond neljaterast sõjakirvest, mitmed mõõgaseljad (terad olid ajahamba mõjutusel kõdunenud), pikki, ümmargusi rauatükke — arvatavasti odade otsad (puu-osad olid muidugi täiesti mädanenud). Võimalik, et need olid vanade ugalaste relvad nende iseseisvusajast. Lähedalasetsevalt põllumaalt tulid mulla alt välja põlise maa-aluse sepikoja jäänused ja koguke rauapuru riismeid, mitmed üsna suured.

Nagu eelpool kirjeldatud, oli Põhjasõda Vastseliina piirkonna elanikud suuremalt jaolt hävitanud ja maa tühjaks jätnud. Vastseliina mõisa (endise lossi) lähikonnas oli küll Kapera

karjamõis, kuid selle naabruses leiduv maa näis olevat täielikult metsastunud ja harimata. Sellele maa-alale rajas uus mõisaomanik endaga kaasa toodud Juhan Treijari jaoks kaunis laialdase talu, mis otse loomusunnil omandas Raadi nimetuse, sest et ta elanikud olid toodud Raadilt. See nimi anti ka mõisas uuele asundustalule ja jäi püsima alatiseks.

Raadi Juhan tuli oma uuele asukohale hiljemalt 1770. aastal, sest 28. jaan. 1771. a. on tal sündinud poeg Jaan, kellest sellekohane märkus leidub Vastseliina kirikuraamatus. Juhan Treijar on täielikult täitnud lootused, mis ta siiatooja — mõisnik — temale pannud. Ta on nähtavasti olnud palju tegev — mitte üksnes oma kodukoha korraldamises, vaid ka avalikus elus, eriti vaimlisel alal. Esijoones on ta olnud venastekoguduse tegelane, kuid ka kiriklikul alal on tal olnud suuri teeneid. Seda tõendab asjaolu, et tollaegne Vastseliina kirikuõpetaja Masing (vanem) temast nii suurt lugu pidas, et ta tema tegevuse jäädvustamiseks laskis panna kiriku seinale mälestustahvli, millist au tol ajal anti ainult mõisnikkudele. Tahvlil seisis austavate sõnadega e e s t i k e e l n e kiri, mille viimases reas öeldi: „Nüüd om Raadi Juhan sääl, kon me Önnistegija.“ See tahvel seisis kirikus ainult mõnikümmend aastat. 1843. a. kiriku remontimisel viidi kõik mälestustahvlid välja ja hiljem ei toodud Raadi Juhani oma enam tagasi. (Vahest arvati, et „talupoeg ei sünni sakste sekka“.) Kahjuks puuduvad kirikuraama-

tuis kõik lähemad teated Raadi Juhani tegevuse kohta. Ei leidu ta surma-aegagi. Isegi ta perekonnas pole säilinud tema kohta lähemaid teateid.

Raadi Juhani teine poeg — Kristjan — läks lähikonda Juraski külasse koduväiks. Sääl tõusis ta, nähtavasti oma agaruse tõttu, jõukaks meheks, mida tõendab teade, et — rahvajutu järgi — tolleaegne Saaluse mõisa omanik olevat laenanud temalt enesele pulmasõiduks rammusad hobused.

Kristjani järeltulijad olevat pidanud Juraskil elamist (teo-orjuses olles) endale alaväärtuslikuks ja asunud — samuti, kui tol ajal tegid teisedki jõukamad mehed — Venemaale „puustuse-meesteks“. Sääl olevat nende lapsed ja lapselapsed elanud veel hiljutise ajani. Mis nendest nüüd on saanud, ei tea.

Raadi peremeheks jäänud Jaan Treijar oli oma agaruses ja ettevõtlikkuses täiesti oma tubli isa vääriline. Kuigi ta pää-elukutseks muidugi oli põlluharimine, oli tal siiski mahti agaralt tegutseda perekonna põlises käsitöös, treialiametis. Pääle selle tegi ta aga veel sepietööd. Mõned tema taotud esemeist on tänini alal hoidunud Raadi talus. Nimelt õige tugevad tangid ja kaalulaua-kang. Kuid neist tegevusaladest polnud energilisele mehele veel küllalt: ta ehitas oma talu lähedale mäekünkale tuuleveski ja pidas sääl möldriametit. Tuuleveskist ei olnud aga kauaks, sest kui ta omanik ühel ööl sinna läinud hunte valvama, need aga ta püssi

eest ära pääsenud, pahandunud mees kogu loo üle nii, et veski maha lõhkunud. (Arvatavasti oli selleks teoks siiski reaalsem põhjus: veski ei andnud temast loodetud tulu.) Hakkaja mees asus aga uuele ettevõttele, millest enam kasu saada lootis ja saigi: ehitas oma talu õuest mööda voolavale ojakesele vesiveski, mis püsis veel eelmise sajandi lõpuni, niisiis umbkaudu 100 aastat, kuni see enam ei „toitnud“. Põhjuse veski seismajätmiseks andis asjaolu, et ojake, millele see oli ehitatud ja millest ka väike paisjärv loodud, oli siiski liiga vähese veega, saades oma veekogu ainult ümbruskonna soode ja heinamaade veeniredest. Veski võis täiel jõul tegutseda ainult kevadeti suurvee- ja muidu sajusel ajal. Kuid ligemate talude tarbed täitis see siiski. Veel mõnekümne aasta eest oli säääl jahvatamine käimas. Nüüd on veski küll täiesti lagunenenud, paisjärveke püsib aga alles, olgugi väikesena. Vesiratas ja renn on praegugi tarvitusel, olgugi et sootuks teiseks otstarbeks — laastulöömiseks. Muidugi saab seda teha ainult kevadeti veteminekul ja vihmasel ajal.

Oma isa jälgedes käies oli Raadi Jaan usin ja hoolas vennastekoguduse tegelane. See liikumine seisis just tol ajal parimas hoos, sest koguduse liikmete arv oli 400 ümber. Mõistetav, et kogudus ihkas palvemaja ehitada, mis tegevusele asutigi 1808. a., niisiis Raadi Juhani ja Jaani elupäevil. Et need isikud seisid ettevõtte eesotsas, ehitati palvemaja Raadile, kirikust

3 km eemale, kus oli tuksumas Vastseliina „velitside-osaused“ süda. Palvemaja on tolleaegsete olude kohta ehitatud päris korralik, teisel korral asuvate palvekambritega ja tugeva ahjuga.

Raadi Jaan elas ligi 70-aastaseks, ta suri 1830. aastal. Oma pikal eluajal sai ta näha-kuulda paljugi. Tal tuli üle elada oma vanema poja Peetri (sünd. 1792. a.) kasvamine, ta lühike eluõitseng ja varajane surm (1825. a.). Seejärel pidi vana Raadi Jaan uuesti asuma peremehekohuste täitmisele, kuni noorem poeg Mihkel sai täisealiseks ja võis teda asendada.

Mainitud Raadi Peeter oli oma aja kohta haruldane inimene, ta oli Treijarite sugukonna kogu Vastseliina haru teokaim ja tähtsaim isik. Temasse näis olevat koondunud kogu sugukonna energia ja vaimuteravus. Teda loeti omal ajal kõige lugupeetavamaks ja auväärilisemaks meheks kogu Vastseliina kihelkonnas. Oma tegevuses oli ta mitmekülgne, kuid igal alal oli ta omal kohal. Esijoones oli Raadi Peeter tubli põllumees ja asendas oma isa väarikalt. Siis oli ta laialt tuntud treial, kes enda valmistatud vokkidega varustas poolt kihelkonda. Selles töös oli ta olnud nii agar, et iga päev tema kätetööna valmis üks vokk, missuguses tegevuses tal olid küll abiks ka õpilased, keda tal alati leidis. Pääle selle tegutses ta vajaduse korral — ja alati osavalt — sepikojas, samuti veskis.

Erilise mälestuse Raadi Peetrist on jätnud

Puust mälestustahvel Raadi palve-
majas Vastseliina khk-s
(valmistanud Peeter Treijar a. 1808).

aga ta agarus kirjanduslikus tegevuses selle sõna laiemas mõttes. Tal oli oma aja kohta haruldane kirjanikukalduvus ja ka -andekus. Seda kõike suutis ta teha iseõppinud mehena, sest kooliharidust polnud ta saanud tundigi. Omal jõul sai ta siiski nii kaugele, et võis kirjutada üsna raamatukogu ulatuses käsikirju, mis täitsid mitmeid riuleid. Nende sisu oli — tolle aja kohaselt — ainult vaimulikku laadi. Kogu oma eluea kestel oli ta vaga ja usklik mees, millise atestaadi talle annab ka ta vend Mihkel oma elukäigu kirjelduses. Raadi Peeter oli agar venastekoguduse tegelane, mis asjaolust on säilinud isegi faktiline dokument. Nimelt seisab täninigi Raadi palvemaja seinal Raadi Peetri enese käega kirjutatud tahvel. Kiri sellel on haruldaselt selge ja tahvel on kaunistatud äärjoonististega. Tahvel on paigutatud palvemaja sisemisele uksele, kus see on varjatud päikese ja vihma eest, nii et see praegugi püsib endises olekus.

Tahvel tõendab, et selle valmistajal oli ka kunstnikukalduvus. Sellel leiduv tekst kannab tunduvalt tollaegse kirikukeele saksapärast laadi, mis on aga sihilikult valmistatud nii, nimelt ametliku aktina. Muidu olid Raadi Peetri kirjutised, mida lapsepõlves suurel hulgal lugesin, õigesti ja rahvakeeles kirjutatud. Kirjutamises olevat mees olnud nii osav ja agar, et oma kirjatööd — kehalise töö aega selleks mitte kasutada tahtes — suuremalt osalt valmistanud puhketundidel ja öösi, tarvitades magamiseks

öö-päeva kohta ainult mõned tunnid. Kindlaks harjumuseks oli tal pühapäeviti kirjutada kogu päev, kuid igal teisel pühapäeval käis ta järjekindlalt kirikus. Palvemajas pidas ta tunde pühapäevadel ja laupäeva-õhtuti. Ta kirjutiste sisuks olid suuremalt osalt palved ja jutlused, ärakirjutised „usuvellede“ omadest, seejuures on ta aga kirjutanud suure hulga algupäraseid jutlusi ja luuletanud palju vaimulikke laule, milledes kohati ilmneb tublit luulehoogu. Enda kirjutatud jutlusi on ta mitmel korral ette lugenud Raadi palvemajas. Neid on nõutud mujalegi, kus nad olevat väga meeldinud, samuti nagu ta luuletatud lauludki.

Minu noorpõlves olid need jutluste- ja lauludekogud veel alles, kahjuks pole aga järeltulijad neist suuremat hoolinud, mistõttu nad on jäänud laokile, ka needki, mis hoiti palvemaja kirjakogus, ja nüüd on nad „vana paberina“ hävinenud. Ainukesena jäi püsima eelpool mainitud mälestustahvel.

Raadi Peetri elu ja tegevuse iseloomustamiseks on õieti kujukas järgmine episood, mille jäädvustamiseks on õnneks säilinud üsna silmaga nähtav ja käega katsutav tõendus. Nii palju kui teada, pole mees küll seisnud kusagil mõisa ega muus avalikus tegevuses (ta oli ju lihtne talumees), aga nähtavasti oli tal oma intelligentse olemuse tõttu mõisainimestega tihedaid kokkupuuteid (vahest ka härrastega), kahtlemata aga vennastekoguduste „saksa isanditega“, sest ta oli omandanud, ei tea kuidas, saksa

keele oskuse. Seetõttu oli tal nähtavasti sidemeid ka eemalolevate haritlastega; ta olevat käinud mitmel korral Tartus, vahel ajades ka äriasju, kindlasti aga vennastekoguduse ülesannetel. Ühel säärasel käigul, talve ajal, oli ta (missugustel olukordadel, on järeltulijail ununenud) sattunud jutule kellegi Tartus asuva erusoleva kindraliga, kes talle pakkunud müüa oma abi-kaasalt päritud suurt seinakella. See olevat temal liigne, sest tal enesel olevat teine. Olevat lubanud odavalt ära müüa. Raadi Treijar olevat saanudki kindraliga kaubas kokkuleppele. Kella hinna kohta puudub Raadi rahval täis selgus, umbkaudu maksnud see 30 taalrit. Kui ostja oma kauba reele paigutas ja koduteele asus, peatas teda tänaval seisev politseinik, kellele võõrastav tundus, et lihtsal talumehel on selline kõrgeväärtuslik ese. Ta arvas selle kindlasti varastatuks või muidu ebaausal teel saaduks ning päris mehelt selle kohta selgitust. Kui viimane loo ära kõneles, tundus see politseinikule siiski uskumatuna. Ta võttis mehe valve alla ja viis ta politseivalitsusse ülekuulamisele. Sinna jõudes hakkas Raadi Peeter kõnelema saksa keelt, kirjeldades neile asjalugu. See mõjus ja üllatas politseinikke. Nad ei uurinudki asja enam, sest saksa keelt oskav talumees oli nende meelest igast kahtlusest väljaspool. Raadi Peeter lasti oma kellaga vabaks ja anti tunnistuski kaasa, et teda teel enam ei kimbutataks. Nii tõi Raadi Peeter haruldase kauba koju, kus ta on läinud lugupeetava pärandusena ühelt põlvelt

teisele, olles tänapäevanigi Raadi talu väärtuslikemaks esemeks.

Tõepoolest ongi kõnesolev ajamõõtja arvatavasti uunikumiks kogu Eesti taludes, kuid vist ka haritlaste hoonetes. Niisugust kella meie ajal enam üldse ei valmistata. Ta asetseb tugevas kapis, mis oli 7—8 jalga kõrge. Seegi oli omast kohast kunstitöö, mille ülemine osa oli ilustatud karniisiga ja iselaadi „sarvedega“, kolmel küljel klaasaknad jne. Kapi oli ajahammas pikemal kestvusel ära närinud, nii et see tuli kõrvaldada. Valmistati uus kapp, mis on küll sama-moeline, ainult madalam ja ühe klaasaknaga esiküljel. Kellavärk on püsinud aga samasugusena, kui ta enam kui saja aasta eest toodi Raadi tallu. Kell on valmistatud nii osavasti ning hoolsalt, et ta kogu selle aja jooksul pole vajanud mingit parandust, ainult puhastatud on teda paaril korral. Viimast korda sündis see üle 30 a. tagasi ühe Võru kellasepa juures, kes kella väärtust — eriti selle vanadust — hästi tundes olevat soovunud seda enesele ja pakkunud Treijaritele vahetuskaubaks kaks uut samasugust kella. Et Treijarid vahetuskaubaga päri polnud, viivitas ta puhastustöödega ligi kümme aastat, lootes, et vahest ikkagi saab kuidagi omanikkudega kokkuleppele. Et tal see aga siiski ei õnnestunud, võttis ta töötasuks 5 rubla.

See oli igatahes hää ja õige, et Treijarid kella ei loobunud. Hiljemgi veel on sellel kellal soovijaid olnud. Nimelt soovis keegi proua Peterburist seda häämeelega omandada. Trei-

jarid aga keeldusid sellest kategooriliselt. Nii-
siis on kell kättesaadav Eesti Rahva Muuseu-
mile. Sinnaviimist vääriski ta täiesti. Nagu
öeldud, ei valmistata nüüd enam selliseid, ja
seepärast on ta täiesti „endise põlve pärandus“.
Kell näitab nimelt pääle hariliku tundide
ja minutite märkimise ka kuupäevi ja iga-
kordset kuu seisundit — loomisest kadumiseni.
Nendegi näitamises on ta alati olnud täpne ja
korrapärane.

Õnnelikuks juhuseks võib nimetada, et kella
valmistaja on oma nime jäädvustanud numbri-
laua ala-äärele: Dorpat, Christian Miņepot. Nii-
siis on see suurepärane toode tartlase töö. Ühel
sisemisel rattal leidub aastaarv — 1730. Kahtle-
mata on see kella valmistamise aeg. Kella
kehakuse ja mahu kohta on tubliks näiteks asja-
olu, et selle pommid (loodid) kaaluvad üks 6¹/₂,
teine 5 kg, kogu kellavärk kokku 16 kg (täpselt
üks puud). Pomminöörid, mille pikkus 5 jalga,
olnud enne nahksed, nagu öeldi, „seasoolikatest
punatud“.

Oma suure ja mitmekülgse andekuse juures
oli Raadi Peetril nähtavasti kalduvust ka ennus-
tamiseks, vähemalt ta enese eluea kestvuse
kohta. Juba noores eas olevat ta tihti kõnel-
nud oma perekonnas ja ka tuttavaile, et ta elu-
iga jääb lühikeseks. „Ega mina ei ela vanemaks
kui mu Õnnistegija, see on, 33 aastat.“ Omaksed
ei tahtnud seda kuidagi uskuda, sest mees oli
tubli tervisega. Kuid sündis siiski nii, nagu ta
oli öelnud. Äkki teda tabanud raskekujuline

soetõbi (meil öeldi „pallav tõbi“) murdis kiirelt ta elujõu, ja ta lahkus 31. mail 1825. a. 33 a. vanuses, kõigi omaste ja ka kaugemalseisjate suureks kurvastuseks. Eriti tabas see löök ta elatunud isa, kes poja surma järel ajutiselt jäi nagu nõrgameelseks. Õnneks paranes ta sellest seisukorrast pea ning võis uuesti enda kätte võtta poja surma järel täitjata jäänud peremehe-ameti, kuni noorem poeg Mihkel (elas 1810.—1877. a.) tema asemele astus.

Mihkel Treijarist on säilinud ta enese kirjutatud kaunis täielik elulugu, millest siin mõnda teadet kasutan, mis üldnähtusi puudutab. Tema lgi oli suur osa kadunud venna andekusest ja nii jätkas ka tema Peetri tegevust kõigil aladel, millel see oli tegutsenud, esijoones, palvemaja-tegelasena, ka põllupidajana ja meistermehena, kuid pidas ka välisameteid. Nimelt seati ta valla kohtumeheks ja 1835. aastal pani kirikuõpetaja Masing ta kodukoha, Palakuse Kolga koolmeistriks, missugust ametit ta pidas pikemat aega. Koolimaja sel ajal polnudki, vaid kooli pidas ta omas talus. Kõnesoleval ajal polnud ju mingit „koolmeistrite“ ettevalmistust ega nende kutseoskuse kvalifitseerimist. Kirikuõpetaja või mõisnik seadis kooliõpetaja-ametisse isiku, kes talle selleks kohane näis olevat. Igatahes vastas Mihkel Treijar neile nõuetele.

Kooliõpetaja-amet oli talvisel ajal talle ainult kõrvalteenistuseks. Päätegevuseks oli endist viisi põllupidamine. Enda kirjutatud „Ello-käügis“ märgib ta eriti ühel suvel lahtipuhkenud „hir-

must kōtutōbe“. Avaldan selle väljavõtte kirja-keeles: „See tōbi vaevas meie ümbruses elavat rahvast väga, nii et paljud täiskasvanud kui ka lapsed hirmsa valuga hinge heitsid. Siis seati mind pōdejate järelevaatajaks ja kirikuōpetaja käsu kohaselt pidin pōdejate olukorda kirjeldama ning kohtule teada andma. Selle tagajärjel keelati mitmete söökide tarvitamine. Mu kohustuste hulka kuulus ka surnud inimeste kirstupanemine, mis mulle paljugi haledat meelt tekitas, eriti siis, kui mul ühes majas tuli viis surnut kirstu panna.“

Kuigi M. Treijar ta oma tōenduse järgi kõigiti hoolega oma kohustusi püüdis täita, tuli tal siiski mitmel korral „kurjade keelte“ kaebuse tõttu mõisavalitseja ja kirikuōpetaja juures enda eest kosta. Alati pääsenud ta aga säält „puhtalt“ välja. Eriti koormavana olevat talle tundunud kooliōpetaja-amet. Mitmel korral oodanud ta sellest „ärapäätmist“.

Raadi Mihkli agarusest ja oskusest tunnistab muuseas seegi, et ta kõik oma viis meheks kasvanud poega suutis eemal hoida „nekrutiks-minerkust“. Selle eest kaitses tol ajal teatavasti peremehekutse ja seepärast seadis Mihkel vanema poja kodutalu pidajaks, kaks pani teisale koduväideks, ühe neist oma naabertallu, kes säält talu vennaga poolitas. Nii sai seegi peremeheks. Poeg Jakobile nõutas ta koolmeistri-ameti, mis samuti nekrutiks-minemisest päästis. Jakob Treijar oli enam uue-aegne inimene, ta omas tunduvalt Peeter ja Mihkel Treijari intelligentsust. See-

tõttu võis ta maakonna koolivalitsuse ees Räpinas teha päris korraliku koolmeisteri-eksami, misjärel ta pandi isatalu naabrusse Kaperale kooliõpetajaks. Sinna ehitati just sel ajal, 1860-ndate aastate järel Palakuse Kolga jaoks esimene koolimaja, ja Treijar oli sääl esimene koolmeister. Mainitud kohal tegutses Jakob T. umbes 40 aastat rohkete tagajärgedega, eriti harrastas ja levitas ta ümbruskonnas lauluoskust. Kapera segakoor oli tol ajal parim kogu ümbruskonnas. Hiljem, venestusajal, asus talle abiks ja asemikuks ta poeg Kristjan, kes jätkas hoolega isa tööd. Maailmasõja ajal tuli nende elus õnnetu pööre: Kristjan Treijar kutsuti Novgorodi kubermangu Bugrõi eesti asundusse köster-kooliõpetajaks. Pea järgnes temale sinna elama ta isa. Sääl aga sattus ta oma usulise vaate tõttu varsti pääletuleva enamlaste valitsuse ajal ühes pojaga valitsusvõimude tagakiusamise alla, teda peeti vanglas, poeg saadeti sunniasumisele jne. Bugrõis surigi isa 1930. a. 88 a. vanuses. Poeg viib tal praegugi Venemaal vanglas.

Nii Raadi Peeter kui ka hiljem ta vend Mihkel olid toonud endile abikaasad „Saarde päält“, tähtsast Saarde sugukonnast, mis nüüd on läinud õige rohkearvuliseks ja mõned osad mujale valgunud. Suurem osa neist aga asub oma algpesas Saarde küla ümbruskonnas. „Saarde rahvas“ kuulus mitmest põlvest kihelkonna jõukamate ja nõukamate inimeste hulka. Nende varanduse hääd järke tõendab muuseas nähtus, et Saardel olnud laialt tarvitusel vaskmaja-

riistad, keedu-, söögi- ja jooginõud, kastrulid ja veekapadki *.

Neist vaskriistadest olid peretütred abielludes saanud muist kaasavaraks. Raadil leidus neid veel hiljutise ajani, kuni kulusid ja kõrvale jäeti. Ka „hõbevara“ töid ligi Saardelt Raadile toodud noorikud. Hiljem on need laokile jäänud. Peetri abikaasalt läksid ta tütrele päranduseks paar hõbelusikat, mille varrel seisis graveeritult „F. S. 1829“. Need on säilinud täninigi ta järeltulijate austusesemetena.

Meie ajani on alal hoidunud Vastseliina vanal surnuaial — ainukese niisugusena — paest valmistatud 39 tolli laiune, 64 t. pikkune ja 6 tolli paksune hauakivi. Kivil leiduv kiri on praegugi veel kaunikesti loetav. Ta algus käib järgmiselt:

* Vaskriistade muretsemine oli Vastseliina inimestel — muidugi jõukamatel — kaunis hõlpus seepärast, et Vastseliina mõisast mõni verst allpool Piusa jõe ääres, nüüdse Möldri küla kohal töötas sel ajal suurejooneline „vasekoda“, muidugi mõisa oma, kus (veejõuga) taoti määratu suure haamriga (45-puudane) vaskriistu, esijoones viinakodade katlaid, torusid jm. oma ja ümbruskonna mõisadele. Pääle selle ka eelpool mainitud majapidamisriistu mõisade tarvis. Kuid neid jätkus talupoegadelegi. Nii leidus siis Vastseliinas üle 100 aasta tagasi õieti tugev tööstuslik asutis. Raadi Mihkli noores eas olles lõhkunud kevadine suurvesi vasekoja veskitammi ära ja seejärel lõpetatudki „koja“ tegevus, sest uuema-aegsed viinakojad selle tooteid enam ei vajanud. Vasekoja suurim ese, selle kaalukas haamer, on tänini alles püsinud lähedalasuvas Mutsu talus. Vasekoja tammi varemetele ehitati hiljem veski, nüüd on sääl villavabrik.

LOTUSEGA, ET MEIJE TAIVAN ÜTS TÕIST
NÄTTÄ SAME, OM MAGGAMA LÄNÜ
PETER SARNETT

SÜND. SEL 12-NEL AUG. 1772. A., KOLU SEL
10. JULI 1840. A.

Selle järel seisab palmioksake. Allpool on piiblisalm Joh. ev. 7, 11., 25. salm ja lauluraamatu salmike (teadagi samasuguses kirjaviisis kui algosa). Kõnesolev hauakivi on kindlaks tõenduseks, et mees, kelle haua ehtimiseks see paigutati, oli jõukas ja laialdaselt tuntud (rahvasuus nimetatud „Saarde Rootskaks“), nii et ta pärijad võisid ta haua ehtimiseks kanda suurt kulu. Ka oli ta perekond enam arenenud, et oskas ta hauda nii ehtida. Talurahva juures oli see tundmatu nähtus.

*

Noorelt surnud Raadi Peetri ja ta Saarde soost abikaasa kooselu oli õige lühike. Nende ainus laps, tütar Mai Caroline (viimane nimi vist mõne vaderi, mõisainimese järgi), sünd. 30. sept. 1823. a., oli niisiis isa surma aegu ainult pisut üle aasta vana. Peetri lesk jäi muidugi edasi Raadile elutsema, kus teda ta mehe isa ja hiljem vend pidasid täiesti oma kodukondsena ta elu lõpuni. Ta isatuks jäänud tüdart kasvatati säälsamas oma lapsena hästi ja hoolikalt.

Mainitud Mai Carolinest sai neiuks sirgununa minu isa abikaasa, niisiis minu ema. Nende paarminek oli kaunis romantiline. Minu isa tuli noor-mehena Raadile säälsete kuulsate treialite

juurde ametit õppima. Tulevalgel töötades oli vaja peerupidajat, ja selleks seati alles lapsuke peretütar Mai. See aga süütas ühes oma käes hoitava peerutulega põlema ka minu isa südame. Hiljem ei unustanud ta teda. Niipea, kui Mai oli 17-aastaseks saades „pääkoolis“ (leeris) ära olnud, tõi mu isa ta Tohkrile perenaiseks. See oli 1841. a. kevadel.

Olen täiesti veendunud selles, et mu vanemate abiellumine sündis mõlemapoolsest armastusest. Seda tõendavad paljud teisedki. Välistki andis sellest tunnistust nähtus, mis meie ümbruskonnas oli senikuulmatu: mu isa läks noorikuga pulmareisule, ja veel teise maa äärde — Tallinnasse. Muidugi sõideti see maa hobusega, sest muid liiklemisvahendeid tol ajal polnud, ja nii kestis sõit nädalapäevad. Isa ei maininud hiljem kunagi, kas tal selle sõiduga ühenduses oli ajada ka mõni äriasi. Igatahes andis nooriku reisule kaasavõtmine sõidule pulmareisu mulje. Kogu oma abielu kestvusel, 22 aastat, elasid mu vanemad ideaalset kooselu. See väljendus juba mu isa sagedastes ütlustes sõpradele, kes ta käekäigu järele pärisid: „Oh, mul on ju kõik päevad pühapäevad.“ Et Tohkri talus vana peremees Hindrik oli alles täisjõuline ja ta abikaasa — ka Maie-nimeline — töökas ning tragi inimene, kes tegutses täielise perenaisena, võis „noor perenaine“ — minu ema — enam tubaseid töid toimetada ja küllaldasel määral anduda oma lemmikkalduvusele — kirjanduseharrastusele. Sellel alal oli ta isa Peetri vaim

läinud täielikult üle tütar Maiele. Muidugi oli ta ka seepoolest oma „isa vaimu pärija“, et ta ikka luges vaimulikku kirjandust, sest ilmlikku polnud tol ajal kuigi palju. Vahel silmitses ta siiski sedagi. Piibel oli talle aga täiesti tuttav ja selle sisu nii selge, et võis tarbekorral teistele inimestele piiblit ette lugeda täiesti nende kodukeelsel kujul, mõttes seda „tõlkides“. See asjaolu äratanud ümbruskonnas palju tähelepanu, sest kõnesoleval ajal tundus meepoolsele rahvale „Tallinna keel“ täiesti õudsenä ja peaaegu võõra keelena*. Seetõttu võisid arusaamisega piiblit lugeda ainult vähesed mehed, naised ei saanud sellele mõeldagi. „Tohkri Mai“ luges aga piiblit „umah keeleh“ ja see tõi talle lugupidamist.

Kuid teine asjaolu mõjus selleks veel enam. Endastmõistetavalt olid mu vanemad, samuti kui olid olnud nende vanemad, Raadi palvemaja tegelaste esireas, kuulusid nn. „teoliste“ liiki, seistes koguduses juhtival kohal, pidades lugemisi jne. Viimast tegid mõistagi ainult mehed. Oma kodus asus mu emagi vajaduse korral „teoliseks“. Tohkri talus oli juba mu vanaisa päevil peetud pühapäeva õhtupoolikuti ümbruskonna

* Kõigiti arusaadav, sest sel ajal polnud ju võru-
lastel tallinlastega mingit läbikäimist ega kokkupuutu-
mist. Mõisa veovooridega Tallinnas käinud inimesed
laususid nukralt, et Tallinnamaal ei elavatki maa-
rahvas, sest nad ei oskavad ju „maakeelt“. Ei saa neilt
teedki küsida, sest juhataetakse „vasakut“ kätt minema,
millest aga ei teata, mis asi see on.

rahvale koduseid lugemisi, kus kuulati jutlust, manitsusi, palveid ja muidugi ka lauldi. Seda tegevust jätkas minu isa teadagi järjekindlalt. Kord olevat juhtunud aga nii, et isa oli hädalis- tel põhjustel lugemise ajal kodunt ära ja „luge- misele“ tulnud inimesed olid nukrad, et nad nii- sama peavad tagasi minema. Siis aga lausunud noorperenaine ennastusaldavalt: „Küll minagi saan sellega hakkama.“ Pidanudki ära palve- tunni, lugedes piiblist ja jutluseraamatust ja saades tasuks kuulajaskonna rahulolu. Hiljem korrati seda tihti, mistõttu isa vahel meelega jättis „lugemistunni“ tema hooleks. — Omaette olevat mu ema õige palju lugenud, nii et ta oli üsna „kirjatundja“.

Oma rohke vaimlisel alal tegutsemise kõrval pidasid aga Tohkri perevanemad ikkagi hoolega silmas ka tegeliku elu nõudeid. Nagu eelpool mainitud, pidas isa kaua aega mõisakupja-ametit, tarbekorral aga ajas ka koduseid asju, olles oma isal abiks peremehe-ametis (nooremad vennad olid alles alaealised). Minu ema ajal elatud Tohkri talus õieti jõukalt, seistes varanduslikult hääl järjel. Saadi ise hästi läbi ja võidi rohkesti aidata ka ümbruskonna puudusesolevaid ini- mesi. Kui ma pärastpoole lugemaõppinult askel- dasin isa raamatute juures, muuseas vaatlesin ka ta hulgalisi majapidamise arveraamatuid, imestasin üsna, kui laialt Tohkri talus oli antud puuduseaegadel abi ümbruskonna inimestele; mitmekümned leheküljed olid täidetud märkme- tega ikka samasugustes väljendustes: ees saaja

nimi, siis sõna „võlgo ant“ ja viimsena laenu väärtus, enamasti ainetes, suuremalt osalt „leeva jahhu“ nii ja nii palju (jahu andmine oli möldril hõlpus ja saajale meeldis see väga, sest seda võis kohe tarvitada). Aga oli laenatud ka mitmesuguseid muid toidu- ja tarbeaineid. Rahalaene leidis vahel ka, kuid võrdlemisi vähe. Raha tarvitati sel ajal üldiselt harva, sest enamasti saadi kõik, mis majapidamiseks vaja, oma tööst.

Selle õige suure laenudearvu puhul oli ainult harva mõni mahakriipsutus, mis muidugi tähendas laenu tasumist. Mõne nime juures seisis ka tähendus „um ärr masset“. Kaugelt suurem osa laene seisis kirjas aga samasugustena, nagu nad kirja pandud. On võimalik, et mõnigi tasumine on jäänud märkimata ja seetõttu laenuandmine raamatusse eksikombel püsima, võib aga siiski julgesti oletada, et mahakriipsutatud laenud on jäänudki „Jumala tasuda“, on kingitud teadmises, et tasumist polnud loota. Laenusaanute nimestik oli väga kirju. Mõni nimi aga kordus väga tihti, nimelt Piibu Hindrik (meie sugulane).

Sellest nähtub, et Tohkri talu oli pika aja kestel ümbruskonna rahvale kaunikeseks „magasiadaks“.

Kõigis asjaajamistes ja olukordades ütles mu isa tihti, et ta oma ameti kohaselt pidanud kandma keppi käes. Seda tarvitanud ta aga enam moe pärast kui tõsiselt. Igatahes pidi isa oma pehmuses ettevaatlik olema, sest seistes ise opmani või mõisavalitseja valve all, oli ta sun-

nitud oma ametikohuseid ustavalt täitma. Kuid ta pidas oma käskimistes niipalju piiri, kui selleks võimalust ja mahti oli. Ta teguviisi oskasid mõisateolised hinnata, sest kuulsin hiljem mitmelt poolt, et inimesed hommikuti mõisatööle minnes kõnelnud: „Peäss mi täämpä jäll' iks saama Tohkri kubija alla, sis võiss iks är ellä. Jummal hoidku, et saame Kimalase [teine kubjas] alla, tuu um vainlane.“

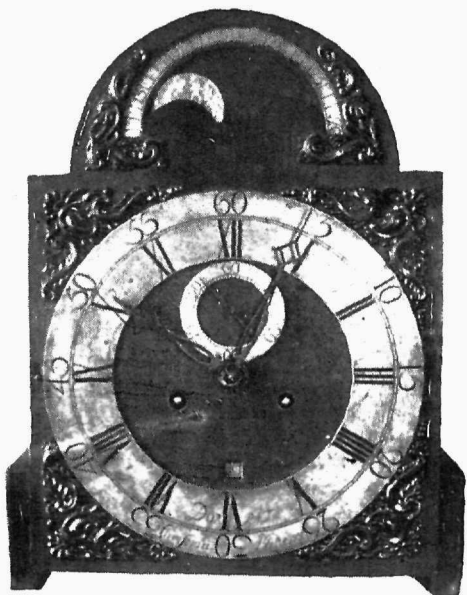
Kui isa vanemaks saades kupjaametist lahkus ja koduseks inimeseks jäi, seisis ta ümbruskonnaga hääs vahekorras ning oli austuse ja lugupidamise osaline.

III.

LAPSEPÖLV JA KARJASKÄIMINE.

Minu vanemate abielu jäi üle tosina aasta lapsetuks, siis alles sündis esimene laps — poeg Jaan (1854. a.), kes aga pea suri. Nelja-aastase vaheaja järel sündisin mina (28. veebr. 1858. a.) ning jäingi oma ema ainsaks lapseks. Vanaisa ja ristiisa (lelle) järgi anti mulle nimeks Hindrik. Ehk küll Raadi Mai oma isalt oli pärinud rohkesti ta vaimlist erksust ja intelligentsust, ei olnud tal kaugeltki oma isa taolist kehalist tugevust ega töövõimet, vaid ta oli nõrga tervisega. Seetõttu variseski ta varakult hauda, kui mina olin alles nelja-aastane.

Mu mälestused oma emast on koguni udused. Isa ja ka muude inimeste kõne järgi oli ema mind ülearugi hellitanud, mulle enesele ei jäänud neist kuldseist päevadest midagi meelde. Kahjuks kattis mu varasemaid mälestusi juba murevaip — ema põdemine. Nagu läbi une on meeles, et haiget ema käisid tihti vaatamas

Raadi talu kell Vastseliina khk-s
(üle 200 a. vana).

külainimesed ja ma sain mõnikord tõrelda, kui tikkusin edevalt võõraste vahele. Oma lapselikus meeles ei aimanud ma midagi sellest löögist, mis mul ees seisis. Isa hoolitses oma hää abikaasa eest võimalust mööda, tõi talle Võrust arsti — dr. Kreutzwaldi —, mis äratas ümbruses tähelepanu, sest tohtri kutsumine maale oli siis haruldane nähtus. Harilikult aeti läbi koduse arstimisega. Kurval meelel teatas tohter: „Haigus on surmaks“, ja et rohtudega midagi enam pääle hakata ei ole. Kergenduseks oli ta kirjutanud küll ka rohu, kuid kui see koju toodud, sai haige seda maitsta ainult ühe korra, siis oli rohuklaas andja käest maha libisenud ja purunenud ning rohi põrandale valgunud. Seda nähes lausunud haige rahulikult: „See on selge tundemärk, et minule enam rohtu vaja ei ole.“

Kreutzwald oli üldiselt tuntud hästi hoolitseva arstina, nii oli ta ka minu emaga kõneldes avaldanud kaastundmust ja osavõttu ta olukorra pärast, oli muuseas ka maininud, et kas haigel on kahju lahkuda omastest, esijoones pojast, kes olevat ju talle nagu „silmateraks“. Ema vastanud: „Küll Taeva Isa tema eest muretseb.“ Siis oli „Lauluisa“ mind vaadelnud armatseva pilguga tükk aega. Mina ise ei mäleta sellest põrmugi, kuid isa kõneles sellest tihti.

Pea pärast arsti käiku kustuski mu ema maine elu, otse kena kevade saabumisel (24. apr.). Ema surmahetkel olevat ma õues mänginud, mida nähes isa haletsevalt lausunud: „Kae latsekest, tema ei märka midagi sellest,

mis on kaotanud.“ Tõepoolest ei tundnud ma erilist kurbust, nähes ema lautsil surnuna. Olin teda alati harjunud nägema voodis ja nüüd oli ta veel päälegi ilusasti rõivais, mis tegi mulle häämeelt. Kui külanaised teda vaatamas käisid, rõõmustasin ma. Mulle jäi mulje, et ema lihtsalt magab. Isegi siis veel, kui ema viidi surnuaiale ja mind kaasa võeti, ei taibanud ma asjaloo tõsist. Alles siis läbistas mu keha värin, kui matusetalituse lõpul ehmatades nägin, kuidas hauda lastud kirstule hakati mulda päälle pilduma — kirstule, kus minu ema secs. Siis karjatasin ja tahtsin hüpata hauda ema juurde. Lähedalolijad haarasid aga minust kinni ja kiskusid tagasi. Sellele järgnes minu kibe nutt. Nüüd mõistsin seisukorra tõsist, et mul polnud enam ema.

Minu kahetsus ema puudumise pärast haihtus pea „noore ema“ Liisa talusse toomisega. See sündis juba mõne kuu pärast, sest suurde talusse oli perenaist tarvis. Kui pulmasõidul kodu lähedale jõudsime, mina isa ja nooriku vahel istudes, ja isa mulle ütles: „Näita nüüd noorele emale meie kodu“, tegin seda häämeelega.

Minu „vastne ema“ oli õieti hoolas ja töökas inimene, hästi kohusetruu kõigis asjus, nii minugi vastu. Kuigi ta oli mu vastu hää, nii et palju vahet polnudki endise ema ja tema vahel, ei suutnud ta siiski asendada „oma“ ema. Päälegi tuli tal varsti hoolitseda oma laste cest — neid oli tal kümne aasta kestel viis, kõik pojad. Esimene neist suri juba hällilapsena, viies 6-aastasena. Täisealisteks kasvasid kolm.

Varjuküljeks mu lapsepõlves oli ka õdede puudumine. Naabertaludeski puudusid minuealised tütarlapsed, kellega oleksin seltsinud. Nii läks mul kaduma mõndagi hellust, mida õed suudavad pakkuda vendadele, nagu seda nägin pärastises elus. Ainukeseks sõbrannaks oli mul mu sõtse (isa õe) tütar Juula, kellega käisime ühes karjas ja sobisime hästi. Mu teine sõtse, Anu-nimeline, oli mulle kaunisti ema asendajaks, kuigi ta oma saatus oli kurblooline. Noores eas olnud ta väga ilus inimene, siis aga tulnud silmahaigus, millele tervenemist otsis küll Tartus kliinikus, kuid asjata. Oma andekuse tõttu oli ta haiglas olles ainult teenijate kõnelust kuulates ära õppinud vähekeese saksa keelt, mida õpetas mullegi. Hoopis suuremal määral õpetas ta mulle aga laulusalme, kuid jutustas ka rohkesti muinasjutte. Temalt sain väikese lapsena palju vaimlist ergutust, mida omalt poolt tasisin raamatute (esijoones vaimulikkude) ettelugemisega. See meeldis talle väga. „Anu-sõtsest“ jäi mulle üliarmas mälestus.

*

Maa-elus ei saa lapsed kaua olla tegevuseta, vaid niipea, kui „hakkavad jalgu taga vedama“, kasutatakse neid. Kuidas lugu praegu on, ei tea, kuid minu ajal tuli lapsel käsi liigutada niipea, kui „kätte küündis“. Poisikestel oli esimeseks tööks hane- ja seakarjas käimine. Minulgi oli see töö suvisel ajal, talvel tuli mul aga asuda ülesandele, mille tarvidust igas talus polnud: tule-

näitamine treimise juures. Mu isa tegutses minu lapseas olles veel agaralt treialiametis — õhtu hiljast varase hommikuni „treiates“. Töösaaduste tarvitajaid oli palju. Treimisel vajati aga heledat ja üsna silmale lähedal olevat tuld — peerutuld muidugi, sest küünlaid pandi lauale ainult harva, suurte pühade ja pidude puhul. Needki olid omavalatud: astjas oleva sularasvasse kasteti paras nõör; seda korrati väikeste vaheaegade järel, seni kui saavutati küünlale paras jämedus. Ka selles töös pidin mina abiks olema. Linnast küünla ostmine oli suur luksus, mida imestati. Õlilambid olid meie pool siis tundmatud.

Mainitud „tulenäitamine“, olgugi iseendast mänguasi, tundus kauemal kestvusel tüütavana ja väsitavana. Oli vaja teraselt valvata, et peerg põleks parajal valgusel, oleks töötajal võimalikult silma lähedal, ja hoolega hoida, et pudenev süsi ei satuks treimisel tekkiva puupuru sisse ega süttiks sääl. Ka hariliku töö puhul toas olles oli vaja ühel inimesel, muidugi lapsel, alati peeru põlemise järele valvata ja uus peerg valmis hoida, et kui üks peerg läbi, kohe teine asemele pista, kas ahjuserva prakku või „pilakusse“ — nii hüüti jalgadega sambakest, mille otsas leidis haraline raud, kuhu asetati peerg.

Peerge kulus talvel palju, nende nõutamiseks oli vaja puupakud esiti parajaks lõigata, siis lõhkuda osadeks — „lõmmudeks“. Nendest tuli siis noaga lõhestada peergusid. See töö tuli teha minulgi, kui sirgusin suuremaks. — „Pirrukisk-

mise“ kõrval oli suurematel lastel tähtsamaks ülesandeks nõõripunumine — meil öeldi „kablategemine“. Nõõre tarvitati taludes rohkesti, peenikesest pastlanõõrist alates kuni koormaköieni.

Pääle mainitud tööde oli minu ülesandeks veel lastehoidmine, esijoones nende kiigutamine, sest ikka oli meie majas mõni hällilaps. Iseenesest polnud see töö suur, enam küll mänguasi, sest lõbus oli vaadata, kui häll takti järgi käis üles ja alla. Pikapääle tüütas see aga ära. Ei piirdunud ju vennakeste hoidmine ka ainult kiigutamisega, tuli ka muidu neid valvata, milleks ema ju aega ei saanud. Elavalt jäi mulle meelde juhtum, kui ema läks rukist lõikama, võttis kaasa oma rinnalapsukese ja pani ta põlluäärsele rohule maha. Mina jäin valvajaks. See kohustus tundus tükati ebameeldivana, sest oleksin häämeelega läinud ojakese äärde veekeerlemist vaatlema.

Veel on mainida eriline ülesanne, mis mul oli täita suve algnädalail: mesiaias valvelolek. Kuigi sel ajal oli juba möödas Tohkri talu mesilastepidamise õitseag, oli meil siiski võrdlemisi suur mesila. Mitmel põhjusel ei saanud mesilased ümbruskonnast küllaldaselt toitu ja aegapidi vähenes mesipuude arv. Mitukümmend tühja taru seisis lauda taga kuuris laos endiste hääde aegade mälestusena. Mesilaste perehitemise ajal, pööripäeva ümber, tuli hoolega valvata, et noor pere puust välja tulekul ära ei lendaks, vaid jääks püsima oma pere aeda. Kui algas „pere väljatulek“, pidi valvaja sellest

kähku teatama peremehele, kes tuli ja paigutas uue pere juba valmisseatud tarusse. Kui see ei sündinud küllalt ruttu, pistis pere lendu, ise enesele uut aset otsima. Ja see oli suur kaotus, millest püüti hoolega hoiduda.

Teadagi ei võidud mesilavalvuriks panna tööinimest, vaid selleks seati lapsed, kui neid talus oli; ka mõni nõrgem või vanem töötegija. Lapsed ei püsinud harilikult aga mesilas paigal, mistõttu mõnigi heitnud pere läks seni laiali, kui valvur eemal viibis. Seda pahandust minul küll polnud, sest olin tol ajal juba kirjaoskaja ja lugesin üsna häämeelega mesiaia ääres raamatuid, kuni valveaeg möödus. Ega see kaua kestnudki. Algas hommikul karja kojutuleku ajal ja vältas ligikaudu lõunani. Öhtupoolikul pereheitmist enam oodata ei olnud. Nii oli ilusa ilmaga. Pilves päevadel ei asunud mesilased kunagi rändamisele, nii polnud siis valvet vajagi.

Mesilastevalve oli mulle niisiis päris meeldivaks tegevuseks. Olin päästnud isale oma kärke teatamisega mesilastepere, sain tasuks ikka kruusitäie kärjemett.

Minu esimene iseseisev tegevus — mesila valvamine — õnnestus niisiis hästi. Vanemaks saades tuli muidugi kätte karjaskäimine. Sel ajal maksis alles täiel määral põlisest ajast päritolev vali määrus, et lapsi „seitsme-aastaselt seatakse karja, kaheksandal on kaunis karjus, üheksandal ülihää, kümnendal pannakse kündma“. Arvestades minu nõrka tervist, oli isa minuga armulisem. Mina hakkasin karjaskäimist

harjutama alles üheksandal eluaastal, siis ka mitte iseseisvalt, vaid küla „pääkarjuse“ järelevalve ja käsu all, nagu muudki karjased. Sest siis maksis meie pool alles täiel määral põlise päritoluga korraldus, et kõigi küla talude karjad aeti ühte, igal talul oli oma karjane, ülemaks aga „pääkarjus“ — harilikult vanem inimene. Selle juhtimist ja järelevalvet oli noortele karjastele vaja, pääle selle pidi ta karja kaitsema huntide vastu, kes varem al ajal tihti olid karja kiusanud. Nende eemalepeletamiseks pidi olema ikka täisnimene, lapsed seda ei suutnud. Minu karjaskäimise ajal enam „soehirmu“ polnud, seetõttu kaduski „pääkarjase-amet“ ära. Harjumuse tõttu käisid siiski kõik küla talude karjad koos. Varsti lagunes aga seegi korraldus ja talude karjad hakkasid käima igaüks eraldi. Et otse sel ajal oli meie vallas talude kruntiajamine, sai igale talule kätte ta mets ja karjamaa ühes tükis. Enne olid põllud jagatud ribadeks ja metsamaa kuulus ühiselt kogu külale.

Minu karjasepõlv kestis viis aastat. Siis jäin tööpoisiks — „tsuraks“, nagu meil selle-ealisi poisse setumoeliselt kutsuti.

Nagu iga muu elukutse juures, nii ka karjaseelus on palju valguse- ja varjukülgi. Mõlemad seisavad mul veel vanaduseski hästi meeles. Küll sai „sois sompida ja mättais marssida“, tihti kiilijooksvate loomade järele kihutada, vihmaste ilmadega läbimärjalt lõdiseda. Pikema vihma korral polnud hulgal ajal „hamba all kuiva kohta“. Kuid see kõik tuli ära kannatada.

Vastik oli mul hommikuti varakult üles tõusta, pool-kinnisilmi rõivastuda, tihti uniselt karja järel kõndima hakata.

Ilusa ilmaga tundus karjahoidmine päris lõbuna. Saadi mahti mitmesugusteks mängudeks, milliseid meil palju oli. Mõned neist on vahest laenatud mõisaõuedelt, teisel osal seisis taga sa-janditevanune traditsioon.

Armastasime väga pidada erilist sõjamängu „linnalöömist“. Mängijad asusid vastastikku kumbki oma „linna“ taga seistes. „Linnadeks“ oli kolm lapergust kivi ülestikku laotud. Mängimisel heitsid võitlejad vastastikku kumbki oma kivikuule vaheldumisi vastase linna pääle, et seda purustada. Oli üks kivi maas, pilluti edasi alumisi, ja alles siis, kui viimne kivi oli paigalt nihutatud, arvati linn võidetuks. Selle omanik pidi taganema ja enesele uue ehitama, kuna võitja seadis kättesaadud linna korda ja asus sääl edasi tungima. Muidugi läks nii tegutsedes mõnigi linnaase ühelt teisele mitu korda. Lõp-penuks loeti mäng alles siis, kui üks võitleja oli teise põllult, millel mäng peeti, välja tõrjunud. Seda juhtus aga harva. Enamasti tüdinesid võit-lejad mängimisest või sundis mängu katkestama karja eemaleminek. Ka sellega loeti mäng lõpetatuks.

Sügiseti, kui oodati lume mahatulekut ja sel-lega ühes karja kojujäämist, vedasid karjased kinnipüütud kitse kolm korda ümber suure kivi „vastu päeva“ — öhtust hommiku poole. See pidi mõjuma, et kolmandal päeval lund hakkab

sadama. Niisuguses lootuses pettusime sada korda, tegime seda „nõidust“ aga ikka uuesti — enam nalja kui tõe pärast.

Ja laulud — need käisid meil, nii et mets ka-
jas. Enamasti laulsime põliseid rahvalaule, osalt
oli siiski ka juba raamatuist saaduid. Esimesi
tarvitasime tarbekorral nõiasalmideks — ilmade
pööramiseks soovitud suunas. Pikaajalise vihma
puhul katsuti päikest sellega paistma meelitada,
et talle loeti ülistamissõnu *:

„Päiv, tule vällä,
Ma lää sulle käümä.
Vie pal'l'o kosti:
Näpitävve võidu,
Suure tsõõri sõira (juustu),
Pütütävve kohupiimä.“

Lühemalt väljendati sama soov järgmiselt:

„Paista, paista, päevakene,
Anna meile ilma ilosat.
Vie vihma Vinnemaale,
Too põuda siia maale.“

Eriti huvitav ja meeleoluloov on järgnev nal-
jativ salmike:

„Kari läts meil kaara,
Tõse mehe tõugu,
Oma vele vilja...“

* Ei ole lugenud järgnevaid rahvalaulu-sugemeid
kusagilt trükituna. Nii võiksid need olla lugejaskon-
nale uudiseks, seepärast toon nad siin täielikult, oletat-
des, et nad pakuvad huvi nii keeleliselt kui sisuliselt.

Tulli meid pessma:
 Oma veli vitsaga,
 Tõne mees tõlvaga *,
 Kolmas kooditümaga **,
 Neljas nitsevarvaga ***,
 Viies vihakantsuga,
 Kuues kuusekännuga,
 Seitsmes süngülavvaga,
 Katsas kannipuiega,
 Ütsas uhmrepakuga,
 Kümnes künniravvaga.“

Mõnda mängudest mängiti karjagi juures, enamasti aga kodus mängumurudel. Mainin siin ainult üksikuid.

Väga armastatud mäng oli „laisetõmbamine“. Selleks paigutati rida väiksemaid lapsi suurema sülle, kes esitas „ema“. Temalt tuli siis ühel mänguosalisel „tõmmata“ lapsi ükshaaval, kuni tal kõik käes olid. „Tõmbamise“ eel käis korduvalt järgnev kahekõne:

„Kaksaja“ (tõmbaja) teeskles puupulgaga ema ligiduses hauakaevamist, mida vaadeldes „ema“ küsis: „Külamiis, mis sa tiid?“

Kaksaja kostis: „Hauda kaiva.“

Ema: „Mes sa siis havvaga tiid?“

Kaksaja: „Et su poja'-tüt're' sisse panna.“

* Tõlv — kurikas.

** Kooditüma — koodi varre otsas liikuv nui.

*** Nitsevarv — nitse — kangakudumisel tarvitatav lõngasid jagav nõörivihik.

EMA: „A mes mu poja'-tüt're' sulle kurja tei?“

KAKSAJA: „Mu oa-herne är' sei.“

EMA: „A mes sa aida ette tii es?“

KAKSAJA: „Ma niigi tei aia ette, üts aiamulk jäi, sinnägi panni viiskümmend vitsakantsu ette.“

EMA (otsustavalt): „No kaksa sis, kui jõvat.“

Sellele järgnes kaksamispüüe, mis igatahes lõppes ühe lapse kättesaamise ja äravõtmisega. Siis mindi teist tooma samasugusel viisil. Lõpuks viidi ära ka „ema“.

Poisikesed armastasid eriti „Riiaskäigu“ mängu, mille puhul püstitati maasse kaks kärbikutaolist puupulka. Need kujutasid kummagi mängija teekonda Riiga ja tagasi. Hobuseks oli väike hark, mis riputati kärbiku oksa külge. Viimased kujutasid tee-äärseid kõrtse. Mängijad heitsid vastastikku liisku puupulkadega, mis olid lõhestatud ja seestpoolt jälle ühte seatud. „Liisuviskamisel“ heitis mängija pulga peost maha. Sattusid mõlemad pulgad kummuli või selili, oli ta võitja, vastasel korral kaotaja. Võitja tõstis oma hobuse järgmise kõrtsini, kaotaja pidi paigale jääma ja uuesti viskama, kuni edasimineku õnnestus. Kärbiku tipp oli Riia linn. Sinna saabudes hakati jälle samuti alla tulema, kuni jõuti „koju“. Kumb enne sinna sai, oli lõplik võitja.

Teadagi ei puudunud meil ka sõgesiku-mäng.

See on aga küllaldaselt tuntud ega tarvitse siin seda kirjeldada. Lõpuks mainin, et juba minu ajal oli laialdaselt tarvitusel sakslastelt saadud mäng „viimne paar välja!“.

*

Olen kirjeldanud oma lapsepõlve karjaskäiguolusid üldiselt. Jääb öelda veel mõnda mu isiklikest läbielamistest selles kutses, mis erinesid tublisti üldnähtustest. Eespool on paaril puhul mainitud, et otse meie talu õue taga leidus suur ja sügav org, mida hüüdsime Jaanus-oruks ja selles olevat järve Jaanusjärveks. Õigupoolest on see aga ainult osa ühest Eesti alal leiduvast ürgorust, mis kujunenud kiviajal. Selle järgi, mis olen tähele pannud eesti maateaduslikes kirjeldusis, on kõnesolev org omapärasem kõigist muudest selletaolistest. Kohaliku rahva juures puudus sel üldnimetus, seda nimetati ikka ainult osade kaupa kohalikkude nimedega: alumine neist on Kütiorg, edasi Süvaorg, siis Pööraorg, Mäeorg, Haniorg ja Holsta poole pöörduv Saksaorg. Uuema-aegsetes teaduslikes kirjeldustes kannab ta Noodas-Holsta ürgoru nime. Ta ulatus on — alates Noodasjärvest, mille ots ulatub oru alanevate kallaste vahele, põhjalõuna suunas Võru—Vastseliina maantee äärde, Holsta veskini — umbes 6—7 kilomeetrit. Sügavus on õieti vahelduv, kohati 100 meetrit ja üle selle, nii et oru põhja võiks vabalt peita kõrgetornilise kiriku. See org on ammu saadik olnud piiriks Rõuge ja Vastseliina kihelkonnale.

Idapoolselt kaldalt suubuvad siia kuus suurt haruorgu, mis omaette on kaunis tüsedad kuristikud ja mille põhjas jooksevad veenired. Ürgorust läbi voolab Munamäe jalalt, Vaskna järvest algav ojake, millel ka puudub üldnimetus ja mida kutsutakse ta eri osade järgi. Meil nimetati teda lihtsalt Oruojaks. Orgu läbistades voolab see kuuest järvest läbi, neist alumises osas kolm on veski paisjärved (üks alles hiljem paisutatud). Kolm on looduslikud järved. Pääle nende on oru ülemises otsas Hanijärv, millesse oja ei puutu. Oru lõpus asetseb suur Noodasjärv, niisiis kokku kaheksa järve. See on midagi haruldast ühe oru kohta. Noodasjärv saadab oma vee Iskna jõe kaudu lähedasse Võhandu jõkke.

Noodasjärv omast kohast on küll jäänuseks muinasaegsest suurest veestikust, mis ulatus Otepää kõrgustiku jalalt Võhandu jõe ülemjooksuna mitmekümne kilomeetri pikkuselt Piussa orgu. Nüüd on sellest järvestikust jäänud soolaadiline madalik. Selle sügavamad kohad on püsinud järvedena, millest paar nüüdse Võru linna ääres on õieti laiapinnalised: Tammula ja Vagula, praegu sõsarjärved, ühendatud Võhandu jõe kaudu. Varem on nad kindlasti ühte kuulunud, sest nendevaheline maariba on kaunis madal.

Väga ammusel ajal, millal kõnesolev madalik püsis üldise suure veekoguna, oli nüüdne Holsta-Noodasorg arvatavasti selle üheks haruks, mida tõendavad selle põhjas nüüdisajani

säilinud eelpool mainitud järved. Need on aga kahanemise ja kokkukuivamise ajajärgus. Kaks mägijärve, mis veel minu lapsepõlves tõeliselt väärisid järve nime, pole seda enam. Nüüd näivad nad olevat enam tiigimoelised ja kaovad arvatavasti lähemal ajal täiesti. Oru alumises sopis asetsev Jaanusjärv püsib veel pikemat aega. Kuid sellegi alatine ja jätkuv vähenemine on tunduv. Järve ääres heinamaal olles avaldas mu isa mitu korda arvamist, et järv — ja temaga ühes kogu org — on paari tuhande aasta pärast kadunud, sest temagi eluajal on oru servad tunduvalt madalamaks vajunud. Aja möötmisega eksis ta vahest, aga oru pikaldane tasandumine on küll õige.

Kõnesolev suur org oli minu lapsepõlves idaküljelt kogu oma ulatuses Tohkri küla üldkarjamaaks. Hiljem, kui talud krunti aeti, jäi meie talule karjatamiseks ainult Jaanusorg. Oru kõrged ja järsud kaldad valmistasid nii karjale kui karjastele suuri raskusi, ajasid tihtigi lõõtsutama ja tegid „puruväsinuks“. Teisest küljest jälle pakkusid nad mulle haruldaselt rohkesti mõnu ja ülitoremaid vaateid oru servalt selle külgedele. Oli suurepärane näha, kuidas oru kaldal kasvasid puud nagu üksteise kukil, ulatuses osalt oru veerandkõrguseni, teised pooleni, kolmandad kolmveerandini, alles ülemised oru servast kõrgemale. Õhtuti, päikese loojangul võis lubada enesele seda haruldast lõbu, et saadi vaadata päikese veeremist silmapiiri taha soovi korral vahest paarkümmend

korda. Oli oru põhjas seistes päike juba kadunud, sain seda tükk maad kõrgemale minnes uuesti näha. Oru kõrgeimal serval, meie talu läheduses saatsin ta veelkord silmist. Säält ulatus vaade loodesse lausikmaale, kus soodsal päikeses seisangul paistis üle tosina kilomeetri kaugusel olev Võru linn, pakkudes haruldaselt ilusat pilti. Siit võis näha — olgugi, et osalt puudega varjatult — ühel pilgul nelja järve — lähemal kolme paisjärve ja kaugemal suurt Noodasjärve. Üle Noodasjärve oli vaba vaade Lasva poole külge — ka hästi kaugemale. Selgesti paistis Pindi kirik, mis näis olevat üsna lähedal.

Küll harva, aga siiski mõnikord võis säält „pilvepiirilt“ silmitseda nähtust, mis igalpool võimalik pole. Kui uduse ilma möödumisel tuulehoog paiskas udukogud kokku rühmadeks, kujunesid oru kallaste vahel liuglevad udukobarad pilvetaolisteks, kuna kõrgemal õhus oli ilm juba selge. Nii võis end tunda üle pilvede seisvana. Muidugi kestis see mäng vaid lühikest aega, sest udukogud hõrenesid ja lagunesid varsti.

Veelgi pakkus — ja pakub nüüdki — kõnesolev koht loodusnähtuste vaatluse harrastajale koguni erilist veetlust. Kevadeti, lumemineku ajal võis siit korraga silmitseda kahte üksteisest tunduvalt erinevat maavööd, tsooni. Ja mis veel õieti imelik: vastandlikke harilikule olukorrale. Lõuna poole vaadates paistis silma Haanja mäestiku põhja poole kalduv külg, niisiis päikesest ära pöörduv, kus maastik püsis täiesti talvemoelisena: valendavate lumeväljadega jne.

Silmi põhja poole — Peipsi poole alanevale lausikmaale — pöörates võis näha juba tärganud kevadet: põldudel töötamist ja isegi juba maapinna haljasklöömist. Sääl küljel olevad maastikud seisid rohkem päikesepaistes. Nii näis lõuna pool valitsevat talv, põhja pool aga juba kevad.

Olgu mainitud lõpuks seegi ürgoru iseloomust, et ta keskosas leiduva Süvaoru kaldad on kohati nii järsud, et langevad alla peaaegu majaseina taoliselt. Nendel kõndides ei saa muidu tasakaalu hoida, kui mõnest puuksast kinni haarates. Süvaoru kaldad on kaetud paksu metsaga, mis varemail aegadel olnud õige tihe. Seetõttu on oru sügavasse põhja sõjaaegadel peitu mindud ja viidud sinna kaasa loomi, muudki varandust; sinna ehitati ajutisi elamuid, kus võidi asuda. Suureks puuduseks oli aga, et ei tohitud orus tuld teha, sest üleskerkiv suits oleks luurajaile märku andnud inimeste asukohast. Päälegi käis ainult mõne kilomeetri kaugusel orust paljutarvitatav maantee, mis oli juba keskajal Tartu ja Vastseliina (edasi Pihkva) ühendusteeks. Maanteel liikusid sõjasalgad. Nii ei saanud Süvaorus end kaua varjata. Lühikest aega saadi sääl küll peidus olla. Veel hiljuti viisid vargad sinna oma saagi varjule. Isegi hobuseid hoiti sääl varjul.

Kirjeldatud org oli meile lastele mitte ainult karja-, vaid ka marjamaaks. Eriti maasi-

kaid kasvas oru järskudel kallastel, kuhu loomad ligi ei pääsenud, ja põldude vahel, nii et maa aina punetas. Suuremaks kasvades hakati maasikaist „raha tegema“. Minagi viisin neid lähedasse Loosi mõisa ning sain kausitäie marjade eest 20 kopikat, vahel ka tüki saia. Õieti selgesti on mulle meelde jäänud esimene marjamüük, sest sel korral sain marjade eest tasuks ilusa, läikiva hõberaha. See tundus mulle suure kapitalina. Koduteel hoidsin raha kogu aja peos ja vaatlesin seda vahetevahel, kuna süda rõõmustas. Olin küll ennegi isalt saanud mõne kopika meelehääks, nüüd aga oli esimest korda nii ilus raha ja päälegi veel enda teenitud. Maitseisin seekord oma lapsemeeles nii rohkelt rõõmu, kui seda hiljem elus harva on olnud. Kuid nii õnnelik, kui ma raha üle ka olin, ei raatsinud ma seda ometigi seisma jätta, vaid lähema linnaskäigu korral ostsin selle eest raamatu, mida ammu olin ihaldanud: „Koli-ramat“, seitsmes jagu: „Sündinud asjade jutustamine“ (Ajalugu). Mainitud raamatu hind oli täpselt 20 kopikat.

Olgugi et suvine karjaskäimine vahel liigagi väsitas, oleksin väga soovinud selle kestmist kogu aasta läbi. Talv, millal olin karjaskäimisest vaba, polnud ammugi nii armas ega mõnus kui suvi. Tuli viibida toa kitsaste seinte vahel, kus valgust vähe, seevastu aga suitsu palju. Tol ajal elati meie pool alles üldiselt suitsutubades. Korstnatega majad hakkasid alles ilmuma, harva, nagu argelt. Tohkri tallugi oli mu esi-

mestel eluaastatel ehitatud uus elumaja, kuid ikkagi rehetoa-taoline. Selle kõrval asetses aga suur kaheosaline kamber omaette ahju ja korstnaga. Kambrist seati suurem osa isale treialitoaks, tagumine väike osa jäeti „puhtaks kambriks“. Kui isa töötuba tarvitas, köeti kambrit tarbe järgi ja säääl oli soc. Kui isa aga vananemisel treialitöö lõpetas, ei raatsitud kambrit enam kütta, vaid see jäi „külmaks toaks“. Ainult suvel võidi seda täiel määral kasutada, mida tehtigi, sest rehetuba jäi suveks tühjaks, kuni rehepeks algas. Keetmine ja muu talitus, ka söömine, toimus suvisel ajal toast eemal asetsevas „kojas“. Selleks polnud meie talus enam vanaaegne roikaist püstitatud varjualune (nagu lugu oli küll veel paljudes teistes taludes), vaid korralik palkhoone. Säääl siis elutseti seni, kuni rehi pekstud ja võidi kolida elutuppa. Selles elutseda oli meil lastel halb ja raske. Täiskasvanud tegutsesid päeva-ajal palju väljas, lapsed aga pidid püsima toas. Ahju küdemise ja toiduvalmistamise ajal — mil toauks lahti seisis — pidime kannatama suitsu- ja külmahäda. Väiksemad lapsed pugesis selleks ajaks harilikult sängi vaiba alla, suuremad aga, kes seda ei soovinud, vaevlesid tundide kaupa. Pärilunastavana tundus, kui viimaks lõunasöögi ajaks ahi oli küdenud ja toit koldel keedetud, nii et võidi sulgeda enne ukсед ja hiljem laeäärne „otspaja“. Seejärel täitis mahe soojus toaruumi. Valgustusega oli lugu halvem. Toa kaks akent olid kitsad, paari vaksa pikku-

sed ja laiused, nende vahel leidis vanamoe-line „paja“ — seinavaus ettelukatava laua-kesega, mis tarbekorral avati. Enamasti seisis see aga kinni.

Oleks tuba vähemalt ainuüksi inimestele elamiseks olnud, oleks temaga veelgi rahul olnud. Kange külmaga toodi tuppa pakase eest varjule lambatalled, vahel vasikadki. Sääli viibisid nad vahel nädalate kaupa. Missuguseks toa õhk seetõttu muutus, võib arvata. Mõistagi elasid toas ka sulgloomad, kes aitasid rikkuda toa õhku. Kuigi loomade alla põrandale pandi õlgi, valgus säält siiski märga laiemalegi.

Kuid ei puudunud talvelgi oma lõbud. Neist seisis esireas kelgusõit. Meie talul oli see eriti soodus: kohe õueaia taga asetses laialdane mäekallak, kust võidi suure mõnuga alla sõita kas või päev otsa, kui aga ilm lubas.

Ega meil lastel tulnud meeldegi oma mõningate eluraskuste pärast nukrutseda ega nuri-seda. Nägime, et samasuguseid raskusi pidid kandma vanemad inimesed, kes veel alatiselt pidid tegema tööd. Olime rahul ka toitlusolu-dega, kuigi need minu kasvuajal olid palju viletsamad nüüdseist. Söödi alles üldiselt agana-tega segatud „rapantse-leiba“ (meil öeldi „üsät-se“). Selle küpsetamisel oli jahudes vähemalt pool aganatesegu, tihti rohkemgi. Jahvatami-sel oli niisuguse vilja kolusselaskmisel suur tegu, tuli alati kätega kohendada, et veskikivi suu ei ummistuks.

Arusaadavalt oli sel moel saadud leib tööpoolest „must“. Maitselt polnud ta kaugeltki sarnane puhtast rukkijahust leivaga.

Kuigi meie talu oli — nagu eelpool tähendatud — jõukamate liigist, püsis säälselt visalt „üsätsse-leiva“ söömine ja tegemine. Samuti toimiti mujalgi varanduslikult kindlustatud taludes — Raadil ja „Saarde pääl“. Nähtavasti ei peetud sobivaks selles asjas ümbruskonnast erineda, kuigi puhta leiva söömine oleks olnud võimalik. Niipalju suutis Tohkri talu siiski teha, et ta polnud kunagi leivast ilma, vaid seda jätkus alati ühest lõikusest teiseni. Polnud ka vaja minna lõikama poolvalminud rukist, nagu paljud tegid. Harilikult saadi vilja müüagi. Selleks oli lähedalasetsev Petseri hääks turuks. Sinnakäimine (isa kaaslasena ja hobuste järele vaatajana) oli ka üks mu lapsepõlve-ülesandeist. Ikaldusaastail (1867. ja 1868. a.) piirati meilgi leivasöömist. On selgesti meeles aeg, millal ei toodud igaks söögiks leiba lauale, isegi söögivaheaegadel oli see hoiu all. Mul oli siis suur rõõm, kui sain kusa-gilt kätte leivatükikese. Mujal oli minu kasvu-ajal seisukord palju halvem, varem oli see olnud veelgi pahem. Paljudes taludes lõppenud leib juba jõuluks otsa, teistes ulatus see vaevalt kevadeni. Raske töö ajaks püüti aga siiski hoida veidi tagavara. Oli maksev juhtmõte, mida kinnitati nimelt lastele: „Leiba peab hoidma: leib jääb heinateo ajaks.“

Isiklikult sain kibeda kogemuse sellest viletsusest 1867. a. kevadel. Siis ilmus ülestõusmis-

pühade eel minu isa juurde üks lähikonnas elutsev mees — isa endine treialiameti-õpilane. See kurtis, tal polevat pühadeks leivaraasugi majas. Palus härdalt, et saaks ühegi pätsi leiba pühade-toiduks. Lubas tasuda esimesest leivateost lõikuse järel. Isa muidugi täitis ta palve, andis talle koguni kaks pätsi. Mees oli sellest pisarateni liigutatud. Soovides kuidagi oma tänu avaldada, palus ta isa, et see lubaks mind temaga kaasa minna: ta andvat minule mõne muna pühadekingiks. Läksin. Varmalt toodi lauale munakorvike, sinna kõrvale piimakauss ja — imestasin väga — ka leivakannikas. Peremees õhutas mind sööma, lausudes: „Mis meil nüüd viga, isa andis meile ju leiba.“ Ma olin aga siiski nii arukas, et ei puudutanud pakutud vähest leiba. On selge, et kõnesolev peremees polnud ainuke leivapuuduses olija, vaid leidus vaesemaidki. Raske on uskuda, kuid kuulsin päris kindlaist allikaist järgmise loo: kusagil külas leiduvat poisike, kes aastaid otsa pole saanud leiba suhu, vaid pidanud läbi ajama muu toiduga. Ta olevat seetõttu leivasöömises nii võõrdunud, et ei tahagi seda, kuigi pakutakse, vaid lükkavat tagasi. Kuuldes ja nähes niisuguseid asju, olin muidugi rahul ja rõõmus ka „musta leiva“ söömise juures, mõeldes, kui paljud oleksid õnnelikud, kui sedagi saaksid. Kirjeldatud ikaldusaasta järel tulid mitmed hääd aastad. Siis loobuti meie ja ka ümbruskonna taludes „üsätse-leiva“ tarvitamisest.

Nüüdispõlve inimestele tundub see võõrastav, imelik tundus see minulegi tol ajal, kuidas üldse inimesed leivata olles elada ja veel töötadagi said. Nähtavasti suudab aga harjumus palju, sest inimese loomus paindub tarbekorral küllaldaselt. Ei olnud leiba, aeti läbi muu toiduga, mida oli. Kus aga iganes saadi, püüti leiba nõutada. Magasiadad laenati vahel tühjaks (sügisel tulid nad jällegi täita). Võeti ka laenuks säält, kust aga saadi. Et „häda ajab härja kaevu“, tikuti enesele mõnes asjas tegema ränka kahju: oli rukis alles valmimas, hakati seda lõikama liiga varakult, kui tera oli alles pehme. Püüti nii võimalikult pea kätte saada „uudset“. Enneaegselt lõigatud viljast ei saadud aga kunagi kõlbulikku leiba. Et sel ajal mõisadel oli talurahva kohta suur voli, keelati valjult ära rukkilõikus enne terade valmimist. Keelust üleastujaid karistati peksuga. Kohtumehi kohustati selle määruse täitmise järele valvama, nende silm ei ulatunud aga kõikjale.

Muidugi teada ei elatud alati niisuguses leivakitsikuses, kui siin kirjeldatud. Parema lõikuse puhul võidi lahedalt leiba süüa ja ka muidu end paremini toita. Siis aga esines jälle teissugune pahe: paljud inimesed kippusid kergemeelselt elama, oma põllu- ja karjasaaki pillama, nii et enne järgmist lõikust siiski hätta jäadi. Mõnigi perenaine kandnud sügisel loomatapmise ajal rikkalikult liha lauale, pärast polnud seda võtta tarbekorralgi. — Juhtiva määrusena oli taluelus maksev vanasõna: „Suvel elatakse piimast, tal-

vel lihast“. Harilikult kippus aga siiski mõlemast nappus tulema.

Täiesti tundmatu polnud puhas rukkileib isegi mitte „üsätse-leiva“ söömise ajal, vaid seda valmistati jõudu ja võimalust mööda tihtigi. Kui iganes saadi, valmistati seda suurteks pühadeks või perekonnapidude puhuks. See oli lastele maiuspalaks, asendas täiesti praegust saiasöömist. Nende jaoks hoiti seda alles ka pidu- ja pühapäevade järel. Mõistagi hinnati seda leiba — erinimetusega hüüti teda „vatsk“ — hoopis kõrgemaks harilikust leivast, peeti koguni eri toiduks, „leivakõrvaseks“. Mõisateolistele toitu kaasa andes pannud mõnigi perenaine musta leiva kõrvale ligi ka tüki „vatska“, ja ei midagi muud. Kui teoline nurinat tõstis, et leival „kõrvane“ puudub, käratanud perenaine: „Kas sa häbemata ei teagi, et vatsk on leivakõrvane!“

Saiasöömine oli tol ajal taludes haruldane nähtus. Saia saadigi osta ainult linnast ja mõnest kõrtsidest, kuid need saiad ei väärinud üldse oma nime, need olid ainult väga kuivanud vesikringlid, mis kätte võttes otse kõlisesid. Kui mõni isa hääs tujus olles tõi oma lapsele säärase kuiviku, oli selle saaja üliõnnelik. Linnast muidugi saadi pehmemat saia, esijoones „sarvesaiu“. See alles oli õige maiustoit! Petseris käies saadi osta ja maitsta „saiapullikesi“, mida hüüti venekõlaliselt „kulatskiteks“. Need olid valmistatud odavahinnalisest jahust, maarjajääga, mis

saia hästi kohedaks kergitas. Nii näis „kulatsk“ olevat päris pätsikese moodi. Pihku pigistades vajus see aga nii kokku, et sai ainult korra suhu pista.

*

Niisugustes oludes möödus mu lapsepõlv, mis jäi meeles püsima kogu eluks armsa ja õnneliku ajana, hoolimata kõigist mörudaist nähtustest, mis olid sellega ühenduses. Kui vaatlen nüüd, vanas eas, nüüdisaja jõulupühade ajal laste lõbustusi ja maiustamisi, tikub minus esile tunne, et kogu selle külluse juures lapsed siiski ei saa olla rõõmsamad, kui meie olime lastena. Mäletan, kui õnnelikud olime pühade laupäeva õhtul, puhtas pesus saunast tulles, sooja tuppastudes ning hүүdes: „Talvistepühä' oma' peränurgah!“ Teadsime, et nüüd peagi saame süüa sooja, maitsvat „vatska“ ja jõuluvorsti, sinna juurde võid ja kohupiima. See kõik manas esile säärase jõulumeeleolu — mida veel täiendas tuppatoodud heintel ja õlgedel püherdamine —, et midagi ei teadnud enam soovida.

Jõulukuusk oli taludes siis tundmatu toredus. Ainult kuulu järgi teati, et linnades ja mõisades ehitakse jõuluõhtul tube kuusega, millel põlevad küünlad ja ripuvad maiustised. Juba minu suuremaks sirgudes hakati ka koolimajas jõulukuuski ehtima. Mõnel lapsel õnnestus pääseda ka mõisa jõulupuule. Aegapidi leidis jõulukuusk teed taludessegi.

Et ma olin kirjanduse kaudu tutvunud jõulukuusekombega, ihkasin seda näha oma koduski. Minu härdal palvel tõi isa linnast mõned harilikud küünlad. Need riputasin siis jõuluõhtul tuppa toodud kuuse okste külge ja süütasin põlema. Kuid oodatud rõõm äpardus: suured küünlad ei püsinud nõrkade okste küljes püsti, kaldusid küljeli ja sulasid ruttu.

IV.

KOOLIAEG.

Minu õpitee oli mitmeti lahkuminev harilikust õppimisest, mis sünnib pääasjalikult koolis. Seetõttu võin oma hariduskäigu jagada kolme ossa: eelkool, kool ja järelkool. Viimane neist on kestnud kogu mu eluaja ja veel hallpääna pole ma sellega lõpul.

Eelkool, kodus õppimine, algas varakult, juba viiendal eluaastal. Eelpool on mainitud, et mu isa ja tema vanemad üldse polnud jalagagi kooli saanud, sest neil polnud sääl midagi õppida. Mida nad teadsid, olid nad õppinud kodus. Traditsiooniliselt talitas isa ka minuga: õpetas kõike seda, mis ise teadis, esijoones lugemist, kirjutamist ja ka arvutamist. Viimast O. V. Masingi „Arvamise-ramatu“ järgi, mis omast kohast oli tubli õpiraamat. Lugemine ja arvutamine läksid mul kergesti, kirjutamisega olin rohkem hädas. Kanges kokkuhoiu-põhimõttes ei raatsitud lastele kirjutamiseks anda sulge ega paberit. Tol ajal olid terassuled vähe tuntud,

kirjutamiseks tarvitati siis hanesulgi, millel oli aga see halb omadus, et neid tuli tihti lõigata, sest sule terav ots nürines kiiresti. Lõikamist toimetati erilise väikese noaga. Sulelõikamist loetigi tähtsamaks kui kirjutamiskatset, sest „enne kui kündma hakatakse, peab oskama atra köita“, öeldi õppijale. Kirjutamiseks ei antud algajaile raiskamiseks paberit. Esimene katse tuli teha sõega puulauakesele, kust oli hõlpus kirjutist kustutada ja tahvel vabastada eelmisest kirjutisest. Mina ja ka ümbruskonna poisikesed tarvitasime sõe asemel meelsamini orukalda järsult „katkendilt“ toodud kriiditaolisi kõvu savitükke. Orukaldas oli maa lõhenemise tõttu paljastunud sinna ürgaegadest tekkinud kõva savikiht, millest nugadega murdsime tükid lahti.

Oli sõega ja saviga kirjutamisel käsi harjunud, anti kätte tahvel krihvliga. Teadagi tulid ka tahvlilt esimesed kirjutised lapiga ära pühkida ja uuesti kirjutada. Alles hiljem, kui olin tarviliselt harjunud, anti mulle ka paberiribasid. Täiesti paberile kirjutama hakata võisin alles koolis, säälgil veel tuli aga rohkesti tarvitada ka tahvlit. Isa ei lubanud paberit kulutada, arvas tahvlist küllalt jätkuvat. Minu kohta oligi see etteheide põhjendatud, sest mu käekiri oli lapsesest saadik halb. Paberile halba käekirja kirjutada tundus raiskamisena.

Lugema õppisin võrukeelsest aabitsast, sest sel ajal oli kodukeel maksev kooliski. Õpiramatu sisust jäi mulle hää mulje. See oli oma aja

kohta üsna hästi toimetatud, mitte sugugi raske ega igav, nagu tolleaegseid aabitsaid on kujutatud. Selles leidus isegi pildikesi kohaste salmidena ja sisukaid lugemispalasisid, mis tolleaegse juhtmõtte järgi olid õpetussihhilised.

Niipea kui lugemisoskus käes, hakkasin õpinguiks tarvitama kambri laudil olevat isa kirjavara, et saada omal jõul edasi. Esijoones lugesin kõiki trükitud raamatuid, millest tähtsamad on eelpool loetletud. Neist meeldis mulle väga Masingi „Näddala-Leht“ ja „Pühhapäwa wahhe-luggemissed“, mida lugesin ikka uuesti. Samasugune lugu oli muudegi raamatutega. Kahjuks oli mu isa raamatukogus leiduvate teoste arv napp, mujalt aga oli ka raske lisa hankida. Kui sain kuulda, et kusagil on mingit lugemisvara, tõttasin sinna. Nii sain kätte muuseas „Kalevipoja“, mida lugesin õhinal, ja olin sellest vaimustatud, kuigi kõike mõista ei suutnud. Lähedalasetsevast Tüütsmanni koolimajast sain küll ka lahkesti raamatuid lugemiseks, vähe leidsin neist aga uudist, sest enamasti olid samasugused olemas ka kodus. Mõne „Koli-ramatu“ ikkagi sain ja tundsin neist mõnu. Suure tähtsusega oli mulle asjaolu, et koolmeistrile käis „Perno Postimees“, mida ka mulle lahkesti lugeda anti. Muidugi võisin saada ainult vananenud lehti, mis olid loetud koolmeistril enesel ja ka teistel. Minule sobisid nad aga hästi, olgugi et nad vahel olid kuu aega vanad, sest uudist ma lehtedest ei otsinud, vaid kõik loetav meeldis mulle.

Mu koduses raamatukogus leiduvate teoste sisust ei tarvitse siin enam midagi öelda, need on üldtuttavad eesti kirjandusloos. Mõnda teost pean siiski tarvilikuks eriliselt mainida, sest need on eesti kirjandusloos senini tähele pane-mata jäänud. See ongi arusaadav, sest need olid lõuna-eestikeelsed, nende levimisala oli piiratud ainult Tartu-Võru praostkonnaga ja nii jäid nad muule Eestile ja ka eesti kirjandusloolastele tundmatuks.

Esimene neist *, mille sisu oli üldiselt kooli-raamatu-taoline, kujutas enesest üldteaduse-raa-matut miniatuuris, sest sinna oli paigutatud tol-leaegsete harilikkude õpipalade kõrvale ka alg-teateid ajaloost ja maateadusest, mida koolides ei õpetatud. Muuseas leidis sääl Euroopa tolle-aegsete riikide loetelu, kus mainiti „Schwitseli-maad“. Seda raamatut on tundnud R. G. Kallas, sest ta mainib seda oma „Mõistlikus rehkenda-jas“ kiitvalt, nukrutsedes, et hilisemad arvutus-õpiraaamatud pole suutnud õpetust jagada nii rahvapäraselt ja kohaselt, kui mainitud raama-tus seda tegi „Se hä koolmeistre Andre“, õpeta-des oma lapsi näitlikult ja huvitavalt. Raamatu sisu oli korraldatud kahekõne-taoliselt küsi-muste ja kostustega, mainides kostjaid nimepidi, mis õhutas lugejate huvi. Õieti tähelepandav raamatu sisus oli nähtus, mis muidu kogu meie

* G. G. Marburg, „Veikenne oppetusse nink lug-gemisse Ramat Tarto ma-rahva kooli laste tarbis“. Tartolinnas, Grentsius, 1805. VII + 137 lk.

kultuuriloos on jäänud tundmatuks. Arvutamiseõpetuses tuli tegemist teha teadagi ka rahaoludega ja selle kohta kuuleme huvitava asjaolu, et raamatu ilmumise ajal oli „meije maan käüman kattesuggune rahha: Vene nink Albertuse rahha“. Vene rahaga arvutamine oli üldtuttav ja lihtne: esinesid rublad ja kopikad. Albertuse rahaga arvutamine oli hulga keerulisem. Selle kõrgeimaks üksuseks oli mainitud taaler, kuid alajaotused olid mitmenimelised. Hästi jäid mulle meelde „verdingud“ (algkeeles muidugi „ferding“) ja „tibbod“. Teiste nimed on mul ununenud. Niisiis nõudis Albertuse raha käsitlemine enam tähelepanu arvutuseõppimise otsarbel. Raamatus ei oldud ka mainitud selle raha väärtuse vahetada Vene rahaga.

Kõnesolev Albertuse raha oli algselt Hollandi (Madalmaade) oma, kus see pandi käima XVI sajandil, nime saades toleaegselt maavalitsejalt Albertilt. Hiljem sai see raha hollandlaste laialdase kaubitsemise tõttu Läänemere- ja ümbruskonna maadel kõige rohkem tarvitatavaks maksuvahendiks, sest sel oli kindel puhta hõbeda kaal — $24\frac{1}{2}$ grammi. (Niisiis hõbedakaalus ligikaudu Saksamaa taalri ja peaaegu Vene hõberubla väärtuses.) Seetõttu hakkasid ka mõned muud riigid, nimelt — Taani ja hiljem ka Kuramaa, lööma sellelaadilist ja samanimelist raha. Kuramaa ühendamisel Vene riigiga a. 1795 valgus säälnu raha rohkel arvul ka Riiga — millega oldi tihedais kaubanduslikes sidemais — ja kaugemalegi Liivimaale, isegi

Eesti osasse, Tartu- ja Võrumaale, kus oli Riiaga rohkesti kokkupuuteid. Nähtavasti oli selle raha tarvitamine kaunis laialdane, sest peeti vajalikeks õpetada selle käsitlemist kooliski. Mujale Eestisse see raha nähtavasti ei ulatunud, kuid neilgi aladel jäi selle liiklusaeg lühikeseks. 1812. a. lõpetati Hollandis ja ka mujal Albertus-taalri löömine, mistõttu see pea kadus käigust.

Omapärane oli kõnesolev raamat seepoolest, et tal oli saksakeelne eessõna. Selles leidis palve ja lootus „häätähtlikkudele mõisahärrastele ja linnakodanikkudele“, et nad omalt poolt toetaksid raamatu levingut, ostes ja kinkides seda oma maja teenijaskonnale.

Teist minu lapsepõlves loetud õpetliku sisuga teost pole minu teada eesti kirjandusloos sugugi mainitud. See oli nähtavasti määratud täisealistele kodus lugemiseks ja enda edasiharimiseks. Selles taotleti oma aja kohta maailma elu ja olu käsitlemist ja eri nähete tutvustamist. See oli vahest mõeldud paarimeheks Masingi „Vahheluggemistele“. Muuseas oli raamatus juttu ka täheteadusest, eriti „hännaga tähist“ (komeetidest). Seejuures arutleti, et taevakehadele, millel päikesest ajuti kaugelolemise tõttu elutingimused viletsad, on vahest paigutatud elutsema jumalakohtus hukka mõistetud („ära sunnitud“) inimeste hinged.

Siin lühidalt kirjeldatud teoste kohta käivad teated näitavad, et eelmise sajandi algul lõuna-eestikeelne kirjandus, mis varem ajuti käis põhja-eesti omast ettegi (selles ilmus Uus

Testament enne kui põhja-eesti omas, samuti esimene eestikeelne kunstluule toode „Käsu Hansu ikulaul“ ja esimene eestikeelne sõnumeid sisaldav ajaleht), sel ajal veelgi püüdis võistelda tallinnakeelse kirjandusega.

Veelgi väärriks mainimist tähelepanndav tartukeelne toode mu isa raamatukogus — „Juttustamise armsale latsile“, ka õpetliku, eriti maa-teadusliku sisuga. Selles leidus täieline kirjeldus Jamaika saarest ja selle elanikest, ka laevasõidust üle Atlandi ookeani. Selle kohta oli öeldud, et reis üle ookeani kestab kolm kuud. Ilmunud on see teos a. 1822.

Neljandaks huvitavaks „omakeelseks“ raamatuks mu isa kirjakogus oli Kanepi praosti von Roth'i toimetatud laulukeste-kogu. Mainin ainult üht hästi meeolelu tabavat väljendust:

Sa vanna mees,
Sul hä' meel, kui padda kees.
Siis ahjo een hend pesutad,
Ja kaskaga hend ehitad*.

Säärast idüllilist laadi kandis kogu raamat.

Viies minule meeldiv raamat oli ka lauludekogu, kuid sisaldas nähtavasti tõlkeid. Selles leidus õieti omapärane pilkelugu kellegi õpetlase kohta, kes nii sügavasti oli süvenenud oma uurimustesse, et midagi muud ei kuulnud-näinud ega mõelnud. Korra, kui ta istus oma kirjutus-toas ja töötas, kiskus toatüdruk ehmatunult ukse lahti ja hüüdis hädaldavalt:

* Peesutad — soojendad; kaskaga ehitad — kasukaga katad.

Oh minge välja kambri seest:
Meil maja põleb katusest!

Teadlane oli selle segamise üle pahane ja
käratas:

Sa kassi oma kõrriga!
Es see ju ole teeda sul,
Et majahool ei puutu mul,
Sest majas on ju provva teil.

Hiljemgi, minu kasvupõlve ajal, ei raatsinud lõuna-eesi kirjandus alla jääda, vaid jätkas võistlust nii palju kui jaksas. Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel ilmusid a. 1882 „Tarto ja Võro Ma-rahva kalendrid“. Nende sisu oli, tihti vaheldudes, osalt tallinna-, osalt tartukeelne. Ajuti oli viimasel ülekaal. Viimsena esines tartukeelse kirjanduse alal eesti suurmees J. Hurt, esimene — ja ühtlasi viimne — igapidi osav ja rahvapärane kirjanik selles murdes. Kui ta aga hiljem hakkas kirjutama üldkirjakeeles, jäigi tartukeelsel kirjandusel hing kinni. Vaimulik kirjandus elutseb edasi veel meie päevini, kuigi piiratud ja ainult koduse lugemisvarana.

*

Kuna kõigi muude raamatute lugemisega sain ruttu valmis, nõudis enam hoolt ja vaeva raamatute raamat — Piibel. Selle lugemisele asusin kohe, kui aabits läbi oli, sest selle sisu oli mulle mitmeti huvitav. Nimelt just ajaloolised osad, mis teatavasti käsitlevad küll ainult ühe (äravalitud) rahva sündmusi, riivavad aga muudegi omi. Ka ajaloo suurvägilase Makedoonia Aleksandriga tutvusin juba piiblis. Tolle-

aegse rahva vaate järgi, et piiblit ei tohtivat algusest lõpuni läbi lugeda, siis jäävat inimene rumalaks, ei usaldanud minagi seda teha, vaid lugesin järk-järgult siit-säält. Lõpuks oli ta mulle ikkagi tuttav, mõned osad pooliti pääs. Tundsin huvi sellestki, et õppisin ära piibli algosa üksikute päätükkide salmide arvu ja ütlesin teistele lastele nende küsimuse pääle. See äratas muidugi rohket tähelepanu ja imestust.

Olen senini kirjeldanud oma isa raamatulaudil leiduvaid trükitud kirjandustooteid. Pean vajaliseks mainida ka ta käsikirjade-kogu, mis oli kaunis suur. Enamus neist sisaldas „Velliste ello-käuke“, millega lugejaskonda tutvustasin juba raamatu eessõnas. Neis leidis üsna paljugi kultuuriloolisi märkmeid. „Ello-käügid“ olid muidugi väikese mahuga, läbistikku paarkümmend kirjutatud lehekülge. Hoopis toekamad aga olid mõned muud teosed, mis omast kohast pretendeerisid mingi õpetliku kirjanduse nimele. Esireas neist seisid apokrüüfiline „Nikodeemuse evangeelium“, „Taevakirjad“ jm. selletaolist.

„Taevakirjad“ on siiski vaid üks haru kõnesolevast laialdasest käsikirjade kogust, mis oli rohkesti levinud XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Õieti huvitav ja tähelepanuväärne on P. Ariste väljendus, et niisugune kirjandus on olnud täiesti puht-lõuna-eestiline: Põhja-Eestis puuduvad säärased kirjandustooted*. Sellest võib oletada, et

* Vt. P. Ariste, Juut eesti rahvausus. Eesti Kirjandus 1932.

lõuna-estlased olid omakeelse kirjanduse katsetamisel ja teostamisel hoopis agaramad. Tartumurdelise kirjanduse nõutamist jätkati veel käesoleva sajandi alguseni. Viimsed „mohikaanlased“ sel alal olid Vastseliina kirikuõpetaja G. Masing ja kihelkonnakooli õpetaja A. Undrits. Peab arvesse võtma, et käsikirjade valmistajad pidid vähemalt osaltki mõistma saksa keelt, sest nende kirjutised on peaaegu täiesti tõlked. Pääle senini mainitud käsikirjaliste kirjandustoodete oli liikvel ka õige mahukaid teoseid, päälegi maailma suurkirjanikkude omi. Nii nimelt inglise kirjaniku John Bunyan'i iselaadilised teosed „Ristiinimese (ja ta naise) teekäik taevalinna poole“ ja „Hengeliina sõda“. Selle raamatu sisu huvitas mind oma ajaloolise värvingu tõttu eriti. Ka mu isa oli pidanud seda teost teistest tähtsamaks, sest ta oli selle kirjutanud hoolsalt ja selgesti. Raamat oli kõvas köites. Hiljem anti see Raadi sugulastele lugemiseks, säält annetati teos Vastseliina kiriku näitemüügile, kust läks hoiule Eesti Rahva Muuseumi. Mõlemad teosed on hiljem kirjakeelsestena trükis ilmunud. Teine neist R. G. Kalda tõlkes teisendatud nimega „Lendav ja Immanuel“. Käsikirjadesse on aga jäänud üks suurem ja oma sisult kaunis väärtuslik teos: „Kümnest ristiinimeste tagakiusamisest Rooma riigis“. Sellest raamatust ammutasin ma rohkel määral ajaloolisi teadmeid mainitud ajajärgust. Meil hüüti seda teost „Kannatajate raamatuks“. Näeme, et sellelgi kirjandusalal oli Lõuna-Eesti eelkäijaks.

Oma suures lugemisõhinas, mis mind valdas varasest noorusest pääle, sattusin kahjuks küll liialdusse, sest lugesin hämaral ajal, isegi eha- ja koiduvalgel, ja selgetel suviöödel koguni kesköö-tunnil. See oli muidugi vaevaline ja seetõttu tegin seda nagu katseks, ajuti. Kuuvalgel lugemine ei õnnestunud mul, sest kuuvalgus virvendas. Niisiis jätsin selle püüde maha. Alalise ja tihtise uurimisega — lugesin ka väga peenikest kirja — rikkusin oma silmanägemise varakult, mille all hiljem palju kannatasin, ja nüüd, vanaduses kahetsen oma ettevaatamatust.

Igatahes omandasin kirjanduselugemise tõttu aegsasti kaunikese teadmistevara ja ühtlasi ka tugeva rahvustunde. Selleks mõjus eriti kaasa „Kalevipoeg“ ja suuremaks saades ajalehtede lugemine. Hõimuaatega tutvusin õieti varakult. Eelpool kirjeldatud oruperve kõrgeimalt tipult, kust avanes avar ja kaugeleulatuv vaade loodesse madalikumaade üle, näitas isa mulle mõnel korral suunda, kus asuvad meie maa suuremad linnad Tallinn ja Tartu. Kupjaametis olles oli isa mõisavalitseja juures näinud maakaarte ja saanud neist selgust meie maa geograafia kohta, seepärast oligi ta teadlik niisuguseis asjus. Mõnikord lisas ta: Tallinna juures on meri ja selle taga Soomemaa, kus elab meie sugu rahvas, kes kõneleb peaaegu sedasama keelt, mis on meil. Hiljem sain hõimuaate õhutust O. V. Masingi kirjadest, milles kõneldi „Marahva“ sugulasist Soomes ja Karjalas, kus öeldavat: „Jummalat pallume venne keles, kodus kõnõleme Karjala keles.“

Niiviisi usinalt kodus õppides jõudis kätte kooliaeg ja tuli asuda kooliteele juba seaduse nõudelgi, sest kohaliku kirikuõpetaja kõva käsu kohaselt valvati hoolsalt koolisunduse korraliku täitmise järele. Kõnesoleval ajal jagunesid meil (kuidas lugu mujal oli, ei tea) koolikohuslikud lapsed kolme liiki, millest esimese moodustasid 8- kuni 10-aastased kodulapsed, kes õppisid jõudu ja võimalust mööda kodus. Nad käisid ainult kord nädalas (laupäeviti) koolimajas ennast koolmeistrile „näitamas“, misjuures nende teadmisi katsuti ja tarbekorral täiendati. Ka uusi ülesandeid anti. Huvi pärast käisin minagi teiste omaealiste seltsis, õppida polnud mul sääli aga midagi, kõik oli mul juba enne käes. Nii jäingi hiljem „näitamiselt“ ära. Isale oli koolmeister oelnud, ärgu ta mind ilmaaegu külakooli aega viitma saatku. Pangu mind mujale kooli, kus saab enam õppida.

Minu edukust õpinguis hindas isa küllaldaselt ja tuli mõttele panna mind linna kooli (milleks sai muidugi sugulastelt õhutust; eriti mu ristiisalt, kes oli Võrus majaomanik ja lubas anda mulle korteri maksuta). See kavatsus oligi vanematel mõnda aega kaalumisel, jäi aga ometi teostamata, esijoones majandusliku kitsikuse tõttu. Sest meie talu endine jõukus oli tol ajal tunduvalt tagasi läinud põhjusel, mida siin arutada ei tarvitse. Pääteguriks oli aga isa vananemine ja talukoha jaotamine. Minu õrnas nooruses oli talul ta hiilgeaeg veel väliselt alles, mida tõendab asjaolu, et Vastseliina kihelkonna

mõisade „pärihärä“ Liphart oma kaaslastega meie talu külastamas käis. Ja teda võidi vääriliselt vastu võtta. Sellest häämeelt tundes saatis ta hiljem meie talu kolmele perenaisele (kaks noort ja üks vana) igaühele siidrätiku, millesse oli kinnitatud kuldprees. See äratas ümbruskonna tähelepanu.

Juba mõni aasta hiljem ei usaldanud minu isa aga enam poega linna kooli saata, kartes sellest tõusvat kulu. Teiseks takistuseks oli, et mind vajati kodus suvel karjaseks, talvel muudeks töödeks. Selleks poleks linna kooli minnes enam aega leidunud. Omades vaikse ja tagasihoidliku iseloomu, ei tulnud mulle mõttesegi linna saatmist nõuda. Olin kasvatatud maast-madalast sõnakuulmisele. Nii jätsin asja lõpliku otsustamise rahulikult isa hooleks.

Keerdsõlme lahendus tuli ootamatult, hoopis teisalt. Meie lähedal asetsevasse Loosi mõisa toodi just sel ajal Saksamaalt moonakaid. Sääraselt talitasid paljudki mõisnikud, soovides nii viisi eesti talunikkudele näidata, kui palju suudavad teha nende kodumaalased. Sel teel taheti vabaneda „harimatuist“ eesti töölistest. Teatavasti äpardus see püüe aga täiesti, sest enam nõudlikud saksa töölised ei suutnud leppida meie mõisades maksvuselolevate palgaoludega ega kehvade korteritega, samuti mitte edukalt võistelda tööga karastatud eesti töölistega. Viimased asusid tööle harjunud moel päikese tõusuga, kuna sakslased ilmusid alles keskhommikul pääle kohvijoomist.

Tagajärjeks oli, et enamik saksa töölisi mõisadest peagi kadus. Osa pöördus kodumaale tagasi, kes siia jäid, eestistusid aegamööda täiesti. Nii oli ka Loosi mõisas. Mitmed saksa asunikkude järeltulijad on saanud täiesti eestlasiks, ainult nimed eraldavad neid naabreist. Loosil oli aga „saksa meestel“ ja nende perekondadel pikem püsi kui mujal. Selleks mõjus muuseas kaasa asjaolu, et neid sinna tuli rohkesti ja et mõisaomanik nende lastele avas omal kulul saksakeelse algkooli, mis ühendati kohaliku vallakooliga. Muidugi võeti kooliõpetajaks haritum ja täiesti saksa keelt oskav õppejõud Peeter Nõmvalts, kes õigupoolest oli ennast köstriametiks ette valmistanud, kuid mingi ebaõnnestumise tõttu jäi siiski kooliõpetajaks. See, et asutati nendekeelne kool, rahuldab sakslasi ja nad püüdsid püsida teenistuskohal. Koolmeister oli õpetajaks esijoones ikkagi rohkearvulistele talulastele, ühtlasi tuli tal aga tegutseda ka saksa soost õpilastega. Viimaste arv oli iseenesest väike, kuid tulid juurde ka mitmed valla jõukamate talunikkude pojad, kes ei vajanud eestikeelset õpetust vallakoolis. Nendel tuli saksa lastega täiesti ühiselt osa võtta õppimisest saksa keeles. Nende hulka kuulusin ka mina. Seetõttu jäeti täiesti kõrvale minu linna kooli saatmise mõte, sest võisin saksakeelses algkoolis saada õpetust samuti kui linnas. Suurim tingimus sel ajal laste edasiõppimiseks oligi saksa keele omandamine. Ainult selle kaudu avanesid rohkemad hariduseallikad.

Nii kujuneski mul Loosi mõisakoolis käimine esijoones saksa keele õppimiseks, muid teadmisi sain säält võrdlemisi vähe, sest harilikud algkooli õpiained olid mul käes juba koduõppimisest, tuli neid ainult vähe täiendada. Usuõpetus, õigekirjutus ja arvutamine olid mul täiesti selged. Siin õppisin aga kõike uuesti s a k s a k e e l e s, ühiselt saksa õpilastega, mis esialgu, kui oskasin keelt vähe, oli asjatu ajaviitmine ja tüütav. Lugemist tuli õppida saksakeelsest aabitsast alates, ka kirjutamist alata gooti tähtedega, mis minu arvates oli küll tühi töö. Samuti asjatu oli piiblitlugude ja katekismuse õppimine saksa keeles, sest need ained olid mul eestikeelsetena sulaselged, ja et ma algul saksakeelseist sõnadest aru ei saanud, kujunes kogu õppimine ainult masinlikuks pähetuupimiseks. Mina oma hää mäluga sain sellega ikkagi hakkama: õppisin mitte ainult katekismusest, vaid ka piiblist loost päätükid sõna-sõnalt pähe ja kui mul tuli vastata, „vuristasin“ need õpetajale ette. Selle eest sain aga õpetajalt tõrelda, et nii teha ei tohi. Peab ikka õpitüki ise läbi töötama ja oma sõnadega jutustama. Esialgu ma seda teha ei suutnud, hiljem küll. Minu kaasõppurid olid niisuguse õppeviisi juures aga tihti kitsikuses. — Täiesti saksakeelse õpetuse juures muutus mu nimigi nii kõnes kui kirjas „Heinrichiks“.

Otse samuti kui usuõpetuses, oli laulutunnis. Säält tuli masinlikult laulda sõnadega, mille tähendus oli mõistmatu. Õppisin aga needki lihtsalt pähe ja asi oli korras. Enam kimbus olid

mu koolivennad, kes ei saanud päheõppimisega nii kergesti hakkama. Need vahel nutsid õppimise juures. Enam raskusi tegi arvutamine, sest sääli tuli ikkagi ise tegutseda saksakeelsete väljendustega. Hiljem, kui omandasin keeleoskuse, läks kõik muidugi hoopis libedamini. Ühtlasi tekkis aga tunne, et istun koolipingil asjatult, polnud midagi enam juurde õppida.

Et koolitundides õppisime ühiselt saksa soost õpilastega, oli eesti poistel ülesandeks saksa keelse sõnavara õppimine, mis esialgselt tundus raskena, hiljem aga, kui enam harjusin, pakkus otse lõbu. Õhtul enne magamaheitmist tuli õpitükkide ülesütlemine õpetajale, misjuures paljudki jäid kimpu, sest õpitud pala polnud hästi selge. Minuga ei juhtunud seda kunagi.

Meie koolmeister Nõmvalts oli kohusetruu ja hoolas oma tööalal. Olles uuema-aja inimene, omas ta rohkesti teadmisi, enam kui ta ametivennad ümbruskonnas. Ta oli rahvusmeelne ja kirjanduseharrastaja, tellis enesele „Eesti Postimeest“ juba varem, millal teised koolimajad leppisid „Perno Postimehega“, avaldas ka rohket osavõttu eesti rahvuspüüete kohta. Seepärast polnud see mingiks saksastamisabinõuks, kui ta oma kooli saksakeelses osakonnas pani maksma kaunis laialdase „häbilaua“ eestikeelsete kõneluste karistamiseks. Niipea kui eesti poisid oskasid saksa keelt nii palju, et vabalt rääkida võisid, võeti see „laud“ tarvitusele lastevanemate eneste soovil, et lapsed niiviisi isekeskis kõneldes enam harjuksid võõra keelega. Suur õnnetus ja ras-

kus häbilaua kandmine ei olnud. See oli väike õhukesest papist lauake, millel seisis kiri: „Fui, Schande!“ („Fui, häbi!“) Eksis keegi meie klassi õpilane keelemääruse vastu, riputati talle lauake peenikese nõoriga kaela, mida pidi kandma seni, kuni tabas mõne teise õpilase eesti keelt kõnelemas. Siis läks lauake muidugi edasi. Minagi tutvusin „häbilauaga“, sest kui mõni koolivend mind kõnetas, vastasin ettevaatamatusest eesti keeles.

Uuemaaja-vaatelse kasvatajana ei tarvitanud meie kooliõpetaja vitsakimpu, mis varem oli igal kooliõpetajal hädavajaline õppevahend. Ta ainult lõi vajaduse puhul liinealiga, viulipoognaga või tutistas juustest. Hooletu õppimise karistus oli harilikult „kinnijätmine“. Sedagi „istumist“ ei pikendatud kauaks. Kuid ega vitsakimp meiega koolis olematu olnud, see oli koolmeistri isa, endise koolmeistri hoole all. Tema kohtu alla käisid raskemad eksimused üleannetuse ja ulakuse alal. Arvas „vana koolmeister“ kellegi „vitsa vääriliseks“, saigi süüdlane oma „sauna“ kätte. Kooliõpetajale see hästi ei meeldinud, laskis aga siiski isal talitada oma heaksarvamise järgi.

Loosi koolimaja oli uuema-aegne ehitis, niiis päris korralik ja kena. Varjuküljeks oli sääal aga magamisasemete puudumine, mistõttu öösiti koolimajja jäänud lapsed — nende hulka kuulusid kõik kaugemalt tulnud „saksa keele“ klassilased — pidid magama põrandal ja päeval oma magadiskotid hoidma koolimaja kitsas

sahvris, kus need seisid segamini hunnikus. Nii oli igal õhtul kottide otsimisega suur jaht lahti, mis viis tihti tülile. Samuti oli tüütav hommi-kuti magamisasemete koristamine.

*

Ehk küll minu õpinguil Loosi koolis sugugi neid tagajärgi ei olnud, mida oleks võinud oodata kooliaja pikkuse tõttu ja mida ma kindlasti lootsin, sest väga palju aega läks kaduma arusaamatu tuupimisega saksakeelsetes tundides, oli siiski suur asi see, et sain üsna selgeks saksa keele. See võimaldas hiljem oma käel edasiõppimist, milles olin agar juba koolimajas, täiendades end saksa keeles igal vabal silmapilgul, isegi pühapäeviti, millal jätsin koju minemata. Tarvitasin oma huvides ka koolmeistri raamatukogu, mis oli kaunis laialdane, nii eestikui saksakeelne. Seda ei keelanud ka kooliõpetaja oma „usinale õpilasele“. Esijoones lugesin aga koolmeistrile käivat „Eesti Postimeest“, kust pääle muu sain võimsat rahvustunde õhust, mida lehes leidis ohtrasti, eriti laulupeo aastal 1869. Sattusin lausa vaimustusse laulupeo asjust, kuigi meie poolt ei esinenud ükski koor pidul, sest oli kitsas aeg, eriti meie ümbruskonna kehvadel maadel. Mõningaid üksikuid minejaid leidis siiski, umbes 5—6 isikut, osalt noored kooliõpetajad, osalt perepojad. Viimaste hulka kuulus ka minu isa vend (Kaarel). Nad olid enesele pidukomiteelt noodid tellinud ja laulud selgeks õppinud, nii et võisid kaasa tegut-

seda. Asutigi teele, hoolimata sellest, et tuli jala käia ligi 100 kilomeetri pikkune tee. (Hobust ei raatsitud anda, sest oli sõnnikuveo aeg.) Päälegi tuli turjal kanda leivakotti, sest kulu eest hoidumiseks võeti kaasa tarviline toidumoon. Minuski tärkas iha pidulistega kaasa minna, aga kui seda isale argsetl mainisin, hoiatas ta mind sellele mõtlemast, öeldes: „Sa ei jõua ju kuigi kaua teistega ühes käia. Väsid kiiresti ära ja Tartus jääd rahvale jalgu. Ja kes siis kodus karjas käib?“ Kurvalt matsin maha minekumõtted. Hommikul, kui piduleminejad teele asusid (teisedki olid kogunenud meie tallu), ajasin karja linna viiva tee äärde ja ootasin „tartuliste“ minekut. Kui nad tulid, jooksin lelle juurde oma mahajäämishäda kurtma, misjuures pisarad silmi tulid. Lell lohutas: „Ära ike midagi, vellepojake. Toon sulle tagasi tulles tüki linnasaia.“ Vastasin: „Ei ma hooli saiaist midagi, kõnele mulle parem palju sellest, mis Tartus nägid.“ Seda soovi täitiski lell ausalt ja koju jõudes ajas pidunähtustest pikad jutud maha. Täiendasin neid teateid ise pidukirjelduste lugemisega „Postimeestest“. („Perno Postimees“ sai sellest ainet kuueks „juhtkirjaks“. „Eesti Postimehes“ olid kirjeldused veelgi pikemad.)

Tasu oma suvel äpardunud Tartusse-mineku kavatsuse eest sain kätte juba sama aasta sügisel, millal mu isa koos oma vennaga (eelmainitud pidulkäijaga) võttis ette reisu Tartu lähedale Marama mõisa, kuhu neid kutsus säälnu valit-

seja, kes enne Vastseliinas elades isaga sõbraks oli saanud. Mind võeti seekord mu härdal palvel „hobuse järele vaatajaks“ kaasa. Marama külastamine oli mulle esimeseks juhuseks, mil lal sain käia härrastemajas ja tunda ning imestada „sakste“ elujärge. See ei huvitanud mind ammugi sel mõõdul kui tunne, et võisin sinna minnes, samuti tagasi tulles näha Tartut. Kuna isa ja lell sooritasid linnas muid toiminguid, istusin mina hulga aega mõttes kivisilla pingil, vaadates Emajõge. Samuti silmitsesin Toomel huviga säälseid piiskopikiriku jäänuseid, vaju-des mõtiskellu endistest aegadest.

Järgnevail aastail jätkus kooliskäimine samuti kui enne. Õppisin, nagu varemgi, koolitöö kõrval ise ja lugesin kirjandust. Otsekuil ilmutiseks oli mulle, kui „Eesti Postimehe“ lisa-lehes 1871. a. ilmuma hakkasid J. Hurda kirjutised „Pildid isamaa sündinud asjust“. Need puudutasid mu lemmikala, ajalugu, päälegi meie rahva minevikku, mille kohta teadmised olid senini väga udused. Nüüd langes sellele aga heledat valgust. Sellele lisaks oli autoril selge kujutus, mis mõjus hästi. Lugesin neid kirjutisi õhinaga ja tundsin rasket pettumust, kui need lõppesid juba poole aasta pärast.

Pettumuse peletas peagi sama aasta novembrikuus „Eesti Postimehes“ ilmuv J. Hurda vaimustav kirjutis Eesti Aleksandri-kooli asutamise kohta, milles õhutati rahakorjamisele. See hüüe puudutas mind lähedalt, sest et isiklikult olin tundnud võõras keeles saadud kooliõpetuse vil-

dakust. Sain Aleksandri-kooli vaimustatud sõbraks, kuigi ainult mõttes, sest teoga ei saanud ma ju kuidagi kaasa aidata.

Loosi kooli tulles — a. 1868, 10-aastasena — olin siirdunud koolilaste teise liiki, saanud „keskmiste laste“ hulka, nagu meil hüüti päriselt kooliealisi, 11—14 a. vanuseid lapsi, kes käisid õppimas kolmel talvel ikka järjestikku kolm nädalat. Neljandal nädalal olid koolis nn. „suured lapsed“, kelle õpiaeg kestis leeriajani, umbkaudselt 16 a. vanuses. Paljud visama pääga õpilased ei suutnud omandada teadmiste määra, mida nõuti leeriminekuks. Need pidid koolis püsima aasta, paar ja enamgi, et saada targa- maks. Mõned „armulikumad“ kirikuõpetajad võtsid neid mahajäänuid leeri ikkagi vastu, kuigi nad täiesti ei vastanud nõuetele. Valjuvaatelised lasksid neid aga koolis istuda, kuni tuli väeteenistussemineku aeg. Siis pidi neid ikkagi leeri võetama, et nad tarbekorral saaksid minna soldatiks.

Olles kooliseaduse järgi kolm talve koolikohuslik, teenisin selle aja ilusasti ära. Siis „suure lapsena“ oleksin võinud enama osa aega koolist eemal olla, aga et olin usin õppija, las- kis isa mul kogu talve koolis edasi olla, õigesti arvestades, et veel juurde õpin. Seda tegingi jõudu ja võimalust mööda, nüüd aga endisest enamgi veel rohkem iseõppimise teel kui kooli- tundides. Sest viimastes polnud mul enam kuigi palju õppida, istusin enama aja „statistina“. Seda märkas kooliõpetaja ja hakkas mind kasu-

tama enda asemikuna vallakoolilaste juures, tundides, millal ta ise tegutses saksa keelt õppivate lastega. Ta laskis mind kontrollida vallakoolilaste lugemist, mida tarbekorral pidin juhatama ja õiendama. Samuti laskis ta mind rehkendustunnis ülesandeid ette lugeda ja, kui need valmis, läbi vaadata. Leidsin mõne vea, tuli ülesanne uuesti teha. Õigekirjutustunnis olin täiesti koolmeistri asendaja. Dikteerisin määratud pala õpilastele ja kui nad selle olid kirjutanud — ikka alles tahvlitel —, asusin kirjutiste läbivaatamisele ning vigade parandamisele. Igal alal tulin oma ülesandega hästi toime, mistõttu sain kooliõpetajalt rohket kiitust ja lahkete vastutulekut kirjanduse lugemiseks. Kaasõpilaste seas olin aga „abikoolmeistri“ nime kandja.

Kaks viimset õpiaastat — õigupoolest -talve — möödusid Loosi koolis üsna lõbusalt. Olin enam õpetaja kui õpilane. See meeldis mulle väga. Mis ma sääl veel õppisin, sündis suuremalt jaolt iseõppimise teel. Seda arvestas ka koolmeister ja kui 1873. a. kevadel isa tuli mind koolist ära viima, ütles ta isale, et minul ei maksvat sügisel siia kooli enam tulla, sest siin ma niikuinii enam edasi õppida ei saa. Soovitas panna linna, kuid algkoolist mööda minnes otsekohe kreiskooli, lubades vastuvõtmist omapoolsete soovitustega kergendada.

Kuid samad põhjused, mis mind viie aasta eest takistasid linna kooli minemast, olid nüüdki olemas ja veelgi teravamal kujul. Linna kooli

minnes oleks mul tulnud suurem osa aega kodust eemal olla, kuna Loosi koolis õpetus ka saksakeelses klassis kestis ainult sama kaua kui vallakoolis: nimeliselt oktoobrist aprillini, tegelikult aga lume tulekust lume minekuni, kui karjad välja läksid. Nii olin kevadel aegsasti karja jaoks vaba. Seetõttu lükati asja lahendamine edaspidiseks, kuni tuleb iseenesest mingi selgus. Käisin sel suvel veel karjas, kus siis noorem vend oli juba abiliseks. Mul tuli vahetevahel asuda juba põllutööle, nimelt kibedal heinateo ja lõikuse ajal.

Kustumata põles mul hingepõhjas mõte „üliilmade“ poole püüdmiseks. „Võru tarka“, Kreutzwaldi, olin austanud juba sellest saadik, kui sain meelemärkajaks ning isalt kuulsin, et ta oli mind vaadelnud mu ema surivoodi ääres. „Kalevipoja“ lugemine oli tõstnud mu austustunnet tema vastu veelgi. Poisikesepõlves, kui olin saanud vaimustatud rahvuslaseks, ärkas minus soov kuulsat kirjanikku isiklikult näha ja temaga vahest mõni sõna vestelda. Kõnelesin sellest isale; see laitis nõu ära, öeldes, et tohtrit ei tohtivat tühjade asjadega tülitada. Seekord jätsingi ettevõtte teostamata. Kord aga, kui juhtusin üksi linnas käima, usaldasin minna dr. Kreutzwaldi jutule. See pidi mul peaaegu äparduma. Maja eestuppa minnes leidsin säält teenija askeldamas, kes mu tuleku põhjust päris. Vastasin, et soovin „tohtrihärra“ jutule. „Mis sul siis viga on?“ päris teenija. Ütlesin, et ma arstiabi ei vaja, tahan tohtrihärrat ainult näha

ja temaga paar sõna kõnelda. „Ei siis küll maksa minna tohtri jutule, kui pole mingit haigust. Egas tohter pole ajaviitmise jaoks,“ ütles teenija. Olin kurb, kuid ära minna ei raatsinud, jäin tuppa seisatuma ja nagu midagi ootama. See ootamine lahendas küsimuse teisiti, kui teenija arvas. Ei tea, kas oli Kreutzwald oma kirjutustoas meie kõnet kuulnud, või ilmus ta juhuslikult eestuppa. Ta küsis mu soovi järele. Ütlesin talle sama, mis teenijale, lisades veel, et tulin tänama teda „Kalevipoja“ kirjutamise eest. Seda kuuldes lõi suure kirjaniku harilikult tõsine nägu lahkemaks ja ta silm nagu puuris mu hinge. Viis mu siis oma kirjutustuppa ja kõneles minuga mõned häätahtlikud sõnad. Usaldas in öelda sedagi, et olen sama laps, kelle ema ta kord arstinud ja keda ta vaadelnud. Kreutzwaldil näis asi meelde tulevat ja ta ulatas mulle sõbralikult käe. Kui ta kuulis mu õpinguist koolis, soovis ta mulle südamlilikult õnne edasiõppimiseks. Siis saatis ta mu armsal pilgul minema.

Et Kreutzwald mõni aasta hiljem Võrust lahkus, minnes Tartusse vanaduspuhkusele, ei saanud ma teda enam näha.

Mõnigi kord kasvab halvast asjast tükati hääd. Nii oli lugu minugagi 1873. a. sügisel. Juba ammu oli mu isa kannatanud silmahaiguse all, mis sundis teda tungivalt abi otsima minema Tartu silmakliinikusse. Mina läksin isaga kaasa teda kliinikusse saatma ja hobuse järele vaatama. Käisime kliinikus, suuremat tagajärge sel-

lel aga ei olnud. Arvati, et kui isa tahab täielikku paranemist, tuleb tal mõneks ajaks jääda kliinikusse ravimisele. Selleks ei olnud isa aga sugugi ette valmistatud ja temale kõrgena tunduv ravimiskulu tegi ka takistust. Nii lõppes see ravimine kliinikust kaasa antud rohtudega; nende mõjul tuligi väike paranemine. Siiski läks ta silmanägemine ikka nõrgemaks, kuni ta lõpuks jäigi ligikaudu pimedaks.

Kuna isa oma Tartus-käigust ei saanud, mida lootis, tundsin mina sellest suurt rahuldust. Sain nüüd tundma õppida kuulsat Raadi mõisa tema ilusa järvega ja toreda ümbrusega. (Raadi mõisas ööbis mu isa oma tuttava juures, sest sääl leidis ka hobustele panipaik.) Värskendasin oma armsaid mälestusi Toome-äärset sillal ja olin väga õnnelik, kui võisin käia H. Laakmanni raamatukaupluses, kust oli välja saadetud nii palju eesti kirjavara. Sääl sain esimest korda näha raamatuid nii suurel arvul, kui varem ei osanud mõeldagi.

Korra mõlкус meeles ka soov minna vaatama „Eesti Postimeest“ ja isa Jannsenit, kelle teoseid olin palju lugenud. Selle nõu laitis isa ära; ei tohtivat minna „sakste juurde“, kui pole selleks erilist asja. Päälegi ei jätkunud selleks aega. Nii jäi Jannsen seekord nägemata.

Tartus-käigu järel tuli otsustamine, kuhu ma eeloleval talvel kooli lähen. Kusagile pidin ma ikkagi minema, sest olin koolikohuslik. Et mul Loosi minna ei tarvitsenud ja linna kooli

saatmine käis ülejõu, tuli isal mõte panna mind lihtsalt kihelkonnakooli (meil öeldi köstrikooli). See oli kaalumisel juba Loosi kooli minekul, kuid siis arvestas isa asjaolu, et Loosil on kooliõpetaja ainult kooli jaoks, kuna köster kihelkonnakoolis on seotud ka muude ülesannetega. Küllap arvasid samuti teisedki lastevanemad, sest „köstrikoolis“ oli kõnesoleval aastal õpilaste arv väike, tõusis vaevalt kümnele. Köstrikoolis oli köster ainsaks õppejõuks. Loosi koolis loodeti ka saksa keel kiiremini selgeks õppida. See põhjus ei olnud nüüd enam mõõduandev ega teinud ka minule — suurele poisile — raskusi kaugemale kooli minna. Nii läksingi siis nüüd kihelkonnakooli. See tegu oli õige. Tõepoolest jõudsingi ma oma õpinguis „köstrikoolis“ viimisel õppeaastal enam edasi kui ühelgi eelmisel, millal tuli asjatult aega kulutada saksakeelseis õppetundides. Siis oli hakatud ka enam hindama „köstrikooli“ väärtust, sest õpilaste arv oli tõusnud mitmekordseks.

„Köstrikoolis“ leidsingi eest sootuks teise õhkkonna kui oli olnud Loosil vallakoolilaste ja mõnede sakslastest kaasõppurite seltskonnas. Nagu üldiselt kihelkonnakoolides, olid ka Vastseliinas õpilased enam arenenud ja ma võisin ennast nende seas tunda hoopis kodusemalt kui Loosil. Õpilaste arv oli minu õpiajal üle kolmekümne, neist muidugi osa teist ja kolmandat aastat koolis. Ainsa õppejõu tõttu ei olnud aga võimalik teha mingit klassivahet, vaid õpetust jagati kõigile. (Õpilaste hulgas leidsid ka mõ-

ned läti poisid Tõlva külast, kuhu nende vanemad olid asunud taludeostu tõttu. Lapsed olid eesti keele hästi ära õppinud, nii et võisid õpetusest raskusteta osa võtta.)

Kohe õpiaja algul nägin, et asjatu oli olnud kartus — köster ei saavat oma täit tööjõudu rakendada koolitöösse. Ta tegi seda ikkagi niipalju, kui võimalus iganes lubas, ajades koguduse asju väljaspool kooliaega ja pühapäeviti. Haruldased juhtumid, mis teda koolitoast ära kutsusid, olid surnumatmised. Selleks ajaks andis ta õpilastele ülesandeid, mida saadi täita ka temata. Üldiselt jäi mulle mu säälsesest kösterkooliõpetajast Ernst Mattissonist armas ja meeldiv mälestus. Ta täitis oma kutset osavalt ja korralikult, andes võimalikult näitlikku õpetust. Ta oli köstrina lugupeetud, tubli koolitöös ja hoolas põllumees, pärit Põlvast vanast intelligentsest perekonnast, kes sääl praeguse ajani kuus põlve on seisnud köstriametis. Muidu ei köitnud ta end millegi muu tegevusega. Oma õpetuseandmisel laskis ta teatavais piirides tunda eesti rahvusmeelsust.

Õpetuseandmine köstrikoolis toimus endastmõistetavalt eesti keeles. Saksa keele õpetamiseks olid eri tunnid. Õpetust ennast anti tunduvalt laiemais piirides, nii et minagi sain säält täiendusi oma saksa keele oskuses. Vene keelt küll kooli õppekavas ei olnud, aga hääsoovlik köster püüdis selle eest hoolitseda oma vabal ajal, õhtutundidel, kui kool teda ei nõudnud. Vene keelt õppimas käisid ainult mõningad, kel-

lel selleks oli aega ja kalduvust. Ka köstri vennapoeg kuulus viimaste hulka. Kuigi köster isegi polnud suur vene keele oskaja, püüdis ta jõudumööda õpperaamatute järgi pakkuda algteadmisi vene keele oskuses, harjutades lugema ja kirjutama, võimalust mööda õpetas ka sõnavara. Sellega omandasin koolis ka vähesel määral vene keele tundmist, millele võisin edasi ehitada.

Eriliseks huviks köstrikoolis oli mul kahe õpiaine juurdetulek, mida Loosi koolis polnud: ajalugu ja maateadus. Algteadmed neis õpiaineis olid mul iseõppimise najal käes, koolis antav õpetus aitas neid tunduvalt süvendada. Ja see meeldis mulle väga. Kolmandaks uueks õpiaineks oli looduslugu ja neljandaks orelimäng, milleks koolil oli oma muusikariist, endine kiriku orel. Õppekavas orelimängu küll ei olnud, kuid õpilased harjutasid seda oma tahtmisel vaheaegadel. Tegin seda minagi, kuigi mu muusikatunne oli — vastandina muile õpinguile — nõrk.

Usuõpetuses, kirjutamises ja arvutamises polnud mul suuremat juurde õppida, siiski kuulasin häameelega köstri sellekohaseid õpetussõnu. Arvutamises sain igatahes senistest teadmistest kaugemale, muuseas tutvusin „regel-de-dri'ga“ ja koolivennad kiitsid mind sel alal meistriks.

Korrapidamine oli köstrikoolis kindel — kindlam kui Loosil, seda nõudis köstri tõsine maailmavaade ja kohusetunne. Kuigi ka köster ei pooldanud ihulikku karistust — ta sai eesmär-

gile mõjuka noomitusega ja „kinnijätmisega“ — polnud vitsakimp meie koolis siiski olematu. Minu nähes võeti see tarvitusele ainult ühel korral. Kord läksid mu koolivennad lõuna-vaheajal üle õue „vanna koolimajja“ (kus asus siis köstri maarentnik) kaarte mängima. Seda tegid nad tihti, kuid jõudsid alati õigeaks ajaks koolituppa, nii polnud kooliõpetajal sellest aimugi. Kord olid nad aga niivõrd mängu süvenenud, et ei märganud aja möödumist. Kui kooliõpetaja ilmus klassi tundi andma, leidis ta säält ainult minu raamatu taga istumas. Tema pärimisele: „Kus on teised?“ pidin ütleva tõtt. Seda kuulates tõttas köster „vanna koolimajja“ ning käreatas kaardimängijaile, et nad kohe tuleksid koolituppa. Muidugi kuulati sõna. Köster asus aga ukse kõrvale vahipostile ja võttis kõik tulijad „läbi lipu laskmisele“. Iga koolituppa mineja sai lahmaka turja pihta. See oli aga ka kõik. Mingit noomitust ega pahanduskõnet enam ei tulnud. Edaspidi kästi säärase tegevuse eest hoiduda. Mina jäin oma õppimisisu tõttu „seljasaunast“ ilma. — Ka muidu tarvitasin ma iga vaba tundi kas õppimiseks või õpetliku kirjan-duse lugemiseks, mida sain köstri raamatu-kogust. Alatise tuhnimise tõttu ristisid mind kaasõppurid pilkavalt „Uueks Lutteruseks“. Kui isa kord mind vaatama tuli, laususid kooli-vennad: „Või Teie oletegi meie „Lutteruse“ isa?“

Et köstrikooli kasvandikud polnud kohustatud päästkirja („Aufsatz“ — öeldi meil Loosil) valmistama, tegin seda vabatahtlikult omaette,

võttes aineid kooliraamatuist, eriti just ajaloost. Tihtigi vaatasid koolivennad üle õla, mida kirjutan, ja nähes, et kirjutis ei kuulu õppekavva, muigasid ja imestasid: „Küll Prants teeb tühja tööd!“

Kuna sisemisest küljest köstrikskooli elu oli meeldiv ja häid mälestusi jättev, ei saa seda öelda välise külje kohta. Seepoolest viibiti isa-isade oludes. Kuigi koolimaja — ühtlasi köstri eluhoone — hüüti küll „uueks“, polnud ta seda siiski, sest ehitis oli väga vanamoeline. Köstrikskoolis tuli magada mitte just avaras koolitoas ja et säääl öömajaliste arv oli suurem kui Loosil, oli raskem magamiseks kohta leida. Tuli magada õige tihedalt, mistõttu toa õhk läks ka üsna „paksuks“. Et siin õpilaste magadiskotid sahvrisse ei mahtunud, tuli neid hommikuti pööningule kanda, kust neid õhtuti mõni jõuküllasem õpilane maha pildus. Sellest hunnikust pidi igaüks oma välja otsima, mis viitis aega ja tõi sekeldusi. — Palju halvem oli, et hommikuti näopesemiseks puudusid kohane ruum ja korraldus. Pesemiseks oli õieti väike eeskoda ja et pesijaid oli palju, saadi pesukausi juurde pikaajalise ootamise järel. Põrand otse ujus pärast säärast pesemist. Sellest tingitult käidi soojema ilma puhul pesemas Piusa jõe ääres, kuhu aga koolimajast oli tükk maad, ja pesemiselt poolmärjalt tulles sai vahel külma pärast kannatada.

Ka valgustusega oli lugu halb. Muidugi ei põletatud koolimajas enam talu kombel peergu, vaid selleks olid küünlad. Kihelkonnakonvent

oli määranud küünalde eest kuluraha aga napilt, nii et õpilased pidid rahulduma 5—6 kohta ühe küünla valgustusega. Kaugemal-istujail oli väga raske lugeda. Hoolega valvati, et küünlad ei põleks asjatult. Oli määratud tund käes, ilmus köster koolituppa ja kamandas: „Magama minna!“ Ja jalamaid tulid küünlad kustutada. Hommikuti tohiti neid ka alles köstrilt lubasaamise järel süüdata. Et „põhku pugedes“ uni kohe pääle ei tulnud, saadeti aega mööda mitmesuguste juttude vestmisega. Selles oli mul etenada lõviosa, sest oskasin juba kodutalus palju eesti muinasjutte ja päaleselle olin rohkesti lugenud, millest maksis pajatada. Sai harilikuks, et niipea, kui õhtul küünlad kustutati, kõlas mõne koolivenna suust hüüe: „Prants, fang an!“ Ja seda ma tegingi.

Eespool esitatud varjuküljed kihelkonnakooli olukorras ei tähendanud midagi õpilaste üldiselt hääs meeleolus ja rahulolekutundes oma kooliskäimise kohta.

Peagi minu kooliskäimise järel (1880—1882) tuligi kihelkonnakooli välistes oludes suur pööre: ehitati tolleaegsete olude kohaselt kõigiti korralik koolimaja, telliskividest, kahekordne, ja võeti ka koolile teine õppejõud juurde, mis köstri töökoormat tunduvalt kergendas. Tundsin tõsist häämeelt seeüle, et minagi selle muutuse juures võisin kaasa tegutseda — koolimaja ehitamiseks telliskive vedada. Olin rõõmus, et koolil nüüd kaovad need raskused, mis mulle omal ajal tuska tegid.

Kevadel 1874. a. lõppes minu ainus kihelkonnakooli-aasta. Tänumeeles mõtlen nüüdki veel sellele armsale ajale. Mu kooliõpetaja E. Mattisson töötas pärast minu kooliaega temale omase hoole ja ustavusega veel üle 40 aasta. Viimseil aastail küll ainult köstrina, kuna kooli õppejõud olid teised. Võis pidada ka a. 1913 oma 50 a. köstriameti juubelit Vastseliinas, ja seejärel jätkas oma ametit veel 3 aastat. Et ta varem oli olnud mujal köstriks, ulatus ta sellel alal tegutsemise aeg 60 aastani. Suri kõrges vanaduses a. 1916. Tema ameti päris ta poeg Evald, kes oli juba enne olnud isale abiks, varem kauemat aega tegutsenud kihelkonnakooli-õpetajana. Tema varase surma järel (1920. a.) jäi asetäitjaks ta poeg Edgar, kes 1923. a. sai ametlikult köstriks.

Häämeelega oleksin soovinud veelgi jätkata õppimist köstrikoolis, olgugi et olin omandanud selle teadmistevara, mis kihelkonnakool üldse pakkus. Igatsesin siiski veel enam õpinguisse süveneda, eriti jätkata vene keele õppimist. Köster lubaski mind järgneva aastaks kooli võtta, sel puhul kui uusi õpilasi, kellele ruumi vaja on, palju ei tule. Kui sügisel läksin ennast kooli pakkuma, öeldi, et ma esiotsa ei saavatki tulla, sest pea algavat päkkool (leer) ja säälnimestikus seisvat ka mina. Nii et kui soovin, võin tulla alles pääle leeri. Selle määruse järgi tuli mul siis läbi teha oma leeriaeg, kus kirikuõpetaja kõrval mõned tunnid õpetust jagas ka köster ja abiliseks oli tal vahel keegi „kool-

meister“. Mõistagi oli kogu leeriõpetus minule täiesti ülearune, sest uut ei kuulnud ma selles midagi. Kuulasin vaikselt, mis teistele õpetati, katsudes sellest ise ka midagi omandada. Seevõrra olin siiski aktiivne, et kui õpetaja mõnele oma küsimusele ei saanud küsitavalt vastust ja hüüdis: „Noh, kes teab?“, esinesin ikka mina oma vastusega, millisega õpetaja oli alati rahul.

„Pääkooli“ lõpetamise järel (nov. 1874), millega kiriku poolt olin tunnistatud täisealiseks, ei tulnud enam kõne allagi mu kooliskäimise jätkamine. Seda ei nõudnud ka kooliseadus ega lubanud kodused asjaolud. Olin juba selles eas, et ka talveti jääda koju tegevusse ja asuda „tööpoisiks“. Niisiis oli lõpp mu õpinguil koolis.

Alles nüüd algas mu pikem õppimisajajärk: enda edasiharimine omal käel, iseõppimise teel, mis on kestnud mitmel kujul eluaja läbi. Sündmuste käik oli mulle nii soodus ja mu soovidele päri, et kooliõpingute lõppedes otsekohe mingi vaheta võisin jätkata edasiharimist kodus õppides. Otse samal kevadel, kui tulin kihelkonnakoolist koju, pandi meie lähedale Tüütsmanni koolile „vastne koolmeister“ (a.1874) Karl S a r n i t, kes oli pärit tuntud intelligentsest perekonnast, laialdasest „Saarde“ sugukonnast, kellest eespool oli kõne (algselt on perekonna nimeks olnud vist Saareniit), kust olid tulnud ka mitmed kohtumehed ja kirikuvöörmündrid. Viimast ametit pidas ka Karli isa Peeter. Noorem poeg Gustav oli kihelkonnakoolis minu kaas-

õpilane. Kord teda külastades nägin nende talus suure haruldisena kirjandustoodet „Tarto Marahva Näddalileht“. See teos on hiljem täiesti kaotsi läinud, nii et seda ei leidu meie tähtsamais raamatukogudeski, ka ülikooli omas mitte. Lugesin seda suure huviga ja mõndagi jäi meelde, mida hiljem olen kirjanduses kasutanud. Seekord, poisikesena, ei märganud ma leidu küllaldaselt hinnata ega sellest ära kirja teha. Pärast, kui lehe väärtusest kuulsin, polnud seda enam. Niisuguse kirjandusliku haruldise leidumine Sarnitite kodus on kindlaks tõenduseks, et „Saarde rahval“ polnud käes mitte ainult omast kohast tähelepandav majanduslik jõukus, vaid et selles suguvõsas osati hinnata ka vaimlisi väärtusi.

Tüütsmanni noor kooliõpetaja oli oma hariduse saanud kohalikus kihelkonnakoolis, seejärel kirikuõpetaja Masingi juures oma õpinguid täiendanud ja kutseeksami teinud Räpina koolikomisjonis. Nii polnud ta kooliharidus suur, kuid oma õpetajakutset on ta täitnud täie agarusega, usinusega ja hoolega kogu oma eluaja, 40 a. kestel. Õpilased avaldasid ta tegevuse kohta täit rahulolemist. K. Sarnit oli eesti vanema põlve koolmeistri täistüüp. Oma kutsetöö kõrval oli ta ka tubli põllumees. Sel ajal oli kooliõpetaja palgaks ainult koolitalumaa, enamasti vähepoolne ja ka kehv, nii et koolmeistrid suuremalt jaolt elasid kitsikuses. Kuid K. Sarnit suutis oma hoolsa töökusega jõuda nii kaugele, et võis hästi hoolitseda oma suure

perekonna eest: kahest abikaasast 16 last, kellest mitmed küll surid noorelt, enamused jõudis aga täisikka ja sai isalt korraliku kasvatuse. Neli poega omandasid linnakooli hariduse ja said kooliõpetajateks (viies poeg on jõudnud ülikoolini). Noorim nendest, Joh. Saarniit — kes tarvitab jälle perekonna algset nime — õppis edasi Tartus Grivingi muusikakoolis, omandades organistikutse. Sel alal asus ta tegutsema Vastseliina koguduses 1920. a. alates, enne kohusetäitjana, 1925. a. alates täisorganistina. Kooliõpetajana oli ta Vastseliinas ametis 1918. a. pääle, 1930. a. alates säälse kõrgema algkooli juhatajana. Ka on ta rohkesti tegev seltskondlikus töös, eriti muusika alal — laulu- ja pasunakooride juhatajana, tegutsenud V. pasunakoori asutajana, hiljem juhatajana. On loonud ka mõned laulud sega-, nais- ja lastekoorile.

Ma otsisin muidugi esimesel võimalusel tutvust „vastse koolmeistriga“, niipea kui ta oli asunud Tüütsmannile. Sarnit oli huvitatud mu teadusejanust ja märkas, et oleme „vaimukaaslased“. Temalt sain edaspidi lugeda „Eesti Postimeest“ ja muudki kirjandust, ja temaga võisin vestelda, kui sain vanemaks ning targemaks, mõndagi meie maa üldolust, kirjandusest ja muust, misjuures meie vaated läksid alati ühte. Karl Sarnit oli mulle mu iseõppimises hulgal ajal tugev toetaja, kuni viibisin kodus.

Pean sobivaks siinkohal mainida ka paari teist asjaolu, mis küll otseselt ei käi edasiharimise mõiste alla, kaudselt seda aga siiski riiva-

vad: mu tutvumine Vastseliina lossivaremetega ja Petseri kloostriiga. See sündis osalt juba mu lapseas, osalt koolipõlve kestel. Juba väikese lapsena kuulsin oma isa tihti kõnelevat Vastseliina „linnakantsust“. Oli see ju seotud tema esivanema, Illi küla mehe seiklusega. Seetõttu ärkas minuski suur iha seda vaadelda, ja kui hiljem koos isaga hakkasin käima Vastseliina laadal, ei hoolinud ma suurt muist asjust, vaid viibisin võimalust mööda tunnid otsa lossivaremete vahel, neid vaadeldes ja imetledes. Tundsin lugupidamist ja austust inimeste vastu, kes siin omal ajal tegutsenud. Vajusin ajaloomälestusisse. Tõepoolest on need varemed veel nüüd, enam kui 200 a. pärast lossi purustamist, tükati päris terved ja niisiis tähelepanuväärilised. Osa põhjapoolsest välismüürist on püsinud ligikaudu samasugusena kui sajandite eest. Huvi äratab juba lossi asukoht kahe jõe vahel oleva kõrge mäe otsas. (Lõunapoolsel küljel ühineb mägi küll lausikmaaga, kuid säältpoolt on ta kaitsetud sügava kraaviga, mis nähtavasti ulatus ühest jõest teiseni.) Kahtlemata muistse Eesti maalinna koht.

Petseris käisin lapsepõlves isa seltsis õige tihti viljamüügil. Kodust lahkusime ikka eelmise päeva lõunaajal, käisime öö läbi ja järgmise päeva varahommikul olime päral. Petserlased algasid kauplemisega turul varakult, talvel kaubitseti peerutule valgusel. Muu kaubandus — pääle viljamüügi — oli Petseris vaevalt nimetamisväärne, kuigi omamoodi laialdane ja mitme-

kesine. Muuseas müütati Petseri turul iga-sugust kribukrabu-kraami: karjavitsu, reha-pulki jm. Hulgana tulid sinna Peipsi randlased-kalurid, kellel puudus põllumaa, endale „leiba“ ostma. Nii oli Petseri Setumaa naaberkihel-kondadele tähtsaks viljaturuks. Setukesed ise tootsid vilja müügiks vähe. See veeti Petserisse peaaegu tervena „maa poolt“, Eestist, Setumaa naabrusest, leidus ka läti asunikude vilja. Määratu vahe on toleaege ja nüüdse Petseri vahel. Kuigi meie maa oludes aja jooksul on olnud suuri muutusi, harva on aga olnud niisugust, mida näinud Petseri paari inimpõlve kestel. Siis oli ta lihtsalt vene küla, madalate ja näotute hoonetega, tahumata ja nurkadest ristati palkidega, aknad väikesed ja kitsad. Mõned neist on tänini muuseumi-moeliselt säilinud. Majaõued ja tänavad olid kaetud paksu poriga. Ainuke prügita-tud koht oli väheldane turuplats, muud käigu-teed jätsid külatänava mulje. Kevadel lume-lagunemise ajal oli tänavail nii paks muda, et hobusel sellest tuli läbi sammuda ligikaudu kõhuni poris olles, mistõttu muda tungis vank-risse viljakotte leotama.

Niisugusena nägin Petserit lapseas. Hiljem, aegade möödudes kujunes ta aleviks ja meie päevil linnaks. Nüüd omab ta uhkete ja tore-date majadega uuemas linnajaos korraliku väli-muse. Ei tunnegi enam nüüdses Petseris ta eel-käijat kolmveerand sajandi eest.

Vähem silmapaistev kui väline muutus, aga veelgi põhjalikum on sisemine rahvastikus toi-

munud pööre. Minu lapseas oli Petseri puhtvenerahvusliku ilmega. Leidus sääl mõni setuke, oli see igatahes venestunud. Ei tulnud siis mõttesegi, et mõni eestlane võiks Petserisse elama asuda. Nüüd on Petseris ülekaal eestlastel, ka linnavalitsuses. Samuti asub sääl eesti kogudus, kellel on oma kena kirik. Setukesed on ehitanud enesele kiriku omakeelseiks jumalateenistusi. Ikkagi hoiab Petseri kinni oma venelisest jumest, seejuures toetudes kloostrile, mis endisel ajal oligi Petserile ta elusooneks. Turgugi peeti sääl õigupoolest ainult kloostri jaoks, alati pühapäeviti, ja suuremaid laatu tähtsamail pühadel, et niiviisi inimesi kokku meelitada, eeldades, et inimesed äriasju õiendades käivad ka kloostris ja toovad sinna rohkeid andeid. Ja nii võis klooster veel meie ajani kiidelda: „Et lase ilmal muutuda, me jääme ilma muutmata.“ Ta kannab nüüdki veel sama kuju, mis oli sajandite eest. Sisemises elus on aga hakanud, eriti Eesti ajal, puhuma mõndapidi uuema aja tuuled.

Petseri kloostri vaatamine aitas lapseas kaasa minu teadmistevara suurendamiseks ja juhtis meeli minevikku. Siinjuures tekitas tähelepanu, et setukesed olid loonud enesele omapärase rahvaluulelise vägilaskuju. Sellel puudus aga nimi, teda hüüti lihtsalt „vägimeheks“. See on Kalevipoja ja Suur-Tõllu kõrval kolmas meie rahva muinasaegne jõumees. Nagu kahe eelmise juureski, seisab „vägimehe“ tähtsus esijoones ta füüsilises tugevuses. Ta olevat olnud tubli jalakäija ja kulutanud igapäev

7 paari saapaid. Seda pannud aga kloostri „pühad isad“ paljuks ja andnud talle tarvitada vanad säärtega saapad. Seeüle vihastunud vägi-mees ja heitnud magama töotusega, et ta enne ei ärka, kui teda hädasti vaja on: siis, kui mäe-värvast veri sisse jookseb. Nüüd ta puhkavatki kusagil kloostri ruumis kirstus, oodates aega, millal teda tarvis tuleb. — Ilmselt Suur-Tõllu loo teisend. Kuigi vägimees lamab kirstus, elavat ta, mida tõendab ta palete värske puna. Nii pajatab rahvasuu täie kindlusega.

Samuti oli rahva seas usk, et Petseri kloost-rist käivat maa-alune tee Kiievisse, samanime-lisse kloostrisse, millest ta oma nime olevat saa-nudki. Inimestele see tee käimiseks nüüd enam kõlbulik ei ole, kord olevat Petseris aga koer lastud tee võlvistikku ja see olevat Kiievis välja ilmunud.

Neid asju noores eas kuuldes ei taibanud ma õiget olukorda. Hiljem ajalugu uurides tundus see mulle nagu saatuse pilkena, et Petseri kloostri asutajad oma ettevõttega vastupidise tagajärje saavutasid, kui arvasid. Teatavasti asu-tati klooster ja tõsteti hiljem kõrgele järjele riigi hoolitsusel, lootuses, et see aitab kaasa venesta-miseks. Selleks paigutati kloostri ligikonda elama suurel arvul Vene sisemaalt toodud ela-nikke. Need ongi sinna püsima jäänud, venes-tada aga pole klooster setuke si suutnud, vaid — otse ü m b e r p ö ö r d u l t — setud haarasid Vene võimude ettevõttest kinni ja võtsid selle „üle“ oma rahvusaate kehastuseks. Nende vaate-

viisi järgi on „Püha Maarja“ auks ehitatud klooster (missugust nime kannab ka kloostri pääkirik) otse setu rahva pühaduseks ja sümboliks. Setukesed olevatki Püha Maarja pärisrahvas, nende rahvusrõivad olevat saadud sellelt „Jumala-emalt“ ja seepärast tuleb neid hoida lugupidamises ega tohi vahetada millegi muuga. „Püha Maarja“ olevatki õigupärast setukeste kaitsepühak, eestkostja Jumala juures. Alles maailmasõja ajal kiitles mulle mu Setumaal käimise puhul säälnu külaeit: „Kui vainlane es pelgä kedägi muud, Petseri Pühhä Maarjat ta iks pelgäs, nii et ta siiä tulla es tohe.“

Nii mõjus Petseri klooster just kaasa setukeste omarahvusluse alalhoidmiseks.

V.

AJA ÜLDOLUD MINU ISA ELUAJAL JA MINU KASVUEAS.

Teose algosas olen riivanud mõndagi üldnähtust meie rahva käekäigust eelmiste sugupõlvete kestel, mis puudutasid otsekohe minu esivanemate käekäiku, et nende kaudu valgustada Eesti minevikust mõnda üksikasja, mis muidu on tundmata.

Pean vajaliseks siinkohal vaatlusele võtta muidki nähtusi ajajärgust, millest mul on mälestusi mu isa rohkete kõneluste järgi. Ta esitas neid oma perekonnale vabadel talveõhtutel ja ka suvel töövaheaegadel. Minule olid need ülihuvitavad ja seda märgates kõneles ta neist asjust mulle võimalikult tihti ja palju. Teadagi ei ole mul mõttes nende avaldamisega kirjutada mingit üldajaloo-osa, vaid tahan ainult omalt poolt jõudumööda pakkuda mõningaid kilde ja sugemeid edaspidise täieliku Eesti ajaloo kirjutamiseks, mõeldes, et need võiksid anda täie-

likumat pilti kogu meie rahva endise elu ja ole-
mise terviku kujutamiseks. Teatavasti ei saa
ju ajaloo üldkirjeldus iganes olla täpne ega täie-
lik kõigis üksikasjus, vaid ajaloo edasiarengus
ilmneb üksikasjus ikkagi ajuti ja kohati suuri
erinevusi, mis tulevad arvesse võtta üldkujut-
use andmisel. Me näeme neid erinevusi roh-
kesti ja selgelt ka nüüdisaja olukorras.

Kõnesolevat ajajärku, minu isa elupõlve ja
osalt juba ka minu kasvuikka ulatuvat, XIX sa-
jandi algaastaist, esimese talurahva seaduse and-
misest kuni ärkamisaja koidikuni, nii umbes
poolsada aastat, võib üldiselt pidada meie rah-
vale ta arengukäigus otse hädavajaliseks üle-
mineku ja ümberkujunemise ajaks, teerajajaks
ta tuleviku tõusule. Otsekohe pärispõlvest vaba-
nemise järel ei olnud veel mõeldav ärkamis-
aegne rahva isetegevus.

Nüüdisaja ajaloolaste juures on laialt mak-
sev mõte, et meie rahvas pärispõlvest vabane-
misega ei olevat võitnud kuigi palju. Ta saa-
nud ainult „linnuvabaduse“, ja seejärel tulnud
teoorjuse surve all rahva vaesustumine ja „alla-
pidimine“. Oleks asi tõepoolest nii, siis tekib
ometigi küsimus, millal oli rahva rikastumise
ja jõukamaks saamise aeg. Ega ometigi mitte
pärispõlve ajal, mille üldolukorda kujutab lühi-
dalt ja tabavalt Liivimaa maanõunikude kogult
Vene riigivalitsusele sellekohase arupärimise
pääle a. 1739 antud credo: talunikul ei ole oman-
dust. Ta on kogu oma isikuga ja varandusega
täiesti oma isanda „pärisomandus“.

See olukord oli hilisemate talurahva kaitse-
seaduste andmisega küll tükati paranenud, siiski
aga oli talurahvale isikliku vabaduse andmine
ülitähtis ja tarviline murrang ta arengus —
põhimõtteliselt ja alustpanevalt.

Minu isa tundis seda täiel määral ja seetõttu
oli tema vaade asjaolule sootuks teine kui eel-
pool mainitud nüüdisaeglastel. Ta hindas seisukor-
da otsekohe tegelikust vaatekohast. Isa kor-
das tihti mõtet, et kuigi ka tema eluajal rahval
oli palju raskusi ja kitsikusi, ajuti tunda ka olu-
korra halvenemist, siiski see nähtus on harilik
kõigil aegadel. Tema ajal olnud elamine ja ole-
mine ometigi tunduvalt parem, hõlpsam ja
kergem kui varemail aegadel. Otse sedasama
mõtet kuulnud ta oma isalt ja vanaisalt. Need
olevat tunnistanud: „Mis viga on elada meie
lastel, meie pidime elama palju raskematel aega-
del, kuid saime siiski läbi.“ Ja oma elu lõpuaja-
järgul oli mu isa üldiselt rõõmus, rahul ja tänu-
lik selle eest, mis oli saavutatud: raharent ja
maade ostmise võimalus. Kui kõnelesin temale
raamatuist saadud teadmiste järgi mõningaist
„hirmuvalitsejaist“, lausus ta rõõmsal meelel:
„Noh, Aleksander II ajal on neil armuvalitsus.“

Vahemärkusena olgu mainitud seegi, et kui
meil ajaloo-kirjeldustes õigusega põlatakse teo-
orjusaegseid karmusi, nimelt talurahva kääri-
mise ajal tarvitusele võetud karme karistusi ini-
meste omavoliliste Riias-käimiste eest, siis tuleb
igatahes arvestada, et üldmõttes rahva olukord
ikkagi oli teissugune kui pärispõlve ajal. Siis

poleks „Riias-käimised“ üldse mõeldavadki olnud, sest taluinimene oli seotud maa külge, nii-siis koduvalda, kust ta ei tohtinud ajutisekski mõisniku loata lahkuda. Ei saadud abielludagi teise valla inimestega muidu, kui ainult „päris-härä“ teades ja nõusolekul. Kui siis teoorjuse ajal rahva käärimised ja rahutused tulid enam nähtavale kui varem, põhjenes see tunduvalt rahva enesetunde tõusul: oldi muutunud nõudlikumaks ega lepitud enam endise seisukorraga.

Teoorjus oli igatahes karm ning kuri aeg ja selle olukorra kujutusi kuuldes ja neid lugedes on mul ikka olnud tunne, et meieaegne rahvapõlv säärast seisukorda üldse ei suudaks taluda. Kui juhtuks, et mõne suurmurrangu tõttu antud „hädaseisukorra-dekreedi“ najal pandaks järsku maksma jälle teoorjus omas täies ulatuses, nõrkeks selle all kindlasti suurem osa nüüdisaegseid inimesi.

Et teoorjuse hädasid küllaldaselt on puudutatud, ei tarvitse mul neid siinkohal enam kirjeldata. Mainin ainult üht nähtust, millesse ka mu isa suhtus halvaks-panevalt: see oli mõisaomanikkude hoolimatus ja mõistmatus oma teoliste käsutamises. Juba see, et neilt liiga palju nõuti, oli suur pahe. Asjalugu halvendas aga veel, et seda tehti võõriti. Iseenesest oli mõisas teolkäimine juba suur raskus, sest seeläbi ei saadud maitsta pühapäevarahugi. Eriti veel suurtes valdades, kus mõis oli kohati kuni mõnekümne versta kaugusel, tuli teolisel juba pühapäeval lõuna-ajal minema hakata, et esmaspäevase

hommikuse töö ajaks aegsasti kohal olla. Lauapäeval jõuti koju alles üsna hilisel õhtul. Nii jäi muidugi kodus olemise ja puhkeaeg koguni napiks. Veel oli pahe: põllutööriistad — adrad, äkked jm. — tulid teolistel kodust kaasa võtta ja samuti tagasi tuua. Muidugi tekitas vedu suurt tüli ja vaeva, tihti rikkus ka tööriistu.

Täielik meeletus oli aga, et teolistelt nõuti kogu söömavahe kestel alatist liikumist, rühkimist, mingisugust puhkust andmata. Kui see üldse sai sündida, siis ainult kubjaste häätahtlikul kõrvalevaatamisel. Sellel oli aga kitsas piir. Ka neil tuli arvestada valitsejate ja opanite ülevalvet.

Mõistetavalt väsitas alatine liikumine teoinimese nii ära, et ta tööl õiget tagajärge polnud. Sellest kujuneski vanasõna: „Liigub nagu tigu või teoinimene.“ Inimesi vaevati täiesti asjatult, kuna töötulemused olid seegipärast napid. Pärast teoorjuse-aega imestatigi, kuidas nüüd tosin mõisasulaseid teevad ära kogu selle töö, milleks enne oli vaja sadasid teolisi. — Veelgi pöörasem ja mõistmatum kui põllutöö tegemisel, oli inimeste tarvitamine rehepeksmisel. Mõisa rehed olid muidugi suured ja tööd palju, seepärast aeti inimesi sellele tööle hulgana. Ei hoolitud inimeste loomulikust puhkamisvajadusest, vaid nõuti pöörast jõupingutust kogu rehepeksu-aja kestel, mis algas harilikult juba keskööl — kuke lauluga. Ikka pidi jalg käima ja käsi töötama, olgugi et ise oldi nõrkesel. Rehepapp ei lasknud aga puhata, alati

oli ta kannul. Seetõttu juhtuski tihti, et inimene „koodi löömisel“ jäi peatuma ja jäi pään koodivarre najale toetades püstijalu tukkuma, niiviisi reast välja sattudes. Võib mõelda, kui vähe viljakas oli säärane unisest päast töötamine. Harilikult saadi hommikuks peksuga valmis, siis aga olid rehelised ka otsekui pooltape tud ja vajusid iseenesest kokku lühikesele „aounele“. See oli lubatud enne päevatööle mine mist. Siis tuli jällegi uus kõva töö. — Ligikaudu sarnaselt rehepeksule toimetati ka mõisa karja talitusel: „korratüdrukul“ tuli alatiselt olla jalul.

Kahtlemata oleks saavutatud hoopis lühema ajaga, kuid erksas olekus, intensiivsemalt töötades sama tagajärg kui kaua-aegsel vaevlemisel.

Loomusunnil, olukorra raskel surveel, osalt küll ka harjumuse mõjul oli säärane öise rehepeksmise hoog kandunud taludessegi ja kestis säääl edasi ka siis veel, kui mõisades teoorjuse lõpu järel hakati talitama teistmoodi, mõistlikumalt. Taludes aga kestis öine rehepeksu-aeg üldiselt edasi veel minu kasvuajal ja ma sain isiklikult küllalt tunda, kuidas see maitses. Oli nimelt kindel põhimõte, et öösel enne valget pidi tingimata rehepeksuga valmis saadama ja seejärel uus rehi parsile pandama. Selleks oli vili õhtul varem valmis veetud. Siis pandi ahi kuivatamiseks põlema ja alles seejärel lubati minna aounele. Et sellega valmis saada, tuli tööle asuda väga varakult, harilikult keskööl,

vahel aga varemgi. Et kella majas polnud, arvati aega kukelaulu järgi ja tõusti üles kohe seejärel, „kui kikas kirk“. Muidugi polnud see alati täpselt ühel ajal. Selge ilmaga vaadeldi ajamõõtmiseks ka tähtede seisukorda, nimelt „taevasõela“ asendit, ja käidi selle järgi. Muidugi polnud seegi ajamääramine täpne ja nii olenes pere reहेle ajamine suurelt osalt pere-mehe suuremast või väiksemast agarusest ja hoolsusest. Töö juures tuli olla hoolas algusest lõpuni. Rukkirabamisel lubati vahel puhkeajaga, millal anti ka pisut suupistet. Tõurehe peksmisel võisid rehitsejad seni hinge tõmmata, kui rehte hobustega sõtkutati. Sel ajal kui rehitseti ja lade ümber pöörati, puhkas sõtkutaja. Kuid kuigi vahel sai hinge tõmmata, väsitas reहेpeks hommikuks inimese ikkagi põhjalikult, ja varane tõusmine oli minule isiklikult väga mõru. Silmad alles poolsuletud, jäin hobuseid tallist reहे alla tuues tihtigi tallilävele tukkuma, käed otse nõrkesid hobusele päitseid pähe pannes. Aga hakkama pidi saama ja hiljem päeval muus töös tarviliselt askeldama.

Muidugi ei tulnud sääraseid raskeid „rehe-öid“ kannatada järjestikku, vaid nädalas kaks, tarbekorral kolm ööd, nii saadi vahelmisel ööl rohkem puhata. Kui vahel aga kibe käes oli, pekseti rehte ka igal ööl, kui seda aga suudeti küllaldaselt kuivaks saada.

Liialdase pingutuse kõrval reहेpeksmisel oli põlisest ajast saanud paheks ettevaatamatult tulega ümberkäimine. On mõistetav, et pime-

dal ajal pidi elatama ainult peeruvalgusel, niisiis ka rehepeksmisel. Sinna polnud midagi parata, sest mingit muud valgustusabinõu polnud olemas. Suur häda oli tulesädeme alalhoidmisega tuhakoldes ööd läbi. Selleks maeti õhkuvad söed paksu tuhakorraga ja neist tuli siis hommikuti puhudes tuld peeru külge leegile õhutada. Mõnigi kord juhtus aga, et söed olid öösel kustunud ja siis tuli kellelgi, harilikult nooremal inimesel, teisest talust tuld tooma minna. Seda toimingut sooritati põlemasüüdatud riidenäruga, sest lausa tulega ei võinud ju õues käia. Oli naabertalu lähedal, oli asi hää, üksiktalud pidid tuld nõutama kaugemalt.

Küll olid taludes tulesüütamiseks olemas ka taelad, löökraud ja ränikivid. Rauaga kivi pihta lüües kargas välja säde ja süttas taela, ja taelast süüdati tuli peerule; kuid nende käsitsemine polnud kerge. Selleks oli vaja hästi harjutatud oskust, sellist inimest ei leidunudki igas talus.

Tulikuiva rehega tegutsemisel oli peerutuli süütumise kartusel väga hädaohtlik. Küll pandi tulele hoolikas hoidja valvuriks, kes pidi põlevat peergu hoidma sügaval ahjusuus seni, kuni vili lasti partelt maha ja aeti rehe alla. See ülesanne oli täita minulgi juba karjapoisipõlves. Vahel viskus aga parsilt langev ahtekogu ahjule niivõrd ligidale, et näkku käis palav lõõsk. Ei jäänud kuigi palju vahet peerutule ja ahtekõrte vahel. Oleks aga ainuski kõrs tulest põlema süütunud, oleks see mõjunud nagu tule viska-

mine püssirohutünni: kogu maja oleks olnud leekides. Ja seda sündiski küllalt tihti. Sügiseti varahommikuil teed käies oli harilik nähtus silmata tulikahju, vahel kaugemal, vahel lähemal, mis tekkinud rehepeksu juures tule langesmisest ahtesse. — Rehe-all hobustega „pahmast tallates“, kui kõrred juba murtud ja pehmeks sõtkunud, polnud tulehakatuse hädaoht enam nii tõsine. Usaldati peergu paigutada rehealuse nurka „pilaku“ vahele. Aga lademelt õlgi ära kandes võisid need sattuda peerutule lähedusse ja niiviisi süttida, mida küllalt sündiski.

Igapidi oli rehepeksuaeg taludes tulunduslikult küll meeldiv, kuid teistpidi kardetav ja vastik ajajärk, nii et tunti üsna lunastust, kui see harilikult mardipäevaks möödaski.

Vähemal moodsul, aga küllaltki raske oli linaharimine. Varem oli see olnud veel hoopis vaevalisem, sest linad tulid murda, lõugutada (meil öeldi „kolkida“) ainult käsitsi, „kolgitsatega“. See töö tegi kätele liiga. Minu ajal olid kolgitsad alles igas talus tarvitusel, meil tarvitati neid peamiselt „kanepi kolkimiseks“, ainult harva ka linakolkimiseks. Suuremas osas taludes aeti läbi „kolgitsatega“. Sel viisil saadi ikkagi kuidagi hakkama seni, kui linakasvatamine oli vähemaulatuseline. Linu kasvatati ainult oma talule mineva riide tarvis.

Minu kasvuajal hakati linu nõudma ka linnaturul ja seetõttu hakati linakasvatust arendama. Esijoonel tehti seda Viljandimaal, kus selleks oli hää põllupind. Teatavasti saigi lina Viljandi-

maa põllumeestele tähelepandavaks rahaallikaks ja jõukuseandjaks. Täie õigusega öeldi, mulgid olevat oma kohad päriseks ostnud lina-dest saadud rahaga. „Lina annab nahkpüksid jalga,“ kiitles ka „Perno Postimees“. Meiepool- sel kehval pinnal ei andnud lina iganes nii suurt saaki, et sellega oleks võinud rikkaks minna, kuid hää summake raha teeniti siiski.

Suuremakogulist linahulka ei suudetud kui- dagi „kätega kolkida“. Sellest pääsemiseks ilmus õigel ajal abinõu: hakati valmistama „linakolkimismasinaid“, kus hobusejõul olid te- gevuses vastastikku seatud rullid, mille vahel linapihud pehmeks muljuti. Jõukamad pered — ka meie talu — nõutasid enesele säärase „linamasina“. Meil valmistas selle talu oma perepoeg, isa eelpool mainitud, tõldsepaks haka- nud noorem vend. Sellega tõusis ta meil täht- saks isikuks ning tegi masinaid ka ümbruskon- nale. Masinaga linakolkimine tegi selle töö koguni kergeks. „Allalaskjad“ pidid olema aga ettevaatlikud, et käsi ei satuks rullide vahele. Kuid linamasina kasutamine tõi kaasa uuemoe- lise orjuse karjapoistele, kelle ülesandeks anti hobuste ajamine masina vedamisel, sest hobune muidu ei liikunud, kui ajaja pidi kannul olema. Niisugune kõndimine sama rada tundide kaupa sai lõpuks tüütavaks. Kuna allalaskjaid vahe- tati, pidi hobuseajaja tammuma pool ööd vahet- pidamata ja see oli raske.

Kolmas kurnav ja vastik töö taludes veel minu kasvuajal oli seni püsinud käsikiviga

jahvatamise nõue. Küll oli see „tööharu“ siis juba „hinge vaakumas“, aga igas talus leidis veel oma käsikivi. Nii ka meil, olgugi et talul oli orus oma veski. Mõnel väga külmal talvel jäi veskijärves vesi nii napiks, et veskirattad ei saanud käima ja siis polnud muud nõu, kui kolikambrist käsikivi välja otsida, et hädalist jahvatamist toimetada. Tuli minulgi mõnigi kord käsikivi veeretades higistada. Küll oli see töö aga raske! Selle töö tegemisel võisin alles õigesti mõista piiblikõnet käsikiviga jahvatamise vaevast, mille alla suruti muuseas ka jõumees Simson. Üldiselt oligi käsikividega töötamine ikka põlatud tööks, mida pidid tegema esijoones „vaeslapsed“ ja muud nende-taolised, nagu seda kirjeldavad rahvalaulud ja muinasjutudki.

*

Laskumata kõigisse muudesse teoorjuse-aja nähtustesse, tahaksin mainida veel mõnda üsna erilaadset, põhjusel, et neid meie kultuuriloos pole kirjalikult käsitletud — olgu siis vahest möödaminnes. Nad väärivad aga oma iseärasuse tõttu „raamatusse raiumist“.

Esimene nähe on meiemurdelise nimetuse järgi „soldatite istmine“ meie maal, mis oli eelmise sajandi esimesel poolel nähtavasti õieti laiaulatuslik. Harilikult pidas Vene riik Eestimaal vähe sõjaväge, sest et siin selleks tarvidust ei olnud, piirdudes ainult linnades olevate garnisonidega. Kõige suuremal arvul sündis see tol ajal veel allesolevas Tallinna ja Pärnu kind-

luses, kus sõdurite jaoks olid tarvilised kasarmud. Säärast lugu nägime ka hiljem jälle. Kõnesoleval ajal oli aga Eesti- ja Lätimaal suures arvul vene sõjaväelasi, nii et need kõik linnakasarmutesse ei mahtunud, vaid osa paigutati maale taludesse. Ohvitserid asusid enamasti mõisadesse. Suvel viibiti laagrites telkide all. Mis põhjused tol ajal sõjavägede kohalhoidmiseks olid, seda isa ei teadnud ega usaldanud ka arvata. Vahest andis selleks osalt asja Baltimaadel kardetavate rahutuste lahtipuhkemise hirm, millisel juhul taheti valmis olla. Teatavasti olidki Pühajärve sõja ja muude säärase sündmuste sumbutamiseks sõjaväehulgad kiiresti käepärast. Vist mõjusid selleks kaasa ka välispoliitilised vaatekohad. Napoleoni-aegsete sõdade järel arvas Vene valitsus vajaliseks pidada piirimaades rohkemal arvul sõjaväge, et seda tarbekorral tegutsema panna. Siseriigist sõjaväe toomine oli tolleaegsete viletsate liiklemisteede juures väga vaevaline ja aeganõudev. Selle ettevaatus-abinõu vajalikkust tõestasidki Poola ja Ungari vabadussõda, mille lämmatamiseks Vene riik pani liikuma suured väehulgad. Ungari sõja kohta mäletas mu isa selgesti, et sinna läinud meie maa kaudu ühes siinsete vägedega Peterburist tulnud uhke vene kaardivägi, kes aga sõjas raskesti kannatada saanud. Toredatest väeosadest jõudnud tagasi vaid kurnatud riismed — tõendus, et ungarlased olid oma vabadust mehiselt kaitsenud.

Vene sõjameeste majutamine meie maa talu-

desse oli tunduvaks lisakoormiseks muidugi juba igasuguste kohustistega ülekuhjatud taludele. Sõduritele tuli pääle korteri anda ka tarvilik leivakõrvane („särve“), muidugi sama, mis taludes tarvitav. Leib oli küll „kroonu“ poolt, päälegi puhas rukkileib, ja seda anti kaunis suur portsjon: 3 naela päevas. Sellest jätkus küllaldaselt ja jäi harilikult ülegi. Häatahtlikud sõdurid jagasid oma leivast osa pere rahvale, eriti lastele, ja teenisid sellega täit kiitust. Kõik ei teinud seda muidugi mitte, vaid katsusid seda võimalikult müüa või „lagastasid“ lihtsalt niisama.

Leivarohkus oli taludele toitmise hõlbustuseks, sest leivaga hästitoidetud sõdur ei pannud suurt rõhku leivakõrvasele, vaid leppis sellega, mis perenaine suutis lauale panna. Päälegi olid vene sõdurid harilikult ka oma kodus harjunud vähesega leppima ega arvanud õigeks siin palju paremat nõuda. Küllalt sekeldusi oli ka taludel sõdurite toitlustamisel. Mitmed sõdureist, kes antava toiduga ei rahuldunud, kaebasid ülemustele. Säält tuli järelepärimine mõisadesse ja mõisa kilter käis taludes kurjustamas. Suuremat tagajärge sellel enamasti ei olnud, sest kui talurahval enesel midagi korrapärasest süüa ei olnud, ei saadud seda anda sõduritelegi.

„Istmas“ sõdureid hüüti „venelasteks“, mida nad peaaegu kõik olidki. Vist leidis nende hulgas ka muust rahvusest inimesi: tatarlasi, leedulasi, hiljem poolakaid. Kõik nad kõnelesid aga ainult vene keelt, mistõttu läbikäimine talu-

rahvaga oli üldiselt raskendatud. Aeti läbi kuidagi kätega selgitamisel või mistahes moel. Halbu sekeldusi tuli igatahes. Nagu harilikult ikka, leidis ka „istvate“ sõdurite hulgas nii hääkui halvaloomulisi inimesi. Esimesed katsusid häätahtlikult läbi ajada, kuidas vähegi said, jättes mõnegi asja nõudmata. Teised aga kukkusid kurjustama ja tarvitasid oma soovi mitterahuldamise puhul sõimu ja vägivaldagi.

„Soldatite istmine“ meie maa taludes kestis Krimmi sõjani. Siis viidi nad kõik väerinnale ja pärast ei tulnud enam uusi „istujaid“. Poliitiline olukord oli muutunud selliseks, et meie maal suurema sõjaväe pidamine ei olnud tarvilik. Kaotati ja lammutati isegi sinne Tallinna ja Pärnu kindlus.

Vene kroonu koormis meie maa rahvale tema sõjaväe siia „istuma panemisega“ oli tühine täpe nekrutite võtmisega võrreldes. Selle ränkuse õigeks mõistmiseks tuleb tähele panna, et nüüdisaegne väeteenistus on ainult lapsemäng tolleaegse „soldatiks-mineku“ kõrval. Kõnesoleval ajal tähendas „kroonumeheks“ minemine ligikaudu inimese täielist kadumist tema kodule. Väeteenistuse-aeg kestis 25 aastat, niisiis ligemale kogu inimese eluaja, ja valitsusvõimu vaatekoht oligi, et soldat kuulub mundri saamisest saadik täitsa temale, mida arvesse võttes hakati väeteenistusest lahkujale, kui ta oli oma aja ära teeninud — paljud surid enne seda —, kohe maksma elatisraha (paiukit). See polnud küll kuigi suur: 3 rubla kuus; tolleaegse raha-

kursi juures sai üksikinimene sellega siiski ära elada.

Paiuki saamine oli aga ainuke soodustus, mida töötas soldatiks-minek. Kõik muud tingimused olid päris kohutavad. Nekrutiks-minekut kardeti kui surma — paremad ja töövõimelisemad aastad kodust eemal olla (ainult väga harva ja lühikest aega lubati kodus käia), võõra rahva seas — see oli peaaegu sama hää kui surma-minek. Meie mehed viidi päälegi veel Vene- ja „Tatramaale“, hiljem Poolasse, kus ei kuulnud ainustki kodukeelset sõna. Sellele lisandus veel pahe, et meiemaalased kodust lahkudes ei osanud ainustki venekeelset sõna. Nii tuli algul elutseda tummana, kuni alles hiljem hakati taipama mõnd sõna venekeelsest kõnест. Rasked olid ka teenistusolud karmide ülemuste käsutusel, mis eriti selgesti ilmnisid „utsinatel“. Isegi söök oli halb ja kehv.

Tähelepanuvääriv on siiski asjaolu, et eesti sõdurid õpinguis enamasti ületasid venelasi. Nad jõudsid õige rohkel arvul reamehest kõrgemale astmele. Igatahes mõjus selleks kaasa nende suurem intelligentsus.

Mõistetav, et soldatiks-minekust püüti hoiduda igasuguste abinõudega. Mõisaorjusega oldi sajandite kestel harjutud ja seda võeti paratamatusena. Sunniteel sõduriks-minekust oli meie rahvas aga ammust ajast võõrdunud. Seda kohustist polnud meil kanda ei Rootsi ega ordu ajal ja Vene valitsuse alla minekul oli allaheitmislepinguis töötatud siit ligemal ajal nekruteid

mitte võtta, et rahvas saaks toibuda sõjaraskustest. Siinsete võimumeeste rohke mõju tõttu trooni juures õnnestuski neil nekrutite-võtmist ligi 100 aastat ära hoida. Ei olnud neil ju meeldiv oma tööjõudu kaotada. Alatiseks ei võinud asjad nii jääda ja XVIII sajandi lõpul laiendati üleveneriiklik nekrutite-võtmine ka meie maale. Esiotsa polnud see kohustis väga koormav; meie mehi kutsuti teenistusse mitte igal aastal, vaid tarbekorral, eriti sõja-aegadel, ja ka siis võrdlemisi vähesel arvul. Sõdade puhul Prantsusmaaga oli küll nekrutite-võtmine olnud õieti „paks“, nagu hiljem mäletati, ja oli korraldatud kroonuväkke võtmise kõrval ka kodumaine ministri teenimine, „maasõjavägi“*, kuhu nõuti mehi õige rohkel arvul. See oli aga mööduv nähtus. Kui Prantsuse võimu kukutamise järel Euroopa suurvõimude vahel loodi tuntud „Püha liit“, milles valitsejad kohustusid „üks-teist vendadena kohtlema“ ja seetõttu mõeldi sõdade ajajärk hulgaks ajaks möödunud olevat, tuli nekruti-võtmises pikem vaheaeg — tosinaks aastaks.

Kangekäeline Nikolai I hakkas aga kohe oma troonile saamise järel (1825. a.) agaralt hoolitsema oma sõjavõimu tõstmise eest, et see oleks mõjuandev kogu Euroopale. Seetõttu pandi käima nekruti-võtmine nii mujal riigis kui ka meil.

* Inimeste meeleolu tõstmiseks ja sõjameeste valmistamiseks ilmus sel ajal koguni eriline raamatuke: „Eesti-ma Ma-väe söa-laulud“.

Ometi mitte igal aastal, vaid erilise käsu järgi, nagu valitseja seda tarviliseks pidas. Nõutav nekrutite arv oli ikkagi võrdlemisi väike, harilikult paar tuhande meeshinge kohta, mõnikord ka rohkem. Nii tuli suurtel valdadel anda harilikult üks, vahel kaks meest korraga. Vähemad vallad andsid selle arvu mitme pääle kokku. Kuid ka sellegi arvu meeste kokkusaamisega oli suur häda. Seda enam, et talitati hoopis ülekohutuse juhtmõtte järgi, mis aga oli seaduseks (nekruti-andmise kohustus lasus esijoones maata inimestel*): peremehed olid nekrutiks-võtmi-
sest vabastatud, põhimõttel, et talu korrashoiuks peab peremees majas olema; samuti mõisateenijad, muidugi ka koolmeistrid ja muud „ametimehed“. Väeteenistuskohustise alla kuulusid küll perepojad, seaduses määratud vanuses. Aga neid püüti — ning osavate võtetega ja tarviliste „sokutamistega“ saadigi tihti — nekrutikohustise eest võimalikult varjata. Vanapoolne peremees pani tarbekorral ikkagi poja enese asemele ametlikult „peremeheks“. Suuremad talud panid mõisa loal poja peremehe abiks; kui võimalik, jagati talu pooleks: nii saadi uus peremees. Ja koduväiks minevad pojad jäid uues talus muidugi peremeheks. Kui ei leitud muud teed, anti mõnele nekrutikohuslikule talus fiktiivselt peremehe nimi, kuna ta tegelikult seda sugugi polnud. (Ehk küll sündis sedagi, et mõni

* Otsekohe nagu pilkeks „isamaa kaitsemise“ juhtmõttele, sest selleks kutsutuil polnud tõeliselt „isamaad“ olemaski.

nimeline peremees kirjatähele toetudes omandaski tegelikult talu, kitsastes piirides püsis see võte ikkagi.)

Kõiki perepoegi ikkagi peita ei saadud ja need jäid siis ühes maata-meestega nekrutikohuslikeks. See kohustus kestis 10 aastat, 21.—31. eluaastani, mille kestel oldi alatises hirmus, sest kui ühest võtmisest üle jäädi, tuli teisel jälle ette minna. Eelpool kuulnud tingimuste tõttu ei tahtnudki keegi vabatahtlikult minna, seepärast viidi vägisi. Nii sai tarviliseks inetu „nekruti köitmine“, ja see vastik toiming oli valla kohtumeeste hooleks. Et inimesi muretuks teha, lasti harilikult ikka nekruti-võtmise eel lahti jutt: sel aastal nekruti-võtmist ei tulevatki. Kui siis ülemused mõisa jõudsid ja säält eeskirjad edasi anti kohtumeestele, läksid need öösiti majadesse, kus elasid nekruti-ealised, köitsid nad kinni ja võtsid oma hoiu alla, kust nad määratud päeval viidi linna nekrutikomisjoni ette tervise-ülevaatusele. Et ettekutsutuist nekrutiks oli vaja ainult minimaalne arv, tuli võtta liisku, „tõmmata numbrit“, missuguses järjekorras nad siis ilmusid komisjoni ette. Olgugi, et tervise-järelevalve oli õige vali (määruse järgi võeti vastu ainult täiesti terveid mehi) ja vahetevahel mõnigi mees mõnesugusel „kõveral teel“ (alkäemaksu andmisel jne.) ebaõigelt tunnistati kõlbmatuks, sai nõutud arv harilikult ikka aegsasti täis, nii et suurem osa kutsutuist võidi koju lasta, et järgmisel aastal uuesti etteminemise pärast hirmu tunda.

Mõistetakse, et säärasel viisil nekruti-võtmisel varitseti iga abinõu järele enese päästmiseks „sõttamineku“ eest. Nii ka enda haigekstege-
mise najal. Paljud näljutasid end kaua aega enne, et neid kõhnuse tõttu kõlbmatuks tunnis-
tataks, teised püüdsid endale „salatohtrite“ õpe-
tatud rohtudega soetada mõnd haigust või viga,
mis neid päästaks. Sellega muidugi rikuti oma
tervis tihti eluajaks. Südikamad haarasid äär-
mise abinõu järele: hoidsid nekruti-võtmise
ajal terava kirve valmis ja kui püüdjad maale
tulid, raiusid maha sõrme või varba, mistõttu
neid komisjoni ees kõlbmatuks tunnistati. Kus
selleks kuidagi mahti saadi, jooksid püütavad
„kõitjate“ tulekul majast pakku, kas või särgi-
väel ja paljajalu, ja hoidsid end varjul metsa-
des, soodes, muidugi omaste kaasteadmisel ja
nendelt toidust saades, kuni nekruti-võtmise
aeg möödunud. Siis võisid nad rahulikult
koju tulla, sest enamasti ei karistatud neid
selle eest.

Tipule tõusis see rahva nuhtlus Krimmi sõja
ajal, millal Vene riik vajab rohkel arvul sõdu-
reid, ja seetõttu toimetati nekruti-võtmist aasta
jooksul mitmel puhul. See oli siis aga ka kogu
selle kõlvatuse viimne vaatus. Sõja lõppemisel
tehti nekruti-võtmisele kuueks aastaks vaheaeg,
ja kui siis jälle hakati võtma, sündis see uue
vabameelse keisri antud määruse järgi koguni
teisel alusel, nii et nekrutikohuslikud võisid
vabatahtlikult ilmuda ülevaatusele. Uus mää-
rus tundus meie inimestele seekord üllatusena:

ei suudetud esiti uskudagi, et soldatiks minna võidaks sunduseta.

Kirjeldatud kaks teoorjuse-aegset rasket halbust rahva elus olid ülemaalsed. Meie pool, Kagu-Eestis, seltsis neile kolmas, mis küll polnud kuidagi seotud teoorjuse-oludega ega ka muidu üldseisukorraga, vaid hoopis eriloomuline ärilise ilmega nähtus. See oli tingitud Sise-Vene piiri naabrusest. Et seda asjalugu eesti ajakirjanduses minu teada pole kusagil puudutatud, annan sellegi kohta edasi oma isalt kuulnud mälestusi. Kõnesoleval ajal oli, mis nüüdispõlvele tundub üsna imelikuna, veel Läänemere-maade ja muu riigi vahel mõne asja suhtes maksmas tollipiir, mis neid eraldas nagu eri riikideks. Nimelt viinamüügi alal. „Venemaal“, nagu rahvas hüüdis Pihkva kubermangu ühes Setumaaga, oli viina valmistamine ja müük korraldatud koguni teisel alusel — kroonumetnikkude valve all —, mistõttu viin oli sääls palju kallim kui Eesti- ja Liivimaal, kus viinapõletamisõigus oli mõisadel. Need müüsid oma saadusi Venemaale, saades kõrget hinda, kodumaal pidid nad oma saadusi andma hoopis odavamini. Nii oli siis viinahinna vahe Venemaal ja Eestis õige suur, mis meelitas meie maa inimesi salakaubitsemisele. Niiviisi viina Venemaale viies teeniti igatahes mitte vähem kui nüüdisaegsed „piirituskuningad“. Tulu oli seda suurem, et müümiseks polnud enamasti vajagi viina osta mõisa viinaköökidest. Seda valmistati ise koduste abinõudega, milleks küll polnud

otsest luba, aga seda tehti õige laialdaselt, sest ka kindlat keeldu ei olnud. Muidugi ei suutnud talumehed oma kehvade abinõudega võistelda viinapõletamises mõisa viinaköökidega, kus selleks otstarbeks olemas korralikud riistad. Ja seepärast ei valvanudki mõis nii väga koduste viinapõletajate järele. (Meiegi talus oli veel minu kasvuajal olemas tüse vaskkatel, mida varem oli tarvitatud viinapõletamiseks.)

Muidugi oli viina Venemaale viimine ja säälmüümine hädaohtlik, sest see oli valjusti keelatud ja piirivalve teedel tugevasti korraldatud. Kõik teed seisid alati terava valve all, aga ka vahemaadel liikusid alatiselt jala- ja ratsapatrullid, et tabada salaja üle piiri kippujaid. See asjaolu tegi rohkesti tuska nimelt Petseri turul käijatele. Piiripunktis sorisid patrullid kaubakoormad põhjalikult läbi, kõike ümber pöörates, viljakotte torgiti püssitikuga, kusjuures kotid muidugi rikuti. Õigupoolest oli see tühine töö, sest lausa teed mööda käies ei katsutudki viina kaasa võtta, teades, et sellega kimpu jääb. Mõnikord usaldati seda kõrvalistel teedel siiski teha, kuid siis juba suure julgustükina. Selleks heitsid südikad ja ettevaatlikud mehed killavooriks kokku, võttes relvadeks kaasa tublid vemb-lad, isegi püsse, kus neid saada val oli. Niisuguse varustisega mindi teele, enne hoolega luurates, millal piiripatrullid viibisid teisel, nii et võis loota möödapääsemist. Vahel see õnnestuski ja siis oli käik õieti tasuv. Teinekord satuti siiski kas siin- või säälpool piiri piirivalvurite küüsi ja siis

oli kinnisattumine kindel. Harilikult otsisid viinavedajad pääseteed kiire põgenemisega kohe valvurite silmamisel, jättes maha reed ja hobused kõigega, mis sääl pääl, ka paksemate päälisriietega, mis takistasid põgenemist. Niikuinii kuulus tabamisel kogu see varandus konfiskeerimisele. Katsuti ainult ennast päästa. Alati ei õnnestunud põgenemine, sest ratsapiirivalvurid kihutasid põgenejaile järele ja püüdsid nad kinni. Selline õnnetus juhtus ka mu isa lellele, eelmainitud Tohkri Tannole, kes veeti vangina Pihkvasse, kus ähvardas Siberisse saatmine. Kuid isa suutis teda 1000-rublase maksuga vabastada. Tol ajal oli see suur raha. Juhtus aga nii, et viinaviijaid oli rohkesti ja piirivalvureid vähe, asuti otsekohe võitlusse. Selle tulemus oli muidugi vahelduv. Mõnigi kord suutsid „viinamehed“ valvureid oma vemmaldega eemale peksta. Teinekord jäid nad aga alla, said tihti surmaga, mõned haavata ja osa vangistati.

Nii sündis teedel käies suurema julgusega toimides. Väikesel viisil toimetati seda kohtades, kus üle piiri minek oli vaevaline, metsatihnikuis, soodes ja rabades. Sinna ei puutunud palju piirivalvuri silm, sest ligipääs oli raske ja suurt saaki polnud loota. Kohalikkudele inimestele olid aga salateed tuttavad, mille juurde oma kauba viisid, kust see tarvitajaile edasi anti.

Mina ei näinud enam säärast viinaveojanti, sest a. 1863, millal pandi üleriiklikult maksma viina aktsiisiseadus, muutus viinahind ühesugu-

seks nii Eestis kui Venemaal ja sellega kadus piirivahe ning ka salaviinavedu.

*

Teoorjuse paljudest hädadest olgu eriliselt nimetatud veel viljaikaldusajad 1840-ndate aastate algul, millest mu isal olid mõrudad mälestused. Meie talu, kus ikkagi oli olemas teatav jõukus, saanud ometi kuidagi läbi ajada, suurt nälga tundmata. Ümbruskonnas oli kitsikus aga õieti suur. Elati kuude kaupa leivata, talvel rasvanatukese, suvel piima varal. Abiotsijaid käinud talus ühtelugu, paludes kas-või raasukestki. Muidugi anti ka jõudu ja võimalust mööda, kogu see annetamine oli aga nagu vesi kerisele. Isa juttu kinnitasid toleaeagsed „Tarto ja Võrro ma-rahva kalendrid“, mida lugesin lapsepõlves. Hädaldamiste kõrval aja raskuste üle leidus neis ka õpetusi, kuidas viljale saaks lisa nõutada. Õieti tähelepandav oli üks õpetuspala (vististi dr. Faehlmannilt), milles soovitati leivajahu lisaks tarvitada „meie maal kohati kasvavat põdrasammalt“ (Soomes sajan-dite kestel edukalt tarvitatud „jäkälä“-nimelist leivajätku). Sellel olevat rohkem toidurammu kui aganail ja rohutaimedel. Kui isalt küsisin, kas ka meil on selle õpetuse järgi toimitud, ütles ta, et kirjeldatud põdrasammalt meiepoolsetel maadel ei tuntavat. Vististi on seda mujalgi varem vähe leidunud ja nüüd on seda veelgi harvem leida, mistõttu kalendriõpetusel oli vähe tagajärgi.

Meil tarvitati hädasunnil jahulisana aia äärest nopitud värskeid nõgeseid ja naate peenekstambitult. Otsekohe nälga polevat sel ajal küll keegi surnud, kuid laialdase alatoitluse mõjul olnud surevus sel ajal õige suur, ületades kaugelt sündivuse.

Kõigi kurtmiste juures, mis isalt kuulsin teoorjuse hädade, kitsikuste ja vaevade üle, andis ta tolle aja kohta vahel sekka ka mõndagi teisugust teadet. Leidunud teoorjuse kestelgi talupoegade juures teataval määral jõukust ja hästi elamist, muidugi harva.

Oli ju siis mõisnikkude käes täisvoli „oma alamate“ üle ning ta võis teha, kuidas hääks arvas, võis anda „oma rahvale“ kas või erilise seaduseraamatu nagu mõni monarh. See sündiski XVIII sajandi lõpul mitmes mõisas Eestimaa. Kreutzwaldi „Kohalikkudest muinasjuttudest“ on tuntud „Palmse härra“ häätahtlikkus oma valdade rahva suhtes ja selle vastutasu: rahva suur austus ja lugupidamine. Tuntud on ka Vändra Dittmarite ausameelne teguviis oma talurahva vastu. Kolmandaks näiteks võiks tuua Vastseliina Liphart'ide talitusviisi mitme inimpõlve kestel. Nende tegevus erines nähtavasti mõndapidi muude mõisnikkude omast, eriti nende perekonna teise haru, Torma härraste upsakusest.

Enne aga, kui asun kirjeldama Liphart'ide aega, pean kohaseks lugejaskonda tutvustada Vastseliina maa-ala ajaloolise iseärasusega. See on olnud ainuke kogu meie maa keskajal

kujunenud halduskondadest, mis püsis peaaegu muutmatuna kuni meie päevini; ta kestvust võib lugeda vähemalt 600 aastale. Tõenäoselt kujunes Vastseliina administratiivne piirkond XIII sajandi lõpul, millal Tartu piiskop Hermann rajas siia Vene piiri äärde Piusa jõe kaldale, kahtlemata endise hävinenud Eesti maalinna kohale * tugeva kindluse oma halduskonna rajavahiks, mida poolsada aastat hiljem ordumeister Monheim omalt poolt veel rohkesti täiendas, sest siinse piiri kindlustamine oli ühtlasi ka ordu huvides, nii et ta sai „tugevaimaks kantsiks kogu isamaal“, nagu seda nimetatakse ajaloo- raamatuis. Ta täitiski temale pandud ülesannet auga mitusada aastat. Vastseliina lossile kuuluvaks maa-alaks määras piiskop kogu oma halduskonna idapoolseima ääremaa, Peipsi järvest ordu võimkonna maani (Marienburgi losskond), nii umbkaudu 70 kilomeetri pikkuselt. Aja jooksul on sellest mõned osad ära pudenenud Põlva ja Rõuge kihelkonna külge, pääosa on aga püsinud suuremalt jaolt samasugusena, kui ta oli rajamisel, moodustades tervikuna pärastise Vastseliina kihelkonna. Loss kogu tema alla kuuluva maaga jäi püsivalt piiskopi pärioseks „lauamõisaks“, kust saadi tarvilised majanduskulud. Seda ei antud kunagi kellelegi „laenu-mehele“ tarvitada, vaid seda majandasid alati

* Seda tõendab muuseas kindlasti nähtus, et kohalik rahvas seda linna loomusunnil hakkas hüüdma „uueks linnaks“ (kohalikus murdes „vastne linn“), seda niiviisi eraldades enne olnud vanast linnast.

piiskopi volinikud. Nii kestis lugu orduriigi ja ühtlasi Tartu piiskopkonna lõpuni XVI sajandi keskel, millal nii loss kui ta valdkond läksid enam kui veerandsajaks aastaks venelaste kätte. Mõistagi asus siis ka lossile kuuluva maa omnikuks piiskopiõiguste pärijana Vene kroonu. Maa Poola alla minnes Sapolje rahulepingu põhjal (a. 1582) läks loss ühes maaga samal moel Poola kroonule ja niisama hiljem Rootsi kroonu omaks. Selles olekus püsis ta Rootsi valitsusaja lõpuni (välja arvatud lühike vaheaeg, millal oli rootsi mõisniku Eriksoni käes).

Meie maa Vene alla minekul võttis Vene kroonu lossi teadagi enda omaks, kuid pea annetas tsaar Peeter selle mingisugusel eripõhjusel Saksamaa Hessen-Homburgi pärija-printsessile. See aga nähtavasti ei hoolinud annetisest kuigi palju ja vististi pole ta ise siin iialgi käinud, vaid jättis maa kasutamise teiste kätte. (Tegelikult ei olnudki Vastseliina omamisest suuremat tulu, sest maa oli väga ära laastatud ja rahvastik hõredaks jäänud.) Nähtavasti on Vastseliina maid tegelikult enda tuluks tarvitanud mõningad vene bojaarid, sest XVIII sajandi keskel olnud siin isandaks vürstid Trubetskoid. Juriidiline omanik näis ikka olevat Vene kroonu, sest a. 1765 kinkis keisrinna Katarina II selle oma armuosalisele kindral-leitnant kammerhärä Ivan Petskoile, kes aga sellest kaugemal-olevast omandusest nähtavasti kuigi palju ei hoolinud, sest ta andis selle otsekohe kaardiväe rittmeistrile Carl von Liphart'ile võla eest pandiks ja järg-

misel aastal müüs selle viimase täisomanduseks. Hind oli 110 000 rubla, mis tundub küll väga madalana laialdase maa-ala eest, mis oli suurem mõnest Saksamaa vürstiriigist. Isegi kui arvestame tolleaegset kõrget rahaväärtust, mille järgi mõisateelistele maksti nädalapalgaks jalameestele 25 ja hobusemeestele 50 kopikat. Ligikaudu samal ajal Võru linna asukohaks ostetud Võru mõisa eest, mille suurus jäi kaugelt maha Vastseliina alast, maksti 57.000 rbl.

Mainitud ajast pääle on Liphart'id kuue põlve jooksul püsinud Vastseliina omanikkudena. Aga ikkagi oli esialgu veel nimeliselt omandusõigusi ka Hessen-Homburgi krahviperekonnal, sest kui krahv von Liphart a. 1769 kutsus Vastseliina õpetajaks Otto Wilhelm Eberhart'i, mainis ta, et teeb seda „Hessen-Homburgi pärija-printsessi täisvolinikuna“. Hiljem aga ei mainita Hessen-Homburgi õigusest midagi.

Uus omanik pööras Vastseliinale varmast kaugelt suuremat tähelepanu kui ta senised pidajad. A. 1769 laskis ta ette võtta uue kivist kiriku ehitamise, mis valmis a. 1772. Ehituskulud olid 5063 rbl. 24 kop., millest mõisaomanik maksis 3150 rbl., kirikukassast saadi 1242 rbl., nii et eesti koguduse tasuda jäi ainult 671 rbl. 24 kop. Kümnekond aastat hiljem ehitati endise kiriku kohale ka uus õpetajamaja. See ehitus nõudis 1715 rbl. 64 kop., mille täielikult tasus uus mõisaomanik.

Nähtavasti oli Carl von Liphart'il suur korraldusvõime ja hoolitsust tulevikku eest. Ta

moodustas Vastseliinast ja juba enne tema omanduseks olnud Raadi mõisast majoraat-päranduse (mis läheb tervikuna ikka vanemale pojale). Kui pärijaks on mõni välismaal elutsev Liphart, peab ta siia elama tulema. Õige rohket kaugenägelikkust avaldas ta majoraat-määrusesse tehtud korraldusega, mille järgi iga majoraatõiguse omaja on kohustatud igal uusaasta-päeval maksma kiriku vöormündri juuresolekul vaestele jagamiseks 130 rbl. raha, 150 vakka rukkeid ja 150 vakka otri. See „sandimoon“ määrus jäi järjekindlalt püsima kuni mõisa vöörandamiseni. Varemil aegadel oli sellel annetusel suur tähtsus vaeste eest hoolitsemise alal, eriti seetõttu, et antav toetus saadi ikka samas suuruses ka kitsikusaegadel, millal toiduained olid kallid; rahas määratult oleks toetusel olnud hoopis väiksem väärtus.

Kuigi Vastseliina uus omanik mõndapidi püüdis omandada oma „alamate“ poolehoidu, ei suutnud ta ometigi ära hoida kurvastavat „päärahamässu“, millest on kõne I päätükis. Selle üle ei tarvitse aga imestada, sest tol ajal oli meeoleolu rahutuste lahtipuhkemiseks palavaks köetud. Nimelt olid rahva seas liikvel kuulujutud, et kroonule pääraha maksmine tähendavat otseselt talupoegade kirjutamist „kroonu alla“, sellega mõisnikkude alt lahtisaamist ning teoorjuse kaotamist. Sellest siis tekkis mitmel pool Vastseliina naabruses veriseid kokkupõrkeid, nii Räpinas (milles viis talupoega sai surma, kaheksa raskesti haavata) ja Karulas

(a. 1784). Kõigiti mõistetak, et rahutuste laine puudutas ka Vastseliinat. Ikkagi talitati vastupanijatega siin pehmemini kui mujal; kuna Karulas karistati viit meest 1000 vitsahoobiga ja 4 a. sunnitööga, viit meest 1000 vitsahoobiga ja nelja 100 nuialöögiga, jäid Vastseliinas niisugused karistused ära.

Järgmine Vastseliina majoraathärra Reinhold von Liphart tegutses oma isa taoliselt. Eri- list tähelepanu väärrib, et ta arvestas tol ajal rahva seas tugevasti avalduvat vennastekoguduse liikumist ja toetas seda omalt poolt aineliselt. XIX sajandi algul asutatud kahele palvemajale, Raadil ja Margal, annetas ta ehitusmaterjali ja määras edaspidiseks küttepuud. Ka sai kumbki palvemaja endale päriks 6 vakamaa suuruse maatüki, mis on jäänudki palvemajadele püsivaks omanduseks ja selleks Eesti valitsuse ajal ka kreposteeritud. — Vennaste liikumise mõjukust tol ajal tunnistab nähtus, et Raadil oli palvemaja koguduse liikmete arv 1808. a. umbes 400, Margal umbes 600.

Teoorjuse-aeg oli Vastseliinas teadagi üldiselt sama karm kui tol ajal kogu meie maal. Esimeses päätükis on sellest näiteid toodud. Usaldan aga arvata, et Liphart'id olid tükati paremad „pärihärrad“ kui nende seisusvennad mujal. Kui arvestada, et täisvõimulistel mõisnikudel on tihti omad lemmikud, kellele nad välja valavad oma häämeelekarika, siis on mõistetak, et mõnedki mõisniku armualused peremehed võisid tõusta jõukale järjele, nii et mõnes talus

peeti seitse hobust. Nii oli lugu ka Vastseliina vallas paari perekonnaga, nimelt eelpool mainitud Saarde ja Viitka rahvaga. Need elanud talupoegade kohta väga hästi ja jõukalt. Igatahes on rahvasuu liialdanud nende varanduse suurst: nende õuedel olnud raudväravad jne. Kultuurilooliselt huvitav võiks olla järgmine lugu, millest mu isa kõneles muiates: igatahes olnud Saarde ja Viitka pere rikkus ümbruskonnas nagu lentsõnaks saanud. Külanaised lausunud saunas lapsi viheldes neile nagu mõneks nõiavõimuliseks elutee saatesõnaks: „Sopu, sopu, pojukene! Kasva üles kubijaks, kiltriaks, saa Saardes, Viitkis.“ Kelmid külapoisid aga hiilinud õhtupimeduses sauna taha ja sajatanud jämeda häälega, nagu altilmast: „Saa Kutsakolga vargis!“ (Kutsakolk — nurk — oli nimelt tuntud varastepesa.)

*

Minu isa tutvus kupjana tegutsedes teorjuse oludega täielikult nii meil kui mujal. Temagi hindamise järgi oldud siin teoliste suhtes vähenõudlikum kui tihti mujal. Väga suureks halbuseks pidas ta aga asjaolu, et „pärihärrad“ enamasti Vastseliinas ei elutsenud, vaid enam mõnu pakkuvast Raadi mõisas, kust käisid ainult vahetevahel siin, olgugi et nende jaoks oli olemas eriline härrastemaja, mis seisis igal ajal elamiseks valmis. Keegi teine ei tohtinud sääl elutseda. Seetõttu ei saanud majoraathärra ammugi kõike teada ega tunda, mis siin sündis, vaid tal

tuli rahulduda opmanitelt ja valitsejailt saada-
vate aruannetega. Ja neist olid väga mitmed
kaugelt valjemad, kui mõisnik oleks olnud.
Nimelt pahandas mu isa kellegi härra Ringi üle,
kes oma tujukuses võimu näitamiseks otse mee-
letut lõbu otsinud inimeste peksmises, ka ilma
pisima põhjusega. Tulnud tal kord isu teoliste
peksmist vaadelda, lasknud ta lihtsalt mõned
mehed talli ette tuua ja neile „seljasauna“ ära
anda. Siis teinud ise armuliku näo, kutsunud
peksetud enda ette ja lausunud lahkesti: „Vaata,
ma olen inimestele ikka hää isa. Annan neile
tarviliselt hirmu ja armu. Võta nüüd siit see
täheke, vii aidamehe juurde, temalt saad toobi
viina. Joo siis ja tunne häämeelt.“ Sellega arvas
ta oma tigiduse lepitatud olevat.

Minu isa eluajal olid pärishärradeks jälle
Carl, hiljem Gothart von Liphart. Esimene neist
teostas 1840. a. ümber oma maade kasutamises
õige suure muudatuse, arvestades eelpool mai-
nitud väärnähtust, et suurema osa kihelkonna
kohta oli ainult üks päämõis, kuhu käidi teole
mitmekümne versta tagant. Ta ehitas siis pea-
aegu ühel ajal neli uut mõisa: Lasva, Loosi,
Põhu (Tsorona) ja Misso. Igale mõisale seadis
ta omaette valla, kust sinna teole käidi. Mui-
dugi oli see nüüd hoopis hõlpsam kui varem.

Põhjapoolne osa endisest lossi valdkonnast,
mis oli keskusest õige kaugel, oli küll juba
Rootsi ajal eraldatud ja omaette vallaks seatud,
selle jaoks ka mõis ehitatud (Orava), kuna aga
omanik oli ikkagi ühine Vastseliinaga. Tolle-

aegsete olukordade tõttu, kus iga vald elutses üldiselt ainult omaette ja hoidus kokkupuutumistest muudega, oli pikema aja kestel ka Oraval tekkinud mingi „kolga-isamaalisus“. Taheti olla „mehed omaette“ ja peeti „Liina valla“ (Vastseliina mõisa alla kuuluvaid) inimesi võõrasteks, peaaegu vaenulisteks. See asjaolu kestis edasi veel hiljemgi, kui „Liina vald“ oli juba jagatud mitmeks. Õieti selgesti oli see vastuolu varem ilmsiks tulnud leeripoiste juures, kus „Orava poisid“ ja „Liina valla poisid“ seisid alatises vaenus, mis läinud tihtigi lööminguteni. Alles aegapidi tasandus see vastuolu. Minu leeriskäimise ajal (a. 1874) oli see veel õige tunduv, ja mul oli tegemist end erapooletu hoida „oravalaste“ ja „Liina valla poiste“ tülitlustes.

Eriti tähelepanuvääriv on G. von Liphart'i nähtavasti kaunis lähedane tutvus toleaegse „Võru tohtri“ dr. Kreutzwaldiga, kellelt ta igatahes sai mõjutust rahva terviseolude eest hoolitsemiseks. Mõisniku sellekohasel tellimisel ja ta kulul käis Kr. pikemat aega Vastseliina mõisas haigeid vastu võtmas, terviseasjades nõu ja juhatust jagamas ja rohtu andmas. — Hiljem seati sinna ametisse kihelkonna arst.

Gotthart von Liphart, kelle tegevus ulatus minu ajani, jättis enesest mõndapidi õige meeldiva mälestuse. Esiteks juba a. 1843 sellega, et kandis suurelt osalt kiriku parandamise kulu ja kinkis sellele uue korraliku oreli (Tartu meistri Kessleri töö). Teiseks annetas ta kõigile oma vallas asetsevaile koolidele (tosina

ümber) maad 8 taalri suuruses, koolmeistri palgaks. Toetas ka koolimajade ehitamist, kus need seni veel puudusid. Olgugi et toleaeagsed koolimajad nüüdse mõõdupuuga võrreldes olid väikesed ja kehvad, erinesid nad talumajadest siiski tunduvalt. Maapäevadel olnud Vastseliina mõisnik alati uuenduste ja rahva elu paranduste pooldaja, ja, kui need otsustatud, varmast ka nende teostaja, varem, kui see sündis mujal. Teoorjus lõpetati kohe, kui see 1850. a. järel seaduseks tehtud, ja juba järgmisel aastakümnel hakati talusid päriks müüma. Et inimestel selleks esiotsa puudus õige usaldus ja veel rohkemal mõõdul rahaline jõud, kergendas mõisnik ostmist võimalust mööda omalt poolt. Ta tunnistanud oma põhimõtteks, et talud müüb ainult nende senistele pidajatele, „oma inimestele“. Võõraid ta oma valdadesse ei soovivat. Ja nii see sündiski: peaaegu kõik Vastseliina kihelkonna talunikud ostsid oma talud ise päriks. Võõraid ostjaid tuli koguni vähe, peaaesjalikult sinna, kust senised elanikud rändasid Venemaale. Nende aset täitsid siis muuseas ka Tõlva lätlased. Müügitingimused tehti kaunis soodsad: läbistikku 120 rbl. taaler. Ostu alla võtmisel nõuti peremehelt ainult 1 rbl. taalri kohta, nii suuremalt osalt taludest (8-taalrised) 8 rubla. Seda suudeti ikka tasuda. Kuid oli ka juhtumeid, kus sedagi raha ei suudetud tasuda, vaid talu ostuõigus läks teisele.

Võlgujääv taluhind tasuti (protsentide kõrval) aegapidi osamaksudena 38 a. jooksul, mis-

tõttu maksmine oli hõlbustatud. Sellest, mis siin kuulnud, selgubki omast kohast haruldane nähtus, et Vastseliinas müüdi kaugelt suurem osa talusid ühel hoobil (1870. a.): Vastseliina vallas 151 talu, Orava vallas 127 talu ja sellekohaselt muudeski valdades. Eelkontrahid tehti ümber ja kinnitati ametlikult 1875. a.

Oma geograafilise asendi tõttu — otse Vene piiri ääres — sai Vastseliina maa-ala „ida-halla“ all kannatada tihedamini ja raskemini kui muud Eesti osad. Ka on säälnu põllumaa üldiselt kehvapoolne ning selle mõjul seisis ta varemini Eesti vaesemate kihelkondade reas. Veel Vabadussõja ajal elas ta läbi kibedaid päevi. Kuid tal on olnud viimasel ajal ka mõningaid soodustusi ja nüüd võib mu kodukihelkond seista väarikalt Eesti edukamate maakohtade nimes- tikus.

VI.

MÕNINGAID NÄHTUSI RAHVA VAIMLISE ARENGU ALALT.

Eelmise päätüki algul vaatlesin rahva majandusliku arengu käiku pärispõlvest iseteadvusele. See oli aga asja üks külge. Teine, vahest veelgi tähtsam areng oli hädasti vajaline rahva vaimlises elus. Sest see inimeste kogu, kellele XIX sajandi algul „priius kuulutati“, ei suutnud asuda kohe ei laulupidude pidamisele ega muudele rahvuslikele üldettevõttele, vaid selleks tuli tal vähehaaval ja aegapidi ette valmistuda, harjutada, areneda.

Seda üldtuntud tõe ei tarvitse mul hakata laiemalt selgitama, vaid piirdun nende nähtuste kujutamisega, mis eriti tulid ilmsiks mu kasvukoha ümbruskonnas ja mis nii olid hästi tuntud mu isale, kelle jutustuste järgi avaldan siingi oma mõtteid. Minu isa oli — muidugi tollaegseid olusid arvestades — tubli rahvuslane, kellel oma maa „valu südames kees ning selle õnn ja rõõm teda rõõmustas“. Tema vaa-

dete kohaselt esitan siis asjaolusid, mida hiljem ka oma kaalutlustel kõigiti õigeks tunnistan. Ta tähendas oma kõnelustes tihti asjaolule, et vaimlisel alal kolm nähtust meie rahvast ta enese-teadvuses on tõstnud, mis halvakspeetud talu-rahvale parandavalt mõjus.

Esimene nähtus oli ülemaaline ja seda riivan siin ainult möödaminnes, nimelt valla-rahva kohtute asutamine ühes talurahva-seadustega 1804. a. Selle korralduse suurt tähtsust polevat rahvas ise küllaldaselt tundnud, sest tegelikku tulu oli uuendusest vähe. Mõisnik jäi edaspidigi talurahva kohtu-asjus täieks mõju-meheks ja otsustajaks, kelle tahte järgi kõik sündis. Vallarahva valitud kohtumehed olid ainult ta nõuandjad-käsilased ja vaeva vähenda-jad. Nende ametisse-kinnitamine olenes mõisnikust. Põhimõtteliselt oli sellel muutusel ometi ülisuur ja kaugeleulatuv tähtsus. Niiviisi rajati tee rahva asjade ajamiseks ta isetegevusel, pandi alus omavalitsusele. Tunduvalt tõstis rahva enesetunnet ja eneseväärtuse hindamist asjaolu, et ta polnud senisel moel oma isanda käsualune, orjadekogugu, vaid võis ka kaasa kõnelda oma avalikkude asjade talitamisel.

Kohtumehed tundsid end igatahes nagu välja tõstetud olevat muust rahvakogust. See teadmine õhutas nende enesetunnet ja juhtis meeli kõrgematele püüetele. Kohtumeestest hakkaski algeona kujunema meie rahva haritlaste kiht, mis hiljem rahvustunde selgroo loomiseks oli ülitarvilik.

Teised kaks nähtust kandsid oma laadilt ka ülemaalist ilmet, kuid laiemalt, mõjukamalt ja viljakamini kui mujal avaldusid nad Lõuna-Eesti idapoolses osas, Tartu-, Võru- ja osalt ka Viljandimaal. Selle asjaolu tõttu pole neid eesti kultuuri-ajaloo kirjeldustes küllaldaselt tähele pandud ega rõhutatud ja ma pean vajaliseks sellekohaseid teateid oma mälestuste järgi täiendada.

Esimene neist nähtustest on meie kultuuri-ajaloo kirjeldamises varju jäänud seepärast, et ta kestis vaid lühikest aega. Meie ümbruskonnas aga jättis ta sügavad jäljed järele ja seepärast väärib see vaatlemist. Kõne on piiblikoguduste tegevusest XIX sajandi algveerandil. Teatavasti asus a. 1804 Inglismaal rajatud „Briti ja Välismaa Piibliselts“ kohe algusest pääle õieti agarale tegevusele välismailgi. Juba 1812. a. ulatus selle tegevus ka Venemaale. Siin oli aeg selleks väga soodus, sest Prantsuse sõja mõjul oli keiser Aleksandri ja ta riigimeeste meeleolu säärasele asjale vastuvõtlik. Piibliselts sai Vene riigis tegutsemiseks loa ja ka mõjuka riikliku toetuse, vähemalt kõlbelise. Mõne aasta kestel kujunes siin õige laialdane ja rohket tegevust avaldav piibliseltside võrk. Peterburis asus üleriiklik pääkomitee. Selle alla kuulus mitukümmend jaoskonna-komiteed. Eesti alal leidis neid kolm: Tallinnas, Pärnus ja Tartus. Iga komitee asutas võimalikult igas koguduses haruseltsi, mida rahvas kohasema nime puudumisel hüüdis piibli-

koguduseks. Need tegutsesid täiesti iseseisvalt piiblite levitamiseks ja seks otstarbeks raha kogumiseks. Erilist agarust ja hoolt avaldas Tartu jaoskonna-komitee, ületades oma kaaslasi Pärnus ja Tallinnas. Ta tõmbas oma piirkonda ka mõne Viljandimaa „piiblikoguduse“ (nimelt Kõo vallas oleva). Tartu jaoskonna-komitee andis pikemat aega trükitult välja oma aasta-aruandeid, mis leidsid minu isa raamatukogus. Neis leidsin ma mulle õieti huvitavaid teateid. Mõistagi olid aruannetes vaatlusele võetud esijoones oma piirkonna „piiblikoguduste“ töötulemused. Sellekohased arvud ei jäänud mulle hästi meelde ja unusid muidugi pea. Nad ei puutu ka siia. Mis aga väärrib täit tähelepanu, on nähtus, et „piiblikoguduste“ tegevusse oli kaasa tõmmatud suurel arvul kohalikke talumehi. Harilikult oli igal „piiblikogudusel“ oma „ülem“ (nüüdisaja mõiste järgi aupresident). Selleks oli muidugi ikka mõni suurnik, kas aadlimees, kõrge vaimulik või muidu nimekas ametikandja. „Koguduse vanemaiks“ (meie mõistes juhatuseks) oli ikka kaunis kirju kogu tegelasi, eesotsas enamasti kihelkonna kirikuõpetaja või köster, vahel ka mõlemad. Aga nende kõrval seisis „vanemate nimestikus“ pääle mõningate vabakutseliste tegelaste-harilaste suures enamuses ka talunikke. Seda tõendasid selgesti nende nimed. Käesoleva üleminekuaja mõjul pärispõlvest vabadusele oli nimede kuju õieti vahelduv. Paljud „vannemad“ seisis aruandes juba hiljuti või varem saadud

liignimega (nendest jäid eriti meelde Trejar ja Tullus). Teised aga kandsid põlisel moel oma talukoha nime: Kasuka Juhan, Parmu Peeter jne. Ka Tohkri Andre seisis nimestikus.

Niisugune taluinimeste kaasatõmbamine haritlastega ühisesse tegevusse mõjus otse sama-sugusel moel kui kohtumeeste instituut, väga ergutavalt ja edasiviivalt rahva meeleollu, mida mu isa rõhutas mitmel puhul. Igatahes oli see taluinimesele väga austav ja ta enesetunnet tõstev, et tema nimi seisis trükitud aruandeis samaväärsena „suurte sakste“ oma kõrval ning et tal oli võimalus koos tegutseda „isandameestega“. Sellest aupaistusest, mis neile nii osaks sai, langes muidugi suur osa ka kogu ülejäänud rahvale. Võib mõista, kui suur häämeel oli inimestel, kes seni olid eemal seisnud igasugusest asjaajamisest väljaspool oma kodu piire, nüüd näha ja kuulda talumeeste kaasakõnelemist „suurte sakstega“.

See ilus aeg oli aga lühikese kestvusega. 1825. a. Vene riigis toimunud valitsejate vahetus, mis paigutas „õnnistatud“ keisri Aleksander I asemele karmiloomulise ja kõvakäelise Nikolai I, tekitas kogu Vene riigi elus järsu pöörde halvemale. Muuseas tuli sellega lõpp ka eelpool kirjeldatud „piiblikogudustele“. Juba 1826. a. antud uue keisri ukaas tegi lõpu kogu piibliseltside tegevusele Vene riigis. Põhjusena mainiti, et nende eesotsas seisvat välismaalased. Et häbi oli säärast tegevust lausa keelata, anti selle töö jätkamine ja edaspidine juhtimine Vene

riigi vaimuliku ülemasutise Püha Sinodi kätte, kellele see ameti poolest kuuluvat. See oli aga silmapetteks nii, sest teati hästi, et Püha Sinod säärasest tegevusest kuigi palju ei hoolinud, vaid oli selle vastu jäänud koguni külmaks. Tema huvides ei seisnud sugugi piibli levitamine rahvahulkades. Seetõttu oli kogu asi tegelikult likvideeritud.

Vene riigi luteriusulised ringkonnad ei suutnud selle seisukorraga leppida. Aja jooksul õnnestus neil keisrilt uus luba saada piibliseltside tegevuse avamiseks, kuid ainult omausuliste juures, puutumata „riigiusulisi“. Nii rajati jällegi „luteriusuline piibliselts Vene riigis“, oma pää- ja haruseltsidega. Asjaajamine jäi edaspidi täitsa kirikutegelaste kätte, rahva osavõtt sellest oli kõrvaldatud. Nii sugune „piibliseltsi“ tegevus on jätkunud meie ajani.

Väga tõenäoliku peitus kirjeldatud piibliseltside tegevuse keelu pärispõhjus autokraatse keisri vaateviisis, mis ei sallinud kusagil ega mingil kujul demokratismi lõhna, ja seda arvas ta leidvat siin laiemate rahvahulkade kaastegevuse kujul. Et demokratismi varjugi oma riigis hävitada, tegi ta „puhta töö“.

Kolmandaks abinõuks ärksamate ja agaramate taluinimeste esiletõstmiseks hallist massist, nende eneseväärtustunde õhutamiseks, ergutamiseks ning isetegevuse harjutamiseks, seega kultuuriliseks edasiviimiseks oli kõnesoleval ajal parajasti õitselolev vennastekoguduste liikumine. Oma olemuselt oli seegi

demokraatlik organisatsioon, missugusest põhimõttest aga tihti kõrvale mindi. „Vennastel“ olid ülemaks juhiks, „isandaiks“ ainult mõningad „saksa vennad“ (isandad), kogu muu laialdane tegelaste arv koosnes taluinimestest. Kogudustel oli terve rida ametipidajaid, palvemajades lugijaid ja muidu asjaajajaid — meie pool hüüti neid alandliku nimega „teolisteks“ —, kes oma tegevusega said osaks lugupidamist nii enese kui üldsuse ees.

Ligemalt ei tarvitse mul seda asjaolu puudutada, sest vennastekoguduse oludest ja mõjust on kirjutatud teisel küllaldaselt. Tahaksin siin vaid riivata asja seda külge, mida eespool olen kirjeldanud ja mis eriti laiaulatuslikult tuli nähtavale meie ümbruskonnas: kirjanduse vastu huvi õhutamise ja selle levitamise rahva juures oma piirkonnas liikuvate hulgaliste käsi-kirjade kaudu. Tüüpiliseks kujuks siin on eespool mainitud Raadi Peeter. See nähtus mõjus suuresti kaasa eesti rahvuslikule kirjandusele edaspidise teevalmistajana. Ning see tähendas palju. Olgugi et selle kirjanduse sisu suuremalt osalt oli vaimulik, aitas see ikkagi üldiselt kaasa kirjanduse harrastamise eduks ja oli niisiis kultuuriliselt arvestatav tegur, mida näitas tegelik elu. Ei saa siinkohal jätta mainimata etteheidet, mis on tõstetud — tihti küll õigusega — vennastekoguduste vastu. Nimelt olnud vennastekoguduste liikumine ärkavale eesti rahvustundele takistajaks, unustusrohuks, mistõttu rahvahulki tõmmati eemale ilmlikust tegevusest, edu-

püüdest, ja hoiti neid mõisaisandate orjalikus sõnakuulmises. See vaade on üldiselt väär. Teadagi tuli „vennastel“ piinlikult hoiduda vähemagi põhjuse andmise eest kokkupõrkeks mõisavõimudega, sest siis oleks kogu nende tegevusel lõpp olnud. Ka oli kogu liikumine puhtusuline, mis ei lubanudki puudutada ilmlikke olusid. Igatahes on arvesse võetav nähtus, et paljud võimupidajad otse loomusunnil aimasid, kuidas „vennaste“-liikumises, mis inimestes igatahes äratas eneseväärtustunnet, peitus tulevikus hädaoht senisele vildakale ühisolukorrale. Selle tunde sunnil tehti mitmelgi pool „vennastele“ mõnesuguseid takistusi ja sekeldusi, mis andis „vennastele“ põhjust vahel kibedasti kurta nende tagakiusamise pärast. Kohati keelati ajutiselt ära palvemajades käimine. Ka Vastseliinas naelutati paaril puhul mõisavalitsuse käsul Raadi palvemaja ukсед ja aknad kinni. Mõnedki palvemajad suleti jäädavalt.

Siis üks tähelepanuvääriv nähtus: vennastekoguduses tegutsemine ei rammestanud inimeste meeli ega mõtteid ilmlikul alal mitte, ennemini ergutas ja õhutas neid. Silmapaistev asjaolu on, et peaaegu kõik meie rahva vanema põlve haritlased, kirjanduse teerajajad ja rahvustunde õhutajad, üldiselt vanema põlve rahvustegelased on põlvnenud vennastekogudusse kuuluvaist kodudest, isegi C. R. Jakobson. Ka Kreutzwaldi vanemad olid ühenduses „vennastega“, mida selgesti tõendab asjaolu, et vennaste hoolekandja G e n g e soovitusel nende pojale

avanes õpitee. Arvesse võetav on seegi, et Kreutzwaldi tuntud päälkirjata kalendrijutus üks tähtsam tegelane, Mihkel Pöllupapp, kes on seatud vennastekoguduse tüüpiliseks esindajaks, kõige oma ühekülgse juures oli kujutatud ikkagi täismehena, oskajana ja arusaajana, tubli tegelasena ka ilmlikul alal.

Kergesti möödun r a h v a k o o l i d e olukorra järkjärgulisest tõusust minu isa eluajal, sest need asjad on üldiselt tuntud koolide ajaloo kirjeldustest. Mainin ainult, et ta kõneles neist suure rõõmuga. Kooliolud paranenud ja õpetus neis arenenud järjekindlalt. Suuremaks edusammuks nimetas ta nähtust, et kadus põliselt päritud lasteõpetamise korraldus, mis teostus selles, et nn. „koolmeister“ — keegi lugeda ja laulda oskav talumees — käis vallas kordamööda talust tallu, vitsakimp vööl. Tallu tulles katsus ta järele laste koduõppimist, mille eest pidid hoolitsema vanemad. Pääasjalikult nõuti lugemis- oskust ja katekismusest käskusid. Laisad said vitsahirmu, usinad kiitust. „Koolmeister“ õpetas võimalust mööda ka ise natuke ja liikus jälle edasi. See oligi talurahva „kool“. Kus õppimisega veidi kaugemale oldi jõutud, laskis „koolmeister“ lapsi käia oma kodus viletsas toakeses ja pidas säääl „kooli“. Minu isa ajal ehitatud aga juba esimesed korstnatega koolimajad, kus lapsed ei olnud enam suitsuvingus. Sinna käisid nad siis korralikult õppimas, nii suur asi, kui see õpetus koolmeistri tollaegse hariduse juures olla võis.

Mis senini isa kõneluste järgi kirjutatud, on varasema aja nähtused. Oma täismehepõlvest pajatas isa eriti isukalt oma elamustest ja tähelepanekuist a. 1845—48 meie maal aset leidnud suurelatuselisest liikumisest, mida meil üldiselt hüüti „vene usku minekuks“. Sellest ajast on meie kirjanduses mõndagi kõneldud, eriti põhjalikult on seda teinud prof. H. Kruus oma suurteoses „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“. Omalt poolt lisan senituntud teadmeile juurde ainult mõne erinähtuse meie ümbruskonnast. Õieti silmapaistev oli asjaolu, et otse meie kihelkonnas, Vene piiri ääres, kus asetseb Petseri klooster — ja see oli usuvahetusliikumise tubliks õhutuskoldeks —, selle tulemused aga olid võrdlemisi napid. Tolleaegsest umbes 7500 koguduseliikmest oli „vene usku“ minejaid umbes 400, niisiis vähe üle 5%. (Üldiselt väärib tähelepanu, et Ida-Eestis, kus „keisriusku“ ja selle olemust tunti lähemalt, usumuutjaid oli hoopis vähem kui Lääne-Eestis.)

Selle tulemuseks oli, et Vastseliina kihelkonda ei saadudki rajada uut „õigeusuliste“ kogudust, kuna neid küll katsuti asutada kõikjale, kus aga leidis usumuutmishimulisi. Ka meie naabrusse ehitati „vene kirikuid“: Põlvas Kährile, Rõuges Miilimäele (kust viidi hiljem üle Plaanile), olgugi et sääl koguduseliikmeid oli napilt. Vastseliina „keisriusulised“ juhiti vene õigeusu kiriku juurde. Ja ometigi oli isa jutu järgi just Vastseliinas käimas kõva kihutus-

töö usuvahetuse teostamiseks. Maad mööda käisid kõnelejad ringi, kes inimestele palju rääkisid tulust, mis „keisriusk“ andvat. Usumuutjaile töötati mitmesuguseid asju: esijoones hingemaad, teoorjuse lõppu, kuid seejuures ka muid andeid — pütt heeringaid, valge kasukas jne. Lubatud ka rahalist tasu. Kanepis kõneldud, et iga „vene usku“ mineja saab 30 rubla hõbedat. Mõistetav, et see palju mõjus. Meie tallu, kus teati olevat intelligentsemad inimesed, ei saadetud harilikke agente, vaid sääl käinud mitmel korral endine koolmeister Jaan Kolon Põlvast, kes enda „salvida laskmise“ eest oli saanud soodustusi. (H. Kruus oma teoses nimetab teda „õigeusu misjonäriks“.) See katsunud mõjuda isiklikkude meelitustega minu vanaisale, seletanud, kui tark ja hakkaja mees olevat tema, Tohkri peremees. Nende omaduste tõttu ootavat vanaisa vene usku minekul hiilgav tulevik, sest sääl osatavat hinnata mõistlikke mehi. (Lausunud sõna-sõnalt: „Kui sa tuled meie usku, võid saada õige pea preestriks, edaspidi pannakse paremale paigale ja kümne aasta pärast oled sa ülemvaimulik (arhierei).“) Säärane labane jutt avaldas Koloni kavatsusele vastupidist mõju. Vanaisa vihastunud, et teda niiviisi suure tasu töötusega püütakse õnge võtta. Usuvahetuse hingelisest tähtsusest ja paremusest ei lausunud sõnagi. Pahaselt pööranud ta meelitajale selja. See ei jätnud teda aga siiski rahule, vaid käinud hiljem veel paaril puhul — asjata.

Mujalgi leidnud meelitajate tegevus vähe

vastukaja. Kuigi Vastseliinas tol ajal oli kirikuõpetajaks vaiksloomuline K. G. Masing, kes usuvahetusele ei suutnud anda kaugeltki säärast vastulööki, kui seda tegid mitmed muud pastoriid: Jannau, Körber jt. Siin aga asendas sel alal õpetajat täielikult Raadi vennastekoguduse tege-lasring, kes mõjutas „omast usust“ kinnipida-mist.

Loomulikult tekitab iga pääletung vastu-survet ja nii oli lugu ka vene usku mineku õhu-tamise juures. Meie maa võimupidajate, rüü-telkonna poolt korraldati vasturünnak, mis aga oli tunduvalt piiratud truualamlustundega (ja seda ei tohitud rikkuda) riigivalitseja vastu, kes oma ametnikkude karjaga seisis liikumise taga. Teiseks nõrgendas suuresti nende vastutöötamise mõju rahva hinges juurduv umbusaldus „sakste“ vastu.

Ootamatult tuli usumuutmise propagandale väga mõjukas „vasturünnak“ rahva enese rida-dest. On ju tuttav nähtus, et liiga pingule tõm-matud vibu selles seisundis kaua ei saa püsida, vaid kas katkeb või lõdveneb. Nii oli lugu ka vene usu misjonitööga. Just see ägedus ja liial-dus, millega asja aeti — arvatavasti ei sündinud see igal pool niisuguse jõhkrusega kui Vastse-liinas —, kutsus rahva seas esile suure vastikus-tunde. Paljudes perekondades, kus isad omas-tele kõnelemata lasksid ennast vene usku salvida, tõusnud sellest hiljem tüli*. Loomusunnil mär-

* „Nüüd sa oled hinge müünud,“ ahastasid salvi-tute naised.

gati, et asja juures, mida niiviisi pakutakse, kõik korras pole.

Et need nähtused usuvahetusliikumisele kõvaks vastulöögiks maad olid võtnud, nähtub Kanepi Tamme koolmeistri loodud ja laialdase kuulsuse omandanud lauluke „Üte kurbliko mehe kaibamine“. Selles kirjeldati värvikalt ühe usku muutnud mehe kibedat kaebamist oma teo pärast. Harva on mingi teine rahva ringides tekkinud tundeavaldus nii suurt ja laialdast mõju avaldanud kui kõnesolev „Vene usu laul“. Isa jutu järgi oli see pea oma trükkimise järel tuttavaks saanud kogu Võrumaal, nii ka meie pool. Seda kirjutati õhinal üksteiselt ära, ta käis käest kätte ja äratas laialdast tähelepanu. Suurelt jaolt õpiti see pähe. Selle algsalm kujutab väga tabavalt kogu kõnesoleva liikumise laadi, sisu ja sihti, nii et pean seda siinkohal tutvustamise vääriliseks:

Ilma kell, mis väega hele,
Kulutas ta õnne meile.
Et kes oma uso jätab,
Vastset Venne usko võtab:
Sellel hengemaa siis antas,
Mõisaorjus mahha pantas.

See oli sööt, mis tõmbas, ja mõistetav on, et suured rahvahulgad õnge sattusid. Kuid just nii hääde lootuste hellitamine kutsuski esile suure pettumuse. Märinati, et ei saadud kumbagi nii väga ihaldatud asja, ei hingemaad ega mõisa-teolt vabanemist, isegi teisi väiksemaid tasusid mitte. Ning see lõpetas usumuutmise õhina

varsti. Kibe meelepaha tekkis aga sellest, et vene usku minejad, kes usuvahetuse kergemeelselt jaatavalt otsustanud, arvates, et „kui näeme, et sellest abi ei saa, tuleme jällegi ära“, hiljem kokkudes kuulsid (mida nende eest enne varjati), et riigiseadus ei luba õigeusust taganeda. Kellele kord oli „Venne rist kaala pantu ja Venne nimi antu“, sellele jäid nad igavesti. Samuti petlikult meelitati inimesi usumuutmisele sellega, et kui nad korra olid käinud preestri juures end „salvimiseks“ teatamas, siis anti neile sellekohane tunnistus (seda nõudis hiljem antud valitsuse määrus, et inimestel aega oleks oma sammu üle järele mõelda), mis neile mulje jättis, et see tunnistus kohustabki tulema salvimisele. Inimesed ei usaldanud neid ära visata ja jäid kauaks kahevahele, pakkudes sedeleid kirikuõpetajaile ja kohtuametnikkudele. Neilt said nad siis kuulda, et neil sedelitel mingisugust maksvust pole.

Jätkugu neist märkustest kõnesoleva rahvaliidumise kohta, nagu see avaldus meie ümbruskonnas. Ei raatsi siinkohal mööduda ühest H. Kruusi teoses tihti esile tikkuvast vaatest. Nimelt on sääl öeldud, et see suurelatuseline talurahva käärimine olevat tugenenud täiesti rahva tollaegsel tulunduslikul kitsikusel, millest pääsemiseks haarati iga abinõu järele. Nii polnud „õigeusku minekuks“ vajagi teha mingit otsest kihutustööd ja seda polevat suuremal määral olnudki. Asjalugu ei olnud aga täiesti nii. Kahtlemata oli tollaegne rahva tulunduslik kitsikus

väga mõjukaks tõukeks usumuutmisele, aga mitte ainuke põhjus. Meie rahval on varem olnud suuremaidki hädaaegu, kuid need pole säärast käärimist tekitanud. Nüüd tuli selleks päätõukejõud väljastpoolt. Kuulsime eespool, kuidas talitati Vastseliinas. Igal pool lugu täpselt nii ei olnud, aga umbes samasugune küll. Vene preestritel ei olnudki vaja otsesest kihutus-töö tegemist. (H. Kruus ütleb, nad olevat kõnelnud rahvaga sillakohtuametnikkude juuresolekul ega võinud niisiis esineda inimestele „maiste kasude töötamisega“, vaid rõhutasid seaduse nõude kohaselt, et usumuutjail neid oodata ei ole.) Preestritel oli aga eraviisil kasutada suur hulk käsilasi (neist on J. Kolon tüsedaks näiteks). Need võisid laialdaselt tegutseda mingit vastutust kandmata ja sattusid siis usuvahetust soovitades eriti hoogu, seletades sedagi, et „hingemaa“ ja muu „keisriusulistele“ tulev tulu antakse kätte alles siis, kui kõik rahvas on võtnud selle usu omaks, sest muidu oleks vahetege-mine raske.

Igatahes on kindel, et kogu liikumise taga seisis tugevasti „riigiusu“ kõrgem ametkond, mida täielikult tõendab ettevõtte teostamiseks suure aparadi käimapanemine meie maal. Üldiselt arvati, et liikumisniidid jooksevad Riia vene piiskopi kätte, kes — kuulduste järgi — seletanud, vene usku minekuga vabastatavat talupojad orjusest ja antavat tasuks 3 vakamaad maad. Muidugi lisasid liikumise õhutamiseks tegutsema pandud agendid omalt pooltki palju juurde.

Nad said igatahes oma tasu, olgu siis kas otseselt või kaudselt.

Vastseliina ja Rõuge kehvapinnalisel alal, mida ümbruskonnas hüütigi „näljamaaks“, oli kitsikus igatahes suurem kui jõukamais maa-kohtades Kesk-Eestis, aga usuvahetust oli siin hoopis vähem. Ja — mis tähendab õieti palju — kogu usuvahetusliikumine piirdus ainult Liivimaaga, kuna naaberkubermangud — Tallinna ja Kuramaa — jäid sellest koguni puutumata. Ei saa ometi kuidagi arvata, et rahva elujärg Põhja-Eestis oleks parem olnud kui Liivimaa alal — pigemini oli asi ümberpöörduvalt, sest Põhja-Eestis elati tunduvalt kehvemini —, aga sinna ei pakutud inimestele „õiget usku“. Vististi taheti enne kogeda, mis tagajärgi see ettevõtte annab Liivimaal. Et saavutised sääl polnud küllaldaselt rahuldavad, lõpetatigi kogu protseduur. See tõendab aga selgesti, et kogu mainitud liikumine oli sihilikult tehtud, oli esimene katse „piirimaade“ keskriigile lähendamiseks.

On põline tõde, et iga asi ja nähtus näitab vähemalt kahte külge. Seda näeme selgesti ka eelpool kirjeldatud meie rahva ühe osa „õigesse usku“ mineku tagajärgedes. H. Kruus ütleb oma teose lõppsõnas, et sellega toodi meie maa olukorda „võõrkeha“, mis tõi mitmesuguseid muudatusi. Need olid osalt negatiivsed, osalt ka positiivsed. „Vene usku minek“, mis ähvardas õieti tugevasti meie maa võimupidajate ringkondi — aadlit ja ev. kirikut — otsese

hukatusega, mõjus nende pääle otse loomusunnil meeltparandavalt, äratas nad üles senisest tarretusest ning pani tegutsema rahva olukorras hädavajaliseks tunnistatud uuenduste kallal. Ilmlikul alal sai see tuntavaks uue ja parema talurahva-seaduse andmisega a. 1849, vaimlisel alal aga rahvakoolide olukorra paremale järjele seadmisega. Selleks mõjus osalt kaasa ka nagu sunniteel uuesti tekkinud võistlus kooli alal: vene „õigeusu“ kirikukoolide asutamine võimalikult iga kiriku juurde. Kuna muidu „riigikirik“ küll rahva õpetamisest midagi ei hoolinud, pidas ta meie maale asudes möödapääsmatuks vajaduseks rajada omalt pooltki rahvakoole, mis siin juba olid kodunenud. Neil oli häbi sel alal lausa taha jääda luteri usu kirikust. Niisiis tekkis siia kaunis rohkel arvul „vene usu“ koole. Ka minu kodukoha naabrusse Miilimäe vene kiriku juurde asutati üks selline. Pärastpoole katsuti rajada „abikoole“ ka küladesse (minu koduküla lähedale Noodaskülla), millest aga ei tulnud suurt välja, sest olud olid koguni kehvad.

Kirikukoolides andsid õpetust preestrid ja diakonid, muidugi koguni kitsastes piirides. Esijoones õpetati usutundmist. Et õpetajad algul kaugelt suuremalt osalt rahva keelt ei osanud, oli loomulikult maksev vene õppekeel. Kuid et õpilased olid eranditult eestlased (poeglapsed, sest tüdrukuid ei võetud kooli üldse vastu), ei saadud kuidagi muidu läbi, kui et algul võeti appi eesti keel. Niipalju, kui õpetajate keele-

oskus lubas, tarvitati seda. Väga vaevaline oli see igatahes.

Mõistetav, et õppimine niisuguses olukorras ei olnud kuigi viljakas. Midagi andsid need koolid ikkagi ja kultuuriteguritena tuleb neid arvestada. Tingimata omandati neis vene keele oskus, mille järele tol ajal ikka enam hakati tarvidust tundma.

See asjaolu oligi põhjuseks, miks mu vana-isa, muidu kõva luteriusuline, oma noorema poja pani Miilimäe kooli „vinne kiilt opma“. Ja seda ta tõepoolest õppiski, igatahes lugema ja kirjutama, kuid sai kätte ka kõnelemise algoskuse. Mis talle aga tüütavana tundunud, oli koolijuhatause kange püüe õpilastesse „õigeusu“ tundmist sisendada. Selleks oli koolis lugemikuna tarvitusel siis ilmuma hakanud eriline ajakiri „Jummala kartusse kool“. Selle oli riigiusu kirikuvalitsus sihilikult asutanud võistlejaks rohkele eestikeelsele luteri usu vaimulikule kirjandusele. Ajakiri ilmus oma otstarbe täitmiseks kahekeelsena: ühel küljel venekeelne tekst, teisel eestikeelne tõlge, nii et õpilased said seda tarvitada ka keeleõpinguiks. Kindlaid ilmumisaegu ajakirjal ei olnud, seda trükiti tarbe järgi mõned vihud aastas. Vihud olid kaunis kehakad, mitmepoognalised. Mõned neist tõi mu lell koju lugemiseks. Nii võisin minagi nendega tutvuda ja saada säält mõndagi huvitavat. Palju küll mitte, sest kogu ajakirja sisu oli väga ortodoksne ja eestikeelne tõlge vilets. Õigusega on hurjutatud ja valjusti arvus-

tatud eesti vanema-aegset luteri usu õpetajate soetatud vaimulikku kirjandust. Kuid õigeusu vaimulikkude tõlkesoperdised seisid igatahes veelgi madalamal tasemel. Keel oli tükati nii vaevaline, et nende sisust raske oli aru saada. Mis mulle aga võõrastavana tundus ja seepärast eriliselt meelde jäi, oli üks kirjapala, milles ülistati „õigeusu“ erilist usukommet — kõva paastumist. Sel alal ennast kindlatahteliselt harjutades olevat paljud „pühad mehed“ saanud kõrgele järjele, päris ingel-inimesteks. Toidust keeldumisega muutunud nende keha nii kergeks, et võinud vabalt õhus linnutaoliselt liikuda...

Olen käsitletud siin meie maale toodud vene usu kiriku ja ta koolide tolleaegset olukorda lähemalt, olles seisukohal, et sellest meie kirjanduses üldiselt on õieti vähe juttu olnud. Samal põhjusel võtan siin kõne alla ühe kultuuriloolise ja ühtlasi rahvuspoliitilise nähtuse, millele meie ajaloolises kirjanduses on pöördud vähem tähelepanu, kui ta väärrib. Nimelt eesti soost käsitöölise-kihi kujunemine eelmise sajandi keskel. Minu teada on sellest asjast pikemalt kirjutanud ainult E. Vilde oma romaanis „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“, niipalju, kui seda vaja oli teose elustamiseks. Muidugi on seda riivatud vaid möödaminnes.

Oli kõigiti loomulik, et rahva pärispõlvest vabanemise järel, millega meie rahva liikmeil avanes võimalus seni ainsa elukutse — põllu-

töö — kõrval asuda ka muule tegevusele, seda õigust kasutama hakati agaralt. Esiti küll, asjaolude tõttu, õige kitsais piirides. Inimeste silmad, pärispõlve pimedusest tulles, ei olnud harjunud vaatlema ega hindama vaba aja olusid. Aegapidi hakati seda hoogsalt tegema, s. o. püüdma taludest muudele elukutsetele. Aga ainult harvadel õnnestus jõuda haritlaste ringkonda või tegelaseks ärialal. Talust lahkujate suure enamuse silmad olid pööratud „antvärgi“-ameti poole, mis oli lähemaks ja hõlpsamaks sammuks madalaks peetud „talupoja elust“ paremale ja peenemale järjele saamiseks. Sest tol ajal tähendas „antvärk“ (käsitööline) juba nagu midagi saksemat. Maakäsitöölisi oli olnud küll juba ennegi (rätsepaid ja kingseppi), kuid väga vähesel arvul, sest nende töö tarvitajaid leidis napilt. Nad püsisid ikkagi talumeestena. Aga linnameistrite juurde antvärgiks õppima minna tähendas sel ajal tunduvat edusammu.

Enamasti peitus siin aga läikiva koore all õieti mõru sisu. Sest talupoiste võtmisel linna käsitöömeistri juurde tarvitati väga tihedat sõela: suure pakkujate-hulga seast valiti välja ainult kõige terasemaid — tihti aitas kaasa ka lihtne juhus. Kui siis saadi õpipoisiks, nähti mõruda meelega, et elutingimused siin osutusid halvemaks kui enamais taludes. Oli ju õpi-
poistel endisel ajal üldiselt kibe elu (pahameeles hüüti seda „koeraeluks“), eriti aga talust tulnuil. Olgugi et linnas võidi elada suitsuta hoonetes, anti asumiseks siiski viletsad urkad

kui ka armetud magadisriided. Toitmine oli nime poolest küll „saksik“, seda anti aga väga napilt, nii et õpilased enamasti alati tühja kõhtu kannatasid. Paljud tüdisidki niisugusest elust ja pöördusid tagasi kodusesse suitsutarre. Kes aga suutis vastu pidada ning hoole ja usinusega saavutada sellipaberid, oli muidugi haljal oksal. Talle avanes edaspidi tõusutee. Enamasti tuli niisugusel puhul asjaolude sunnil tasuda kõrge hind: oma rahvusest loobumine, saksastumine. Ainult sel tingimusel oli lootust paremini edasi saada. „Talupojal“ (selleks peeti igat eestlast) polnud aset sakste ringkondades. Ja kogu käsitööliskond kandis tol ajal täitsa saksalist ilmet.

Siin kirjeldatud asjaolud on kujutatud minu eelpool mainitud lelle Kaarli oma läbielamuste najal. Oli ta lõpetanud Miilimäe kooli, taheti temastki teha „antvärk“ ja pandi õppima Võru tõldsepp-meistri Heldi juurde. Poisike, kes oli kodus kasvanud rahvustundele ärganud õhkkonnas, sattus Miilimäe venestusveskist Heldi töökotta saksastuse sulatusahju. Oli keelatud eesti keele suhuvõtminegi, pidi saksa keelt porssima, kuni suure vaevaga harjus vabamalt kõnelema. Selle üle oli ta koju tulles kurtnud nutusilmi. Linnaeluga ta ei kohanenudki. Oma ametikutse sai ta meistritl küll kätte, kuid linlaseks ta ei hakanud, vaid pöördus tagasi maaoludesse, kus leidiski endale mitmel pool kohast tegevust. Temalt kuulsin ma paljugi tähelepanuväärilist.

Minu lell suutis enda saksastusrüpest välja kiskuda, kuid kui väga, väga paljud, üsna tuhan-

ded temataolised eesti noormehed, kelle saatus oli sarnane tema omaga, saksastusid ihu ja hingega ja läksid nii oma rahvale kaduma. Kõnesolev aeg oli nii meie ärkavale rahvuselusele õieti hädaohtlik. Pärispõlve ajal ei tahetudki eestlasi üldse saksastada; saksa uhkele ülemkihile oli vastik enesesse võtta alaväärtuslikku elementi — pääle mõne üksikjuhu. Nii püsis meie rahvus aastasajad läbi segamatult. Rahva vabanemise ja kultuuriteele astumise järel ärkas küll osal meie maa sakslastest õige agar saksastamistung, mida püüti teostada eriti koolide kaudu. Sellest saadigi omajagu tagajärgi, aga suurt rahvakogu see ikkagi ei puudutanud. Hoopis tõsisem hädaoht ähvardas eesti käsitöölise vastuvõtmisega saksa seltskonda, mis tingimata oli seotud ümberrahvustusega.

Niisugune hulgaline eesti noorsoo valgumine saksastumise rüppe oleks tõepoolest kujunenud õige suureks hädaohuks eestlusele, kui see oleks kestnud pikemat aega. Meie rahvale suureks õnneks jäi kõnesolev rahvusest „põgenemise“ ajajärk õige lühikeseks, püsis ainult mõnikümend aastat. Siis tuli kogu asjale väga mõjukas pööre, mis muutis olukorra nii sisemiselt kui väliselt. Eesti rahvusliku ärkamise õhkkond hakkas õige kiiresti maad võtma ja oma mõju avaldama ka linnaeestlaste meeleolus. Eesti soost käsitöölised hakkasid taipama, et taludest lahkumine iseenesest veel ei tähenda saksikuks saamist, oma rahvuse mahasalgamist. Neis tõusis ja tekkis rahvustunne. Väliselt aga andis

käsitöoliste olukorrale koguni teise jume Vene keisri Aleksander II uuenduste ajajärgu üks tähtsam võte: käsitöö-vabaduse maksmapanek, millega kadus senine käsitöoliste ametiühingute (tsunftide) ainuvalitsus sellel alal. Teatavasti olid tsunftid läbi-läbi imbunud saksa vaimuga. Sinna ei pääsenud eestlus üle lävegi. Käsitöö-vabaduse seaduse alusel võidi aga sellel alal tegutseda ka väljaspool tsunfte, patendivõtmisega avada käsitöökodasid. Seda võimalust tarvitama asusid arusaadavalt eesti käsitöölised — kelle arv juba siis oli kaunis rohke — agarasti ja nii võis linnades aegapidi kujuneda eestiline käsitöoliste-kiht, oma meistritega ja õpilastega. See asus saksa omadega mõjukasse võistlussegi, milles lõpuks jäi võitjaks.

*

Senised kirjeldused endistest aegadest on üldiselt mu esivanemate varandussalvest, pääasjalikult suulistest kõnedest, osalt ka kirjalikest märkmeist. Nüüd olen jutustusejoonega jõudnud oma noorpõlve ajani, kust algavad minu enese mälestused. Neist annan siin lisanduseks edasi mõningaid nähtusi, mis erilisel põhjusel mulle täielikult ja teravasti meelde jäid. Jätan kõrvale muud asjad, kujutan ainult kolme aasta ilmastikuolusid, mis olid väga erisugused.

1867. a. ilmad olid üldiselt halvad. Esimene pahe ilmnes selles, et kevad tuli väga hilja.

Veel maikuu (võetagu arvesse, et oli vana kalender) oli täielik talv, sõideti saanidega, tuiskas ja külmetas. Veteminek algas alles mai teisel poolel. Et vesi oli seisnud kaua kinni nagu paisus, algas sulamine suure hooga, tekitades laialdasi üleujutusi, lausa uputusi. Eriti raskesti oli see tunda Tartus, kus Ema-jõe-äärsed tänavad, õued ja majadki olid pike-mat aega sügava vee all. Inimesed pidid hulgana asuma mujale, kuhu neile ruumi tehti. Oli vaja hästikorraldatud abiandmist kannatanute toetamiseks, esijoones toitmiseks, sest õnnetud olid kodust põgenenud palja käega*.

Hoopis suurem uputushäda tabas aga Tallinna, kus seekord „Ülemiste vanake“ teostas oma viimase külaskäigu valmimistõrksale Tallinnale. Hilise ja selle mõjul järsu vetemineku tõttu oli Ülemiste järve veepind paisunud haruldaselt kõrgeks ja et ei hoolitsetud küllaldaselt selle ärajooksu eest, murdis suurvesi järvekaldad läbi ja võttis enesele väljavoolu linna tänavaile, Tartu maantee sihis, laialdaselt üle ujutades eriti madala Maakri tänava. Kange veevool tuli nii järsku, et inimestel raskusi oli ennast majadest elusalt päästa. Tänavad, aiad ja majaõued muutusid võimsaks jõeks. Majade alumised korrad olid täiesti vee all. Kõrgemalt kordadelt päästeti inimesi paatidega. Inimesi ei uppunud, küll aga rohkel

* Niisugust veehäda pole Tartu hiljem enam näinud. 1897. a. kevadine uputus oli kaugelt väiksem.

arvul loomi. Väga palju majakraami uhtus vesi minema ja täitis õued mahajäänud prügiga. See uputus ei kestnud ometi kuigi kaua, sest peagi valgus ülelainetav veevoog merre. Ja kui järv oli oma liigvee ära andnud, püsis ta paigal. Tekkinud kahju oli ikkagi suur ja selle kergendamiseks oli vaja suureulatuselist abiandmist, mida korraldatigi. Rohkel arvul saadi toetust Peterburist.

Mis kogu selle loo juures õieti tähelepandav, on asjaolu, et Tallinna uputus oli 6. juunil (otse teisel nelipühade päeval), nüüdse kalendri järgi 18. juunil. Niisiis üsna pööripäeva-eelseil päevil, millal veteminek harilikult on ammu möödunud. See näitab selgesti 1867. a. kevade hili-nemist.

Samasuguses joones, mille oli võtnud kevad, jätkasid oma käiku ka suvi ja sügis. Õiget suve ei tulnudki. Heinaajalgi virelesid karjalapsed vilu ja vihmase ilma käes. Erandiks oli muidugi mõni soe ja päikesepaisteline päev, enamasti ikkagi sadas ja oli jahe. Heinateoga oli viimne häda. See oli küll rohke niiskuse tõttu hästi kasvanud, kuid sajuste ilmadega ei saadud seda kuidagi kuivatada. Suurelt osalt mä-daneski see enne kokkupanemist.

Ka rukkilõikusega oli suur kitsikus. See algas hiliselt*, ja et alatised sajud segasid, tuli tal ka hiline lõpp. Rukis tehti poolmudasse

* Selgesti on meeles, et meie talus võidi sirp rukkiväljale viia esimest korda alles 2. (14.) augustil — nurme kõrgeimale tipule.

järgukaupa vaevaga maha, niipalju, kui sajast mahti saadi. Tõuvili oli rohke märja mõjul hästi kasvanud, aga lõigata seda korralikult ei saadud, sest ikka oli vihm takistajaks. Seetõttu see osalt ei saanudki valmida ja jäigi lume alla, olgugi et ka lume tulek viibis harilikust ajast kauem. (Alles 5. (17.) novembril tuli esimene täislumesadu.) Kõigi nende nähtuste tõttu kujunes 1867. a. meie maal päris ikaldusaastaks, mis tundus eriti raskena kehvapinnalises Põhja-Eestis ja Saaremaal. Täielise näljahäda eest hoidumiseks oli vaja laiaulatuselist abiandmist hädalistele. Selleks saadi toetust ka avalikkudest kassadest (rüütelkonnalt), annetisi siseriigist jne.

Vastandiks eelmisele oli 1868. a. suvi, mis „suure põuasuveana“ jäi kogu rahvale sügavalt mälestusse. Juba algusest päale erines mainitud aasta ilmastik tunduvalt eelmise omast. Kevad tuli varakult, lumi kadus ja põllutööga alustati aegsasti. Rukkioras võrsus hästi, ka tõuvili töötas hääd. Kuid juba õige varakult hakati tundma vihmapuudust. Kogu kevade jooksul ei tulnudki korralikku vihmasadu, sadas ainult mõned hood. Lumesulamisest saadud niiskus hajus pea ja selle tagajärjel jäid nii vili põllul kui rohi heinamaal oma kosumises kängu. Ligi kolme kuu jooksul — maist augustini, ei tulnud üldse vihma. Ka piksevihmahood olid kasinad ning need puutusid ainult kitsast maa-ala. Kaugelt suurem osa maad kogu Eestis ägas alatise põua käes. Vesi lõppes ära kaevu-

destki, ka jõed kuivasid. Tohkri veski seisis kogu suve täiesti. Küllap oli lugu samuti mujalgi. Alatises põnevuses ihaldati vihma, kuid — asjata. Inimesed närbusid üsna alatise kuivuse käes, veel suurem häda oli loomadel, kes palava päikese õhetusel ei püsinud karjamaal. Õnne oli neil taludel, kus oli käepärast suurem veekogu, nagu meil. Sääl aeti loomad vette, kus nad viibisid tundide kaupa ega tahtnudki välja tulla. Kesaküünd oli raske: paadunud põllupind ei võtnud atra sissegi. Heinategu muidugi oli alatise kuiva ilma tõttu õieti hõlpus, kuid see ei teinud inimestele sugugi rõõmu, sest rohukasv oli vihma puudusel vilets.

Ikkagi võidi meie maal rukkisaagiga leppida ka põua-aastal, sest see oli kevadise niiskuse mõjul kaunistes sirgunud, ka õitsemisaeg oli ilus. Tera aga jäi põua järelduusel väikeseks ja nii kogu saak napiks. Hoopis halvem oli lugu tõuviljaga: see ei saanud kõrgemal maadel üles tõustagi, ja mis tõusis, sellel jäi kõrs nii madalaks, et ei ulatunud sirbi ettegi. Ei saadud koristada vilja teisiti, kui katsuti peoga võtta niipalju, kui kätte saadi. Mõistagi ei võidud säärase vilja peksust saavutada kuigi palju teri.

Imestatav oli, kuidas niisugusel pikaajalise põua pigistusel saadi sedavõrdki vilja ja heina. See asjaolu seletub küll rohke kastega sel suvel. Et kogu päev otsa oli alatine palavus, tekkis õhtul aegsasti maapinnale tihe kaste, mis öö jooksul tihenes ja alles siis haihtus, kui päike oli juba tõusnud kõrgele ja selle kuivatas. Näh-

tavasti oli õhus ikkagi niiskust, mida sinna kandsid meretuuled. Et see ei saanud maapinnale laskuda vihmana, tuli ta kastena. See parandas olukorda palju.

Pärast jaagupipäeva kujunesid kasted hommikuti kauakestvaks uduks, millest päike paisis tuhmina. See oli põuahäda suureks pidurdajaks, sest nii varjati maapind päikese kuumuse eest. Meile karjalastele, kes olime alles naiivsed, oli igahommikune uduilm kohutuseks. Hakkasime kartma, et tuleb kätte „viimnepäev“, millal „päike ei anna enam valgust“. Sellest hirmust saime aga õige pea lahti. Sest augustikuu keskel tuli pikale põuale ometigi lõpp. Hakkas tulema vihmasadusid, mis sügise poole kestsid järjekindlalt.

See oli põllumeestele mõjusaks päästerõngaks. Heinategu oli küll möödas, ka tõuvilja kasvu ei parandanud vihm kuigi palju. Hää oli aga see, et rukkikülv saadi teha korralikult niisutatud maale. Muidu oleks see olnud peaaegu asjatu, sest üldiselt kurdeti, et ei maksagi viljanatukest pillata põllule, mis oli „kuiv kui tuhk“. Vihmasaamise järel hakkas aga rukki-oras priskesti paisuma.

Teinegi hüve oli sügisesel vihmal: heinamaadel hakkas rohi vihma tõttu uuesti kasvama, kariloomad said enesele rohkesti toitu ja kohati võidi hääde tagajärgedega teha ädalat.

Nii oli kurnava suve lõpp põllumehele siiski võrdlemisi lepitav. Suurema pahena tuli põua

tagajärjel siiski loomatoidu puudus, mis sundis talusid oma karja suurel määral vähendada. Loomi tapeti ja müüdi hoopis suuremal arvul kui harilikult. Seetõttu aga langesid müügihinnad palju. Meie talu ostis — sest et kasuõde abielludes ühe lehma kaasa viis — laadalt keskmise väärtusega lehma ainult 8 rbl. eest. — Ikkagi oli seegi aasta üldiselt halb ikaldusaeg ja nii inimestel kui loomadel oli toidukitsikus suur. Pärinälgasuremist polnud küll kuulda, kuid kehva toitluse tõttu võtsid tõved maad ja surevus tõusis tunduvalt.

Järgnev aasta, 1869, tõi õnnekombel õige rohke tasu kahe eelmise ikaldusaasta eest. See oli meie rahvale tähtsaks rõõmu-aastaks: tema päripõlvest vabanemise 50. juubel. Oli imetatav, et loodus omalt pooltki juubeldamiseks mõjukalt kaasa aitas. Muidu oleksid juubelipidustused jäänud kahvatuks, mida pidukomitee kartiski. Seetõttu löigi ta kord kahtlema, kas maksabki teostada kavatsatud juubeli-laulupidu. Ütle mata kahju oli loobuda kauahautud mõttest ja nii asuti lootusrikkalt tööle piduettevõtte läbiviimiseks. Aeg selleks oli küll kaunis napp, sest piduluba saadi hilja, alles 20. veebruaril. Nii jäi ettevalmistuseks aega vähe, mitte kolme kuudki. Hulk eeltöid oli aga tehtud, mis tuli nüüd suureks tuluks. Otsekohe seejärel, kui pidupidamine otsustatud, näis, nagu asuks loodus õnnistamiseks kaasa tegutsema. Juba märtsikuu näitas, et seekordne suvi saab hoopis teissugune kui eelmised. Ke-

vad tuli varakult ja väga ilusasti, nii et juba märtsi keskel oli maa lumest lage. Elavalt jäi mulle meelde vabadusjuubelipäev, 25. märts. Sel puhul peeti kirikuis tänujumalateenistusi. Ilm oli täiesti kevadine. Kirikusse minnes näitas isa mulle tee-äärseid rukkipõlde, millel oras juba hakkas võtma haljast värvi. „Oras oli liikunud“, nagu meil öeldi. Harilikult sünnib säärane „liikumine“ ikka alles jüripäeva eel. Varajane „liikumine“ olevat aga hää tunnus rohke saagi lootuseks. Nii võidi juba vabadusjuubelipäeval vaadata tulevikku rõõmsas lootuses.

Edaspidine ilmastikuolu täitis tärganud lootused täielikult. Tuli haruldaselt hää lõikusaasta, mis parandas suuresti eelmistel aastatel löödud haavu. Vihma tuli ikka parajalt, kuid ka kuivi ilmu oli tarviliselt, nii et kasvas hästi nii hein kui ka vili. Lõikusaegki oli korralik. Mõistagi, et see asjaolu mõjus õieti palju rahva üldmeeleollu ja tõstis tunduvalt tuju esimese eesti laulupeo pidustustel. Siis veel muidugi ei aimatudki, missugune tähtsus oli laulupeol meie rahva arengus. Seda aga aimati, et see aasta on majanduslikult kõigiti hää. Seetõttu tõusis lootus aegade edaspidiseks paranemiseks. Õnneks täitusidki need lootused paremini, kui siis võidi ja usaldati mõelda.

Sel alal sai Vastseliina kõnesoleval ajal tunda õige mõjukat tõusu. Kogu kihelkonna maade omanikkude von Liphart'ide hoolitsus rahva kultuuri arendamise eest avaldus mõnda-

pidi. Nende siiatuleku ajal oli Vastseliinas kuus vallakooli, XIX sajandi lõpul aga üle tosina, ja mõistagi olid kõik kaugelt paremal järjel kui varem. Ja need täitsid oma ülesannet ilusasti. Kirikukatsumiste protokoll a. 1843 annab Vastseliina rahva kohta õige kiitva hinnangu: kuri-tegevust olevat vähe, liigjoomise üle polevat kaebust, kõlbeline elu korralik, vallaslapsed puuduvad. Kaugelt suurem osa inimesi oskab lugeda, paljud ka kirjutada. (Liigjoomise tõrjumiseks mõjus arvatavasti kaasa ka „päris-härra“ Guido (rahvasuus Viido) Liphart'i määrus: koolides antagu muuseas ka karskusõpetust. Vist sündis see dr. Kreutzwaldi mõju-tusel.)

Edaspidi arenesid asjad samas suunas. Ees-pool on mainitud Gotthart von Liphart'i lah-kus koolide olukorra parandamise suhtes. Olgu siin selle kohta toodud veel üks näide, mis on arvatavasti ainuke selline Eestis: Vastseliina mõisnik tellis kõigile oma kihelkonna koolidele oma kulul eesti ajalehe, määrusega, et seda koo-limajas ümbruskonna inimestele ette loetaks. Muidugi tehti seda ja tagajärg ei jäänud tule-mata. See korraldus püsis kuni suure mur-rangu ajani (a. 1917).

Hilisemal ajal, kui Raadi mõisas elav päris-härra tõmbus Vastseliinast tagasi, sai siin üli-agaraks kooliolude toetamise ja tõstmise tegu-riks kirikuõpetaja Gustav Masing, eelpool mai-nitud Masingi poeg, kuid koguni teiseloomu-line. Ta põlvnes tuntud laialdasest Masingi su-

guvõsast, mis andis rahvale kultuuritegelasi juba rootsi ajal; XVIII sajandi lõpul olid ühel ajal ü h e k s a Masingit mitmel pool Eestis köstriteks. Teiste seas ka Sangaste köster Karl Masing, kelle poegadest kaks said kirikuõpetajateks: Vastseliina ja Räpinasse. Eelpool on öeldud, et Vastseliina Masing tundis end eestlasena ja sellena ka tegutses. Ta poeg aga, järgmine õpetaja, kes armastas kiidelda sellega, et ta polevat mitte „papa“, vaid „mamma“ (aadli-soost, sündinud von Roth) poeg, käitus täisakslasena ja tegutses selle vaate kohaselt. Omast kohast oli temagi hää „rahvamees“: omandas oma koguduse rahva kodumurraku otse täpsusteni ja oskas ka muidu rahvaga hästi läbi saada, sest ta oli kõva õigusenõudja, eriti vaeste eest hoolitseja. Kooliolude edendajana oli ta agar, otse eeskujulik, minnes seejuures isegi liialdusse. Nimelt nõudis ta otse raudse käega kooliealiste laste korralikku kooliskäimist ja laskis põhjusega puudunud koolipäevade eest armutult trahvi nõuda. Kui mõned vaesed inimesed läinud paluma trahvi ärajätmist, vastanud ta karmilt, et ennem minevat kivi pehmeks kui tema süda selles asjas. Trahv peab maksetama, „võetagu kas või pada koldelt maha“. Sel karmusel olid aga hääd tulemused: asutati mitmed uued koolid, teistele ehitati paremad majad, nimelt kihelkonnakooli uus hoone sai tolle aja kohta kiiduväärne.

Et Vastseliina õpetaja võis tegutseda nii täisvõimuliselt, on ka omast kohast nähtus, mille

sarnast Eestis mujal vaevalt leidus. Sest kuigi tol ajal pastoritel olid õige laialdased võimupiirid, takistasid neid ikka mõisnikud, kelle vaateid tuli arvestada. Gustav Masingil polnud aga võistlejaid, vaid ta võis kogu kihelkonna vaimlistes asjades toimida täielise käskijana, päris diktaatorina. Sest kihelkonna mõisade ainus omanik asus eemal ja usaldas Masingit täiesti, mistõttu kihelkonnakonvendile tema sõna oli otsekui mingiks oraakliks. Kohalikke rendihärrasid ja mõisavalitsejaid kohtles ta aga kõigiti üleolevalt ega võtnud neid arvesse oma ettevõtetes. Oma jutlustes, milles ta taluinimestele teadagi jagas teravaid sõnu, said tihtigi oma väärtegade eest mõrudaid manitsusi kuulda ka mõisapidajad. Sel oligi mõnikord hää tagajärg.

Igatahes oli Gustav Masing kogu oma olemuses ja tegevuses tähelepandav isik, teda tunti laialt ja hinnati mitmet moodi, nagu kellegi vaatekoht oli. Vastseliina kooliolude tõstjana on tal rohkeid teeneid, vahest ka mõnel muul alal. Ta varjuküljeks aga oli, et ta oma suure autoriteediga tunduvalt pidurdas eesti rahvusliku liikumise sügavamat juurdumist Vastseliinas, sest et see siia võis ulatuda ainult nõrga lainetusena. Seetõttu ei saanudki siia sigineda abikomiteed Aleksandri-kooli rahakorjanduseks. Kõigest hoolimata kosus ja kasvas eestluse areng siingi.

VII.

TÄISEALISEKS ARENEMISEL.

Minu elu algul näis kogu mu elutee ja tegevusala nagu iseenesest kindlasti ette määratud olevat. Vanemate ainsa lapsena olin nende pärijaks ja endastmõistetavalt tuli mul jätkata nende ühest põlvest teise läinud elukutset: esijoones olla põllumees ja selle kõrval tegev ka vahest mõnel muul alal. Minu ema oli mind ette kujutanud tema lugupeetud isa sarnase tegelaseks nii vaimlisel kui ainelisel alal. Et ta varakult suri, jäi tal nägemata minu elutee kujunemine, mis — loodan — sisemiselt käis ühte ema ideega, väliselt aga avaldus teissugusel kujul. Igatahes olin oma ema kaudu osaks saanud ta isa kalduvuse vaimliseks tegutsemiseks laiemalgi alal kui Raadi Peeter. Kahjuks vastupidine oli olukord tegeliku elu alal. Selles ei saanud ma ligilähedaltki oma vanaisa vääriliseks. Olin lapsest saadik nõrgapoolse tervisega ja põdesin tihti, küll ainult lühemat aega. Ka oma loomu poolest olin ainelistes asjades üldiselt saamatu.

Kogu oma olemuses olin — nagu keegi sõber mu kohta kirjutas — „sündinud kirjakoiks. Äriline soon puudub tal täiesti“. Seetõttu ongi kogu mu elu möödunud tagasihoidlikkuse, ainelistest ettevõtetest eemalejäämise, vagususe tähe all. Kui mõnel ärialal katsusin samme astuda, äpardusid need enamasti ja töid pettumusi. Mis olen suutnud teha, on sündinud kirjanduse ja sellega ühenduses seisvail aladel. Seetõttu seisangi vanaduses majanduslikult kehvana. Mingi suurema varanduse nõutamiseks pole mul iganes olnudki mingit iha, olen elanud ikka „peost suhu“, olles lapsest saadik harjunud „piskuga maja pidama“, end iga asjata kulutuse eest hoidma. Kokkuhoius olen vahel kaldunud äärmussegi, eneselegi vahel kahjuks. Igatahes oli mul sellest põhimõttest kindlasti kinnipidamise tõttu võimalik niigi hästi ära elada ja omaga läbi tulla, kui see on sündinud. Suutsin asutada, kuigi alles keskeas, ka perekonna ja lapsi kasvatada. Pean seda pihtimust lugejaskonna ees vajaliseks, et paremini aru saadaks minu elu juhtivaist põhimõttest ja elusaatuse kujundamisest. Et mul puudus osavus ja agarus ning ka isugi mingiks „julgeks päähakkamiseks“ oma elutee rajamisel, olin sellest saadik, kui meelemärkusele ärkasin, samuti kui mu vanemad kindlas veendes, et elan kogu elu niisamuti oma sünnikohas kui rida mu esivanemaid: põllumehena. Selles veendes kinnitas mind mu sünnikoha haruldane loodusilu (mida eelpool kirjeldatud). Ei tulnud mõttessegi, et lähen kusagile mujale asuma ja

tegutsema. Sellega ongi seletatav, miks ma sel puhul, kui mu vanemad, nähes minu jõudsat edu kirjaõppimises ja taibates, et minust ikka õiget talumeest ei saa, kord kaalutlesid mind linnas koolitama hakata ja nii „majast välja saata“ (isal oli siis juba teisi poegi, kes võisid jääda kohapidajaiks) — miks ma mainitud kavatsuse kohta ise ei tundnud suuremat vaimustust. Ei raatsinud lahkuda sünnikodust, kuigi mu hinges juba siis ilmsiks tuli iha „püüda päikese poole“, nagu eelpool öeldud. Kavatsus jäi aga teostamata esijoonel praktilistel kaalutlustel: vanemad tahtsid mind kasutada koduses tegevuses, sest olin esimene laps, kes seks „kätte küündis“. Täielises sõnakuulmises vanemate vastu allusingi nende soovile.

Sellega oligi minu „linnas koolitamise“ mõte lõplikult maha maetud, sest vanemaks saades jäi see tee mul kinni. Kihelkonnakooli lõpetamise eel võttis küll kooliõpetaja (köster) mu tuleviku omavahelises kõneluses kaalumisele. Küsis, kas ma tahan jääda põllumeheks või vahet asuda mõnele muule alale, töötades sel puhul anda omalt poolt soovitusi ja tarvilikke näpunäiteid. Isaga selle üle kõneldes arvas viimane, et mind koduses töös vaja oleks. Ja ma ise mõtlesin sedasama, sest mul polnud pisematki kalduvust mingiks „antvärgimeheks“ saamiseks, veel vähem ärilisele alale minekuks, nagu köster soovitas, sest tundsin väga hästi, et ma ärimeheks põrmugi ei kõlba. Tuli kõnesse ka „koolmeistriks hakkamine“, mis amet tol ajal

ei nõudnud suuremat eelharidust, sest kutsetun-
nistusi andis kreiskooli komisjon (Võrumaal
praost Masingi juhatusel) ja selle juures eksami
tegemisel olid nõudmised õige mõõdukad, nii et
ma köstri arvates oma teadmistega oleksin „kat-
sumistel“ küll läbi saanud. Selle tee lõikas täie-
likult läbi asjaolu, et mul puudus muusikaanne,
isegi lauluhääl, ja see oli omadus, mida kihel-
konna rahvas nõudis koolmeistrilt kõigepäält.
Iga koolmeistriks-tahtja pidi enne koolimajas
„katselugemise“ pidama ja selles näitama oma
lauuannet. Selle asjaolu tõttu oli mul kinni
koolmeistriks saamise tee. See oligi hää, sest ka
muidu ei oleks ma kooliõpetajaks sobinud.

Sääraste asjaolude tõttu jäin koolieast läbi
saades kindlale arvamusel, et jään püsima ko-
dutallu põllutöölisena. Selleks oli mind juba siis
tarviliselt harjutatud, sest viimastel kooliaasta-
tel hakati mind vähehaaval karjase elukutsest
võõrutama (sellesse ametisse asus mu järgmine
vend) ja põllutööle paigutama, öeldes, et „saad
juba „tsuraks““. Kohusetundlikult teingi, mis
suutsin. Kergem töö — äestamine, heinatege-
mine ja muu säärane, talvel hobusega metsas-
käimine — tundus päris meeldivana. Raskusi te-
kitas küll minu nõrga kehalise jõu juures tööde
sooritamine, mis nõudsid suuremat kehalise jõu
pingutamist: reherabamine (koodilöömine oli
iseenesest küll kerge, kuid nõudis rohket vilu-
must ja korralikku taktis löömist), puuraiu-
mine, põuasuveidel kesakündmine, heinaniit-
mine jm. Aga toime tulin siiski, olgugi et ma

teistega võistelda ei suutnud ja töö järel tundsin ränka väsimust.

Õnneks pääsesin mõnest tööst, mis veel minu lapsepõlves olid taluinimestele koormavaks ülesandeks. Neist võiks eriti mainida käsitsi linatõugutamist kolgitsatega. Selle üle kuulsin palju kurtmist, et linakolkimine tegevat aegapidi käed tuimaks. Kuid juba mu poisikesepõlves võidi meie talus „kolgitsad“ kõrvale panna (muudes taludes töötati nendega veel hiljemgi). Juba siis hakkasid meiepoolse rahva seas laialdaselt tarvitusele tulema hobusejõul käimapan-davad „linamasinad“. Meiegi talusse nõutas sellise mu eelpool mainitud tõldsepast lell ja nii polnud mul vaja ennast vaevata käsitsi linakolkimisega. Küllalt tuska aga tegi mulle hobuse järel käimine, selle ajamine masina töötamise ajal, mis oli minu kui noorema inimese ülesandeks. Mõnigi kord tüütas mitmetunnine vahetpidamatu hobuse järel sammumine (päälegi öösel) lõplikult, nii et jalad põhjalikult väsisid. „Käre oli aga kohuse sund.“

Kuid ka linamasinal „kolkimise“ juures jäi ikkagi õige vastikuks, väsitavaks ning ka mustaks tööks „linade rabamine“, misjuures tekkiv tolm vahel mattis hinge päris kinni Ära see siiski tehti. — Ka kolgitsatega töötamine ei jäänud mul siiski tundmatuks, sest kanepit (*mida tol ajal kasvatati igas talus*) ei saadud panna linamasina rullide vahele, kanepikiud olid selleks liiga kõvad. Neid tuli siis ikka käsitsi „kolkida“.

Kuid seda tööd polnud ju palju ja nii ei tarvitsenud selle üle suuremat kurta.

Tahaksin veel mainida üht endise aja talutööd, mis tundus mulle õieti vastumeelsena, eriti seetõttu, et selle teostamine oli esijoones nooremate inimeste ülesanne ja nii tuli minul selles õige tihti tegev olla. See oli põlistest aegadest pärit, talvisel ajal toimuv odraterade survamise uhmites (meie ütlesime „terasurdmine“). Selle protseduuriga muudeti odraterad toiduks kõlbuliseks. See sündis harilikult ikka varahommikuti, enne einetamist ja nii pidi selle kallale asuma õige vara. Parajate osade kaupa heideti odraterad uhmrisse ja need tuli siis pehmeks taguda eriliste sellekohaste nuiadega, mille pärasse raskuseks oli lastud tina, harilikult aga kirvevarrega. Tampima asusid kaks inimest vastakuti ja need tagusid vaheldumisi kindlat takti pidades nuiaga terade pihta, kuni need muutusid soovitavalt pehmeks. Siis võeti need välja ja kallati asemele teine hunnik. Teised inimesed näisid niisuguse tööga hõlpsasti valmis saavat, minu nõrgajõulistele kätele aga tundus see ülesanne õige raskena ja võttis viimaks peopesad üsna kibedaks, nii et päris ohates ootasin töö lõppu. Tuli ju tagumise juures olla väga ettevaatlik, et kirve tera ei riivaks kuidagi teise lööja kätt ja et vaheldumisi löömine käiks hästi takti järgi. Seegi tööharu seisis minu noores eas õnneks juba kadumise eel. Hiljem hakati „suurmaid“ — nüüd hüütakse neid kruupideks — valmistama veskites sellekohaste riistade abil, nii

et uhmrid võisid minna kolikambrisse. Paljudes taludes on nad aga alles täninigi ja vahetevahel tarvitatakse neid nüüdki.

Kõik siin kirjeldatud talutöö raskused ei oleks mind aga põllumehetevõimusest eemale peletanud, sest nendega oleksin aegapidi harjunud (kuigi siis aimu polnud, et suurem osa niisugustest töödest kaob olude ja aegade tõttu iseenesest). Mis mind aga otse vastupanematu võimuga tõukas teisele elukutsele, oli eelpool mainitud mu a l a t e a d v u s e s juba algusest peale pesitsev sisemine aimus ja tunne, mis avaldus salahäälena, et ma pole loodud talutöö jaoks, vaid et mu tegevusala seisab teisel. „Süda sundis sulle poole“ juba seitsaadik, kui hakkasin meelt märkama. Väliselt tuli see tung täielikult nähtavale minu tugevas lugemiskires, milles igatahes kaldusin liialdusse. Lugesin, kui mul iganes oli selleks mahti ja võimalust, talvisel ajal kas või päevad otsa ja ööselgi, nii kaua kui toas oli vähegi valget. Pühapäeva-hommikuti olin ammu enne teisi üleval, et aga raamatu kätte saaks.

Lugemisvarast polnud mul ka puudust, sest isa kirjakogus leidis küllaldaselt raamatuid, mida maksis lugeda mitmel korralgi. Ja uut tuli alati juurde. Lähedalelutseva koolmeistri Sarnitiga oli vahekord kõigiti häa, nii et temalt sain järjekindlalt lugeda „Eesti Postimeest“, ka muudki kirjandust, mis saadaval oli. Kui hiljem hakkasin suutma enesel pidada erilist „raha-

punga“, olgugi tillukest, läks selle sisu täiesti kirjanduse ostmiseks. Iga muu kulutuse eest hoidusin. Ei tarvitanud ma ju ei viina ega tubakat, sest olin täiskarsklane. Rõivastuskuludeks ei läinud ka pääle saabaste millekski muuks. Neidki tarvitasin ma vähe, kandsin saapaid väga harva — ainult väljaspool kodu, ja nii pidasid nad kaua vastu.

Et kooliõpetajale kuidagi tänulik olla ja vastutasu anda, tellisin tema „Eesti Postimehe“ lugemise kõrval ise teisi ajalochti, mis siis viisin koolimajja. Esimene omatellitud ajakiri oli odavahinnaline „Ristirahva Pühapäeva-leht“. Kui paar aastat hiljem hakkas ilmuma „Sakala“, ihkasin sedagi kohe saada. Et aga lehehind oli mu kukru kohta kõrge, sobitasin koolmeistri kaudu ümbruskonna inimestega kauba, et tellime „Sakala“ kuue mehe pääle kokku, nii et hind oli õige kerge tasuda, ainult pool rubla igäühel. Arvestasin seda, et päälugejaks olen mina. Ja tõepoolest läkski asi nii, sest teised kaaslugejad ei hoolinud lehest palju, kuna mina lugesin päris põhjalikult. Järgneval aastal oli teistel lugejail isu lehest täis ja minagi ei raatsinud seda enese jaoks üksi tellida, vaid haarasin selle asemel odavate, alles ilmuma hakanud lehtede järelc, et tutvuda ka nende vaadetega. Tellisin siis „Tallinna Sõbra“, hiljem „Tartu Eesti Seitungi“. Kummagagi ei suutnud ma kaua sõbrut-seda ja teiseks aastaks ma neid enam ei tellinud. Seevastu pöördusin uuesti „Sakala“ juurde, lugeses seda naabrimehega kahepääle kokku. Kui

aga 1882. a. hakkas ilmuma „Olevik“, olin minagi selle lehe tellijate peres.

Ajalehtede kõrval ostsin ja lugesin isukalt ka raamatuid, mida tol ajal hakkas ilmuma juba rohkel arvul ja tuumakasisulis: Eesti Kirjameeste Seltsi „Aastaraamatud“ soetasin endale järjekindlalt, aga ka muidki seltsi „toimetistena“ ilmunud raamatuid, muuseas dr. Hermannini „Loe!“. Ka ostsin igal aastal suuremaid kalendreid, enne „Eesti Postimehe“ omasid, hiljem „Isamaa“ ja „Kodumaa“ kalendreid. Ka ajakirja „Meelejahutaja“, mis hakkas käima a. 1878, lugesin järjekindlalt, kuigi mitte ette tellides, vaid numbrite kaupa ostes. Esimesel paaril aastal ilmuski see tarbe järgi välja antavate vihkudena (niisiis eri raamatuina).

Raamatute ostu juures tundsin rahuldust seepoolestki, et võisin oma raamatuid lugemiseks anda ka teistele, kellelt jälle sain vastu nende raamatuid. Kord kujunes meil koolimaja ümber väike lugemisringki, milleks iga osavõtja maksis (neid oli umbes tosin) ühe rubla aastas ja selle raha eest nõutati raamatuid ühiseks tarvitamiseks. Mina püsisin selles ettevõttes ikka esi-reas.

Mõistagi tegi nii rohkel arvul kirjanduse nõutamine mulle aegapidi kaunikest kulu, mis minusuguse kohta oli õieti tunduv. Aga mitte see polnud mu lugemiskire kõige halvem külg, sest — nagu eelpool mainitud — muis asjus hoidsin ma piinlikult kokku, iga kulutuse eest üsna põgenedes, mitte kopikatki asjata välja

andes (kirikukorjandusel polnud ma aga kitsi), nii et võisin enesele lubada kulutusi kirjanduse jaoks. Hoopis pahem oli asjaolu, mille sündmatust ma isegi hästi tundsin, sellest tungist end ometigi vabastada ei suutnud — et ma lugemiseks kulutasin mitte ainult kogu oma vaba aja pühapäeviti ja vahel äripäevilgi, vaid tikkusin selleks aega näpistama ka tõsisest tööajast (enese teada küll tagasihoidlikult, et töö tulemused selle all ei kannataks). Tükati võisin seda enese arvates õigusega teha, sest õitsilkäimistel (see komme oli meil siis üldiselt täiesti maksev) kadusid mu õitsikaaslased pea pärast tuletægemist ära. kes „küla pääle“, kes mujale. Vihmastel öödel istuti tule ümber kaarte lüües ja sõbrutsedes, mistõttu teised olid hommikuti üsna unised, nii et äramineku eel ennast soojendades tukkuma jäid ja vahel kápuli tulle ähvardasid kukkuda. Mina aga heitsin õhtuti, kui olin oma sületäie puid jaoks ära toonud, varakult magama ja uinusin, kuni hobusevaht meid kojuminekuks üles ajas. Nii olin hommikuti tööle asudes kaunis puhanud ja värske. Kui siis päeva jooksul „hobusesöötmise“ aegadel (kesk-hommikul ja lõunal) töötajal oli vaba tund, mida teised tarvitasid magamiseks, võisin mina seda kasutada „lugemistunniks“.

Ikkagi ei suutnud ma selliste õiglase kõrvalhüpetega tasuda puudujääki, mis tihti tekkis minu ajakulutustest töötamise juures. Teistega koos töötades püüdsin nendega jõudumööda sammu pidada ja andsin välja oma töönormi.

Ka olin sõnakuulelik juhtudel, millal mind tööpoolest vabal ajal (pühapäevadel) käsutati mõneks käiguks, mis minule tundus asjatuna. Jäi aga ikkagi järele küllaldaselt nähtusi, mis pärast vanemalt sain osaks õiglasi noomitusi ja laitusi. Isa püüdis mind küll võimalikult hästi mõista, oli ta ju ise ka nooremas eas suur kirjanduslugeja olnud, ja nii juhtusin paaril korral kuulma, kuidas ta mind ema ees vabandas: „Olgu ta nüüd päale mõnes asjas viivleja, ikkagi võime olla temaga enam rahul, kui et ta käiks teiste poiste moel külapidi ja kõrtsides.“ Ema aga ei arvestanud seda palju ja ma sain tõelda ja pahandada. End süüdlasena tundes kannatasin valusad etteheited vaikselt. Selles asjas ei püüdnudki ma end parandada, et oleksin suvistel pühapäevadel viibinud koduümbruses, kus mind mõne tegevuse jaoks oleks rakkesse pandud, vaid arvasin oma õiguseks pühapäeva täiesti enese jaoks võtta. Juba hommikuti, õitsilt tulles, läksin sobivasse kohta „hobuste juurde“ ja viibisin sääl kogu päeva, teadagi lugedes. Mõnikord käisin lõunasöögiks kodus, vahel jätsin sellegi tegemata. Sain hommikuti enesele leivatüki ja vahest ka liharaasukese kätte, aitas sellest kogu päevaks. Sügise poole käisin herne põllul kaunu söömas või kartulite valmimise ajal tõin põllult mõne taskutäie ja küpsetasin neid tule ääres. (Küpsetatud kartulid maitsesid mulle alati eriti hästi.)

Nii osalt Robinsoni-taoliselt omaette tegutsedes läbistas mu pääd mõnigi kord mõte, et

oleks õige meeldiv, kui säärasel moel saaks tegutseda kas või terve eluaja: elaks vagusi omaette, koguni vähe tarvitades ja nii vähe muretsedes, kui saaks aga täielikult rahuldada oma põlevat lugemisiha, kui oleks küllaldaselt käes raamatuid ja nende lugemiseks aega. Muud ei tahtnudki ma. Taipasin aga ise — kaimemal kaalumisel küll —, kui naiivsed need mõtted olid. Mõistsin ikkagi, et niisugune elamine on alaväärtuslik. Inimene on loodud tegutsema. Mis alal ja mis moel, oli mulle endalegi veel udune. Polnudki tarvidust selle kaalutlemisega pääd murda. Esiotsa tuli jätkata senist eluviisi, kuni näib, mis saab. Püüdsin täita vanemate soove minu suhtes: olla perepoeg, isa asemik ja arvatav järeltulija. Talu tarviduste jaoks tuli kokku võtta kogu jõud ja suutmine, sest võõra pere pidamine muutus otse sel ajajärgul raskemaks. Minu lapseas oli teenijate palk alles õieti madal. Makseti (endastmõistetavalt pääle söögi, korteri ja tööriiete andmise) 10—15 rbl., harva rohkem, tüdrukule 3—5 rbl. (sellele lisaks kindlaks harjunud moel leisik linu ja nael villu) aastas. Karjalapsed said talve-ajal talust kooliskäimise leiva ja vähe muud tasu ainetes. Kui läksid vanemate juurde, said täie talvemoona.

1870. a. järel muutusid aga tööolud mõndapidi ja teenijate töötasu tõusis tunduvalt. Sulased nõudsid palgaks: poissmehed 20—30 rbl. ja enamgi, naisemehed oma rahapalga kõrval tasu ainetes või mõne maatüki tarvitamiseks-and-

mist. Kui asusin põllutööliseks, tegutsesin algul sulaste kõrval, kes olid palgatud töötama vaheldumisi nädala tagant. Et sellega tuli sekeldusi, usaldas mu isa korraks õnne katsuda tubli täisulasega: noor ja hakkaja mees, korralik töötaja; veel korralikum oli ta palk — 45 rbl. aastas. Selle tasu ta olevat enne mujalt saanud (Saaluse vallast). Meie pool oli selline palk alles seniõlematu ja mu isa sai naabritelt kuulda palju etteheiteid: tema ajavat oma heldusega teenijate palgad kõrgeks. Aasta pärast tundiski ta pettumust: kallis sulane ei suutnud tuua loodetud tulu ja järgneval kevadel lasti tal minna. Katsuti jällegi läbi ajada odavamate palgatud tööjõududega, see läks aga väga vaevaliselt, mistõttu mul tuli oma täis tööjõud rakkesse panna, kuna isa oma muidugi vähenes.

19. eluaastasse jõudes jäetigi talu põllutöö täielikult minu hooleks, sest sulaseid enam ei palgatud. Saingi sellega hakkama, kuigi polnud tubli töömehe vääriline. Lähemaks ajaks oli mu tegevus siis kindlaks määratud.

Peagi kerkis päevakorrale sootuks teist moodi küsimus: naispere palkamine. Seni oli meil teadagi olnud naisteenijaid, perenaise soove ei suutnud nad siiski tarviliselt rahuldada, ja et tal enam polnud tegutsemist väikeste lastega, püüdis ta läbi ajada tüdrukuta. See oli aga raske temasuguselegi töökale inimesele. Seetõttu arvasid vanemad lihtsa lahenduse leidvat: võtta pojale naine. Nii saaks talusse noort naistööjõudu. Hakati minuga sellest algul ääri-

veeri kõnelema, hiljem päris avalikult üht-teist tütarlast soovitama, mina aga ei tahtnud sellest kuuldagi. Esiotsa oli mul hää peita ennast tugeva kaitsemüüri taha: Vastseliina kihelkonnas tegutses sel ajal eelpool mainitud, diktaatorliku võimu taoline Gustav Masing, kes uhkustas sellega, et „ta oma koguduse korras hoiab“. Muuseas oli ta maksma pannud kindla määruse, et „ükski noormees ei tohtinud enne abielluda, kui oli väeteenistuse-east läbi, et ei jätaks naist undama (huluma), kui ta nekrutiks viiakse“. Minul oli siis väeteenistuse-iga alles ees. Isa oli kord pastoriga asja pärast kõnelemas käinud, toetudes sellele, et minul olevat ju nekrutiks kutsumisel esimese poja eesõigus, mis mind kindlasti vabastab „sõttaminekust“. (Sel ajal oli Vene riigis juba üldine väeteenistus maksev.) Õpetaja saanud aga kurjaks ja seletanud: „See ei tähenda midagi, korda peab pidama. Poisikese-ealisel pole naisevõtmisega kiiret.“ Sellele otsusele tuli alluda ja ma jäin mõneks ajaks abiellumissundusest vabaks.

Aga mitte kauaks. Vanemad olid sellest ummikust väljapääsuks leidnud pääsetee: nad olid kuulunud naabervallast Kasaritsast enese arvates minule parajaks teisekspooleks sobiva inimese: peretütre talust, kus poega pärijaks ei olnud ja niisiis talu tuli jaotada tütarde vahel — vanem tütar tõi abielludes koduväi majja ja noorem pidi saama mehele minnes poole taluhinnast kaasavaraks. Väliselt oli see kaup kena ja mu vanemad olid sellega ihu-hingega päri.

Saadi ju niiviisi ka hõlpsasti mööda oma õpetaja abiellumiskeelust, sest kirikuseaduse järgi tuli minna „mõrsjakooli“ (pruudiloetusele) selle õpetaja juurde, kellele allus neiu, niisiis Rõugesse, kus polnud Masingi-taolist keelajat. Abiellumiseks kirikutähe väljaandmisest poleks Masing igatahes saanud keelduda. Minule kõneldi kenast kaubast, kui nõu peetud, ning kiideti mõrsja tublidust ja rikkust. Mina kuulsin kogu juttu ainult poole kõrvaga ja katsusin seda võimalikult pea lõpetada. Mu järeleandlikku loomust tundes arvasid vanemad, küllap ma lõpuks siiski paindun. Nii otsustasid nad oma tulevase languga päeva (muidugi pühapäeva) kindlaks määrata, millal ühes minuga lähivad sinna mõrsjaga tutvunema. Vististi mõeldi, et kui ma tüdrukut kord näen, küllap ta mulle siis meeldima hakkab. Nädala keskel öeldi mulle kategooriliselt, et pühapäeval läheme Sibulale külla. Ma ei pidanud tarviliseks vastu vaidlema hakata. Minus aga oli otsus kindel, et ma ei lähe. Määratud päeva hommikul tegin nii nagu ennegi: õitsilt tulles ratsutasin hobustega võimalikult kaugele soisele söödamaale, kus viibisin öhtuni. Kui koju jõudsin, sattusin ema kibeda sõnarahe alla: ma olevat ta võõra rahva ees naeru alla saatnud, sest Sibulal olevat selleks päevaks uhkeid toite valmistatud ja isegi viinad nõutatud, päeva jooksul olevat käidud süält paaril korral küsimas, miks meie ei tule. (Meie ja Sibula talud olid kaunis ligistikku — ainult mõni verst vahet.) Ma ole-

vat täiesti narr oma keeldumisega, sest „sa oleks võinud ikka ära käia ja inimest näha, egas ta sulle takja moodi külge poleks hakanud“. Mina aga mõtlesin eneses, miks ma lähen teisi inimesi valearvamisele viima, nagu oleks mu käigul mingi mõte. Pidasin seepärast paremaks asjast eemale hoida. Isa sai mu seisukohast aru ega öelnud mulle halba sõnagi. Ja nähes mu täielikku vastuseisu abiellumiskavatsustele, jäetigi mind edaspidi selles asjas rahule.

Kirjeldatud toimingus tegutsesin täiesti alateadlikult, oma sisemise hääle sunnil, ilma et oleksin suutnud kaaludagi, kui suurest murrangust oma elus ma seekord möödusin. Alles hiljem taipasin, mis mul seekord kaalul seisis. Oleksin ma olnud painduvam ja end vanemate soovi kohaselt lasknud kõita abielusidemetega, oleks kogu mu edaspidine elu olnud otsustatud: naisemeheks saades poleks mul enam muud võimalust valida olnud, kui jääda talumeheks, milline elu mind iganes poleks aga rahuldanud. Küllap see oli mu häätahtlik saatus, mis seekord mu teguviisi juhtis.

Kaudselt saigi kuulnud episood mu edaspidise elu kujunemises pöördepunktiks, mu ummikulise seisukorra lahenduse päevakorratoojaks, sest seni olin otsustamise ikka edasi lükanud. Nüüd tundsin, et niisugune olukord igatahes edasi kesta ei saa, vaid tuleb valida emb-kumb tee: kas olla (talumehena) või mitte olla? Sest oli ju täiesti selge, et kuigi ma seekord olin vabanenud abiellumissundusest, sama

küsimus kerkib varem või hiljem jällegi esile: talusse oli vaja naistööjõudu ning niisiis mu naitumine möödapääsmatu, sest võõraste teenijate palkamisest ei tahtnud vanemad enam teada. Kuid naitumismõte ei mahtunud kuidagi mulle pähe. Olin rohke kirjanduse lugemise tõttu omandanud romantilise vaate ja enesele kindlaks põhimõtteks võtnud: kui kord abiellun, siis teen seda ainult südame sunnil, armastusest, iganes mitte muidu. Mingeid enneaegseid armusuhteid ma ei ihaldanud. Armuasjad olidki mulle veel 20-aastasena ja mõni aasta pärast sedagi täitsa tundmatu maa. Mul polnud iganes ühegi õrnema soo esindajaga mingeid suhteid. Hoidusin otse piinlikult iga lähenemise eest neidudele — kahel põhjusel, millest kumbki omaette oli kaaluv. Esiteks ei saanud ma selleks mahtigi, sest et mul iga vaba tund kulus kirjanduseharrastusele ega raatsinud kulutada seda millekski muuks. Teiseks oli mul kindel veene, et ma õrnemale soole lähenemist ei otsi muidu, kui süda selleks sunnib ja abiellumissoov ja -võimalus olemas. Väliselt oli viimane täiesti olemas, sisemiselt aga puudus see, sest — nagu öeldud — sellega oleks mul tulnud ennast kindlasti taluella köita. Kuid mida sügavamini aru pidasin, seda selgemaks sai mulle, et ma lähemal ajal seda teha ei saa. Ennast lähemalt vaadeldes ja ka teiste inimeste arvamusi enese kohta kuuldes jõudsin arusaamisele, et ma ei sobi taluelule. Puudus selleks õige huvi ja üldiselt veene, et ma oma kohta

ei suudaks korralikult täita. Ikka enam hakkasin taipama, et mõnel muul alal võiksin tegutseda enam ja paremini kui põllumehena.

Sellele seisukohale tõukas mind teinegi nähtus. Olin muutunud ajajooksul nagu iseenesest kõvast passiivsest kirjanduseharrastajast vähehaaval ka aktiivseks — hakanud otsatu rohke lugemise kõrval ka pisut kirjutama teistele lugemiseks. Algtõuke selleks sain juhuslikult, mõni kuu pärast leeri, 1875. a. algul. Koolimajas käies kuulsin sääl kõneldavat haruldasest loost meie lähedases Sookülas. Kevadisel lumelagunemise ajal, millal seapõrsad lasti talvisest sulust oma hääksarvamise järgi välja käima, oli üks neist kaduma läinud. Hoolsamadki otsimised ei andnud tagajärgi. Ei suudetud arvata, kuhu loomake jäänud: hunte sel ajal meie pool enam polnud ja vargus ei olnud ka mõeldav. Alles kolm nädalat hiljem leiti põrsas taluõue tagant tühjast kartulikoopast, kuhu ta nähtavasti toiduotsingul oli libisenud, enam aga välja ei pääsenud. Paarkümmend päeva täiesti söömata olles oli ta näljaga alla neelanud koopa põhjas olevat mulda ja kivikesi. Lahjaks oli ta jäänud, kuid hing oli alles sees. Kui ta välja toodi ja söötma hakati, toibus ta peagi.

Seda lugu jutustati ja kuuldus märkusi, et niisugust sündmust võiks „seitungi“ panna. Ükski aga ei soovinud ennast sellega vaevama hakata. Ka koolmeister Sarnit oli selle vastu täiesti ükskõikne, ütles, tal olevat parematki teha. Minus aga tuksatas sel puhul esimest

korda ajakirjanikuveri. Sellest teistele lausumata valmistasin kõnesolevast loost ligemal päevil sõnumi „Eesti Postimehe“ jaoks. Vaevanägin sellega hoopis enam kui hiljem mõne suurema teose kirjutamisel. Olin ju koolihariduse saanud vanas kirjaviisis ja oma kodumurrakus, mistõttu kirjakeeles kirjutamine libedasti ei läinud. Tegin selle aga siiski valmis ja viisin koolmeistrile näha, paludes, et ta seda kohendaks. Ta luges, aga ütles, et polegi vaja midagi muuta, on samutigi häa. Raskusi tegi ainult kirjutisele allkirja leidmine. Poisikesena ei usaldanud ma oma nime alla kirjutada, ka koolmeister ei soovinud oma nime selleks anda. Kitsikusest päästis Sooküla peremees Jaan Liiv, kes kogu selle loo kõige enne kõne alla toonud. Olles hakkaja mees ja isegi kirjanduse lugeja, lubas ta oma nime allkirjaks tarvitada, kandes omalt poolt isegi postikulu kirja saatmiseks. Saadeti läkski „Eesti Postimehele“ ja ilmus selle lehe 19. nr-is 7. mail 1875 allkirjaga „J. L.“ — minu suureks rõõmuks peaaegu muutmatuna. Tundsin enese olevat täiesti rahuldatud ja õnneliku.

Et esimene katse nii hästi õnnestus, hakkasingi edaspidi „Eesti Postimehele“ vahetevahel Vastseliina poolt sõnumikesi saatma, küll koguni harva, ainult erikordadel, ja need ilmusid enamasti ikka. Eriti rohkesti kirjutasin naabruses, Saaluse vallas tegutsevast „maatargast“, nn. „Tõllija mammast“, kes haigusejuhtudel arstis inimesi maarohtudega, ennustas soovijaile

nende tulevikku, pani kaarte ja ajas muidki asju, nimelt abiellumisi sobitades, seejuures muidugi hästi teenides. Need kirjutised leiduvad 1879. a. „Eesti Postimehes“. Jätkasin kirjutiste saatmist kuni Jannsenite lahkumiseni „Eesti Postimehe“ toimetusest. Teadagi ei tulnud kõnessegi mingisugune tasu, ka „prii lehte“, mida harilikult anti usinamaile kirjasaatjaile, ei kasutanud ma. Sain ma ju lehte lugeda koolimajaski. Nii ulatub mu ajakirjandusliku tegevuse algus juba ligi 60 aastat tagasi.

Ajalehtedele sõnumisaatmise kõrval tegutsesin ka juba sel ajal rahvasuust „vanavara“ kogumisega ja saatsin sellekohaseid märkmeid mitmel puhul J. Hurdale, kes siis juba Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena sel alal agaralt tööl oli. Hurda sellekohased kutsed ja õhutusel „Tartu marahva Kalendris“ a. 1892 mõjusid juba siis minu meelsust sütitavalt ja vaimustavalt, lapsena ei usaldanud ma aga asjaga tegemist teha. Hiljem aga võtsin asja ette, eriti seejärel, kui 1876. a. augustis sain J. Hurta isiklikult näha Vastseliina kirikukantslis, kuhu ta oli kutsutud piiblipüha puhul „külaleiba“ tooma. Tundsin ta vastu piiramatut aukartust, ta näis minu silmis olevat nagu mingi pühamees, otse mu ideaal. Oleksin kõigest hingest soovinud teda lähemalt näha ja vahest mõne sõna kõnelda, ei saanud selleks aga mahti. Jumalateenistuste järel piiras teda kirikumõisas alati tihe rahvaparv ja minul kui poisikesel puudus julgus vaheletikkumiseks. Kuid kõrge lugupida-

mine Hurda vastu jäi mu hinges alatiselt püsima.

Kõik see andis mulle uut õhutust isamaaliste ja rahvuslike ettevõtete jälgimiseks, mis oli mu omaduseks olnud juba koolieast saadik. Eriti pidasin silmas Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandri-kooli asutamise asju ja elasin sisemiselt neile agarasti kaasa, kuigi tegelikult kummaski kaasa töötada ei saanud. Eesti Kirjameeste Seltsi oli koondunud ta algusest päale eesti intelligentsi eliit ja minusugune ei usaldanud sinna ennast liikmeks pakkuda, toetasin seda vaid ta toimetiste ostmisega. Aleksandri-kooli abikomiteed meie kihelkonnas (eelpool mainitud põhjusel) ei olnud, mille kohta mõlemad Sarnitiga avaldasime kahetsust. Ei saanud meie aga sinna midagi parata. Seetõttu astusin naaberkihelkonna — Rõuge — abikomiteesse, kus tihtigi koosolekuil käisin ja oma nime — muidugi väikeste summadega — korjamisraamatuisse kirjutasin. Hoolsa ajalehe-lugejana lugesin ja elasin hinges kaasa isamaa rõõmu- ja muretunnid. Esimestest huvitasid mind esijoonel laulupeod, teistest puudutasid valusalt eesti asja ajajate lahkkelid: esiti 1878. aastal lahti puhkenud Hurda ja Jakobsoni vastuolu, veel rohkem 1881. a. Eesti Kirjameeste Seltsi „lõhkimine“. Neist asjust kõnelesime Sarnitiga laialt ja pikalt, arutasime ja kahetsesime seda, mis sündinud. Kuid teisi isamaalasi polnud lähedal, kellega oleks olnud võimalik mõtteid vahetada.

See teostus alles 1881. a. lõpupoolel, millal Võrru asutati eesti lauluselts „Kannel“. Selle liikmeks astusin minagi, võtsin osa ta koosolekuist ja muust tegevusest, ja kuulsin juba rohkesti isamaa üldasjade arutamist. Vaimustusega tegin kaasa ta esimese näitemüügi Aleksandri-kooli hääks, heites omalt pooltki veeringuid lisaks, samuti järgneva aasta suvel peetud „Kandle“ korraldatud esimese Võrumaa laulupeo, kus kuulsin huviga H. Treffneri pidukõnet isamaalisist asjust.

Endastmõistetavalt tõmbasid kõik need asjad mu tähelepanu ikka enam rahvuslike üldasjade poole, kodustest asjadest eemale, ja ikka ühtelugu kerkis keelele küsimus: kas maksab mul kauem viibida taluelus, kuna ma selles koduneda ei suuda. Mingit teed väljapääsuks ei osanud ma ometi leida, kuigi tihti mõtlesin ja kaalusin. Ehitasin mõttes mõnedki kavad, mis lähemal kaalumisel läbiviimatuks osutusid ja heitsin nad kõrvale. Ühele ettevõttele jäid mõtted siiski enam peatuma, kõnelesin sellest Sarnitile ja temagi arvas mu mõtte õigeks. Kavatsesin Võrus avada raamatukaupluse, et vähemalt sel moel pääseda lähedale kirjandusele, mis oli kogu mu olemise tuum ja ülem iha. Eesti kirjanduse alal tegutsema hakata tundus mulle tol ajal mu puuduliku koolihariduse juures liiga kõrge püüdmisena. Arvasin, et Võrus võiks raamatukauplusel edu olla, sest — nii imelik, kui see nüüd tundub — oli tõsiasi, et 1879. aastani p u u d u s Võru linnas ja sellega kogu Võru-

maal raamatukauplus täiesti, nii ka ajalehetellimiste vastuvõtukoht. Linlaste ülemkiht, Tartuga lähemas läbikäimises, tellis tarbed otsekohe säält, dr. Kreutzwald nimelt Laakmannilt. Suuremat rahvakogu, eestlasi, ei arvestatudki. Need pidid leppima raamatute nõutamisega juhuslikel Tartus-käimistel. Minu lapse-eas tekkis siiski tuntud kaupmehe Johanson'i poe ühte nurka mingi miniatuurne „raamatupood“, nimelt eestikeelsete raamatutega, esijoones kalendritega. Säält nõutasin minagi enesele raamatuid, mida osta suutsin. Üldiselt oli aga Johanson'i raamatuladu kehv. See oligi *täiesti mõistetav, sest ta tegutses sellega ainult nagu möödaminnes*. Tahtsin saada Eesti Kirjameeste Seltsi toimetisi või muud, tulid need eraldi tellida, misjuures hind tõusis raamatu endisest hinnast kõrgemaks.

Usaldasini arvata, et kui Võrru saaks vähegi korralikum eestikeelsete raamatute kauplus, see ettevõtte enese tasuks, ja hakkasin mainitud mõtte teostamist hauduma. Vaatasin Võrus käies sobiva asukohagi valmis. Otse siis aga, kui oli mõtte isale oma kavatsusest kõnelda ja sammusid astuda selle teostamiseks, jõudis minust ette keegi proua Vielrose, kes mainitud aastal avas Võrru kaunis korraliku raamatu- ja kirjutusmaterjali-kaupluse, esijoones küll saksa-keelse kirjanduse jaoks, kuid eestikeelnegi osakond oli kaunis laialdane. Ja — mis eriti tähtis — ta hakkas toimetama ka ajalehtede tellimisi, millega seni maakohtades oli olnud täbar lugu.

Need tulid eraldi tellida väljaandmiskohast, kui mitte kirikuõpetajad ei asunud agendiks. Seda need harilikult küll tegidki, ainult „Sakalast“ hoidsid nad eemale. Vielrose kaupluse avamisega oli minu kavatsusele surmahoop antud, sest polnud mõtet temaga võistelda. Puudus mul ju igasugune kapital ja vähemgi kogemus sel alal. Päälegi olin äriasjus saamatu.

Kirjeldatud mõtte mahamatmisega olin jällegi sattunud ummikusse, ei teadnud, mis teha või jätta. Taluelust lahkumiseks oli vaja teada mingi muu tööala, kuhu asuda. Ja selle valimises ei jõudnud ma kuidagi otsusele.

Asjaolud kujunesid aga pea niisuguseks, et sattusin teelahkmele: kas nii või teisiti. Mu isa oli jäänud vanaks ja nooremad vennad hakkasid ka jõudma täisikka (vanim neist oli leeris käinud). Nii tuli lahendusele meievaheline paranusküsimus. Pikema kaalumise järel korraldus asi nii, et isa mulle määras talumaadest poole, tarviliste hoonetega; teine pool jäi nooremaile vendadele kokku. Selles korralduses oli endastmõistetavalt ette nähtud, et mina asun oma osa maade pidajaks vanemasse taluhoonesse, kuna teised vennad jäid uuemasse, kus asusime viimase ajal. Et mul enesel seni polnud mingit kindlat kavatsust taluelust lahkumiseks, ei olnud ma isaga sellest kunagi midagi kõnelnud, hästi teades, et niisugune jutt talle sugugi poleks meeldinud. Seetõttu püsis ta kindlas veendes, et ma asun kodukoha pidajaks. Sellega ei usaldanud ma aga kuidagi üksinda pääle hakata ega

ka võõrast peret võtta, sest tundsin ennast küllalt hästi ja teadsin, et oleksin jäänud kimpu. Ainus pääsetee oleks olnud vahest abiellumine. Selleks olin ma aga niisama vähe saadaval kui varem. Olin küll viimastel aastatel lähemalt tutvunud — sugulaste õhutusel ja vahesobitusel, kes neid mulle kohaseks kaasaks arvasid, — mõne peretütrega, kuid need tutvused jäid üldiselt kaineks ning pääliskaudseks ja katkesid pea. Mingit lähenemist ei tulnud. Ei saanud minust seekord naisevõtjat, sest kirjanduslikel mõjutustel oli mu aateks sel ajal — „minu mõrsja isamaa“.

Vastupidi võttis ikka tõsisema kuju mu kavatsus koduelust lahkuda ja teisele alale tegutseda minna. Tartu, millest mul juba lapseeas olid meeldivad muljed, tõmbas mind seitsaastase võitmatu igatsusega enda poole, ta seisis ikka ja alati mu mõttemõlgutustes. Sest sääse eesti kultuurikolde õhkkond juba oli minule armsaimaks unistuseks. Et päranduse jagamise tõttu olin saanud iseseisvaks ja võisin oma soovide kohaselt tegutseda, oli mul ka omaette hobune kasutada. Tahtsin omandada mingit eelmaitset Tartu elust ja selleks läksin 1882. a. 14. nov. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekule, millest osavõtmine mul oli juba ammust ajast meeles mõlkunud. Mingit ainelist kulu mul sellega ühenduses ei olnud, sest nii hobuse kui enese toidu võtsin kodunt kaasa. Ja tõepoolest rahuldab see Tartus-käik mu ootused ja lootused täielikult. „Vanemuise“ saalis viibides, kus

koosolek peeti, tundsin suurt aukartust Jannseni ja Koidula pildi ees, mis rippusid saali seintel. Sain näo järgi tutvuda mitmete eesti juhtivate isikutega, kes viibisid koosolekul. Koduteel küpses minus kindel mõte, et mul tuleb katsuda mistahes moel end Tartusse elama seada. Selleks seisis aga ees tõsine läbirääkimine isaga ja temalt lubasaamise nõutamine, sest ilma selleta poleks ma iganes oma kavatsust teostada suutnud.

Kuid asjaolud kujunesid nii, et mul seda vaja ei olnudki. Ilma erilise haigusega ja täiesti ootamatult lahkus mu armas isa paar nädalat pärast mu Tartus-käiku siit ilmast, üsna vaikselt ja valuta. Saatsin ta sügavas leinatundes hauda ja nõutasin hiljem ta hauale raudristi.

Selle pöörde järel polnud mul kodust lahkumiseks enam mingit pidurdavat põhjust. Ja see mõte sai ikka kindlamaks. Kuid oma tagasihoidliku ja kõigis ettevõtteis kõhkleva iseloomu kohaselt ei usaldanud ma lihtsalt „hää õnne pääle“ Tartusse minna, lootuses, et küllap ma sääl enda läbi löön, nagu paljud teised seda on teinud. Pidasin tarviliseks enne seda käia „maad kuulamas“, pinda katsumas. Selleks läksin 1883. a. 26. veebruariks uuesti Tartusse, jällegi E. Kirjameeste Seltsi koosolekule, samasuguselt kokku hoides kui eelmisel puhul. Kulutasin kogu teekonnal vaid mõned kopikad saia ostmiseks. Et nüüd olin juba kogu asjaga harjunud, võisin jälgida koosoleku käiku suurema tähelepanuga ja viljakusega kui esimesel korral.

Igatahes õhutas see käik mu Tartusse asumise mõtet veel mõne kraadi kõrgemale. Seekord usaldasin käia lähema tutvunemise otstarbel dr. Hermannii juures kodus ja olin õieti rõõmus, kui ta mind kõigiti häätahtlikult ja soojalt kohtles.

Kõigi nende asjaolude mõjul valmis minus kindel mõte: tulen Tartusse elama. Usaldasin juba otsida teed mõne tegevuse nõutamiseks. Ja mu üllatuseks avanesidki mulle selleks soodsad lootused. Ajalehtede kaudu oli mul teada Tartus asuva „Ekspressi kontori“ olemasolu. Läksin sinna ennast teenistusse pakkuma. Kui olin esitanud oma koolitunnistused ja öelnud, et valdan saksa keelt täiesti, saan tarbekorral aru vene keelestki, tunnistati mind vastuvõetavaks, kuid öeldi, et neil selleks praegu vajadust pole. Hiljem, maikuus vabanevat neil koht minu jaoks. See mulle just meeldiski, sest kohe ametisse astuda ma seekord poleks saanudki.

Koju jõudes asusin kindlasihiliselt oma mõtet teostama, mis mul õnnestuski soodsail tingimustel, sest keegi mu lähissugulane, kes parajasti otsis talupidamise võimalust, võttis minu maa-osa enda kätte rendlie, kuigi ajutiselt, lühema aja pääle. Temale müüsin siis ka oma loomad ja muu kraami. Oma kohapärimisõigust ma päriselt ei usaldanud käest anda ja selle eest hoiatasid mind ka kõik mu sugulased, eriti mu lell ning ristiisa. Sest võis ju juhtuda, et ma Tartus elutsemisega ometi hakkama ei saa. Sel puhul võiksin pöörduda tagasi koju. Kuid Tar-

tus elada, kas või lühikestki aega, oli mul kindlaks nõuks. Hingepõhjas aimasin, et mu tulevik on igatahes mujal kui kodutalus.

Olid kodused asjad korraldatud, mälestasin veel 24. aprillil kodutalukambris oma kalli emakese surmapäeva 20 aasta eest, ja 1. mail 1883. a. lahkusin sünnikohalt, vanatestamentliku Jakobi moel kepiga peos ja paunaga seljas, et minna ja l g s i esiti Võrru ja säält Tartusse uuele asukohale. Voorimeest ma selleks kasutada ei raatsinud, sest aega mul minekuks oli ja jalakäimine pakkus teatavat naudingut. Lahkusin Tohkri talust, seekord enese ja teiste arvates vaid ajutiselt, aga see lahkumine kujunes püsivaks eemaloluks.

VIII.

SETUMAAL RAHVALUULET KOGUMAS.

Ikkagi juhtus nii, et ma sattusin veel korraks kodukohale asuma, ligikaudu aastaks. Kuid nüüd mitte enam püsiva elanikuna, vaid ajuti-seks, külalisena. Esiti tulin suvitama, pärast jäin aga asjaolude tõttu — ka talvitama. Ees-pool on mitmel puhul mainitud, et olin juba sündimisest saadik kehaliselt nõrk, ei suutnud ammugi teistega võidu tegutseda sääl, kus oli vaja tugevat kätt ja jalga. See ep oligi omast kohast mõjuvaks põhjuseks mu lahkumisele taluelust. Tartus elades ja tegutsedes tegi see mulle esimesel aastal tunduvat takistust edasi-jõudmises. Kergemate tööde juures tulin hästi toime, aga kus oli vaja tugevat kehalist pingu-tust, jäin kimpu.

Tagajärjeks oli, et 1887. a. kevadel tundsin end haiglasena ja ei saanud teisiti, kui läksin otsima arstiabi dr. Jannseni juurde, kellest lugu pidasin juba ta nime tõttu. Arst vaatas mu hoolsalt läbi ja otsustas, et mu seisukord just

väga halb ei ole, kuid tulevikus on vaja olla ettevaatlik ja hoiduda kehaliste jõupingutuste eest, muidu võivad seisukord kujuneda hädaohtlikuks. Kõigepäält tulevat mul ajutiselt teenistusest vabaneda ja kusagile maale sõita tervist kosutama.

Seda nõuet täita oli mul hõlpus, sest olin ju poolkaudu veel kodukoha küljes. Seisis sääl ju mulle pärandatud maaosa, mille oleksin võinud enese kätte võtta. Kuid nagu asjad nüüd kujunenud, polnud sellele enam mõelda. Olin ju Tartus seevõrd süvenenud kirjanduslikesse oludesse, et võisin sel alal vähehaaval tegutsema hakata. Kui 1884. a. kevadel ilmus dr. Hermannini toimetatud esimene „Eesti keele grammatika“, olin ma raamatu esimeste ostjate reas ja otse ta enese käest. Olin saatnud enne „Eesti Postimehele“ paar sõnumikest, mis ka ilmusid. Nende najal tähendas mulle doktorihärra: „Teil on, nagu ma märkan, kirjanikuannet. Kui te veel grammatika ka hoolsalt läbi võtate, võiksite hakata minu lehe kaastööliseks.“ Olin selle õhutuse üle õieti rõõmus ja selles hääs tujus ostsin dr. Hermannilt ta raamatut 10 eksemplari, misjuures muidugi sain rohkesti hinnaalandust. Kavatsesin need oma tutvuskonnas Tartus ja ka kodukohas ära müüa, mis mul ajajooksul õnnestuski, ning sain tänu päälegi. Paari raamatu hind jäi küll saamata, aga üldiselt kahju ma siiski ei kannatanud.

Samuti kui „Eesti Postimehele“, olin kirjutanud vahel ka „Olevikule“, nimelt Eesti Kirja-

meeste Seltsi koosolekuist. Et „Olevik“ tol ajal oli EKMS-ga valjus vastuolus, ei sallitud sääl „Oleviku“ mehi. Nii oli neil siis hää meel, kui said minult tarvilikku informatsiooni. Tundsin end meelitatud olevat, nähes, et mu kirjutised ilmusid lehes peaaegu muutmatult, ja toimetus hindas mu tööd seevõrd, et vähehaaval hakkas andma honorari.

Kolmas kirjanduslik tutvus oli mul „Meelejahutaja“ talus, mille toimetajaga köster J. Kurrikuga sain hääks tuttavaks. Sinnagi kirjutasin mõned asjakesed, muuseas lapsepõlvest meeldejäänud rahvajuttudest, mida toimetaja hästi hindas. Esiotsa määras ta minule tasuks prii lehe.

Kui suvitamamineku otsus oli kindel, käisin jutlemas mainitud lehtede toimetuses. Igaüks neist soovis minult edaspidigi kaastööd. Olingi selleks häämeelega valmis ja täitsin oma tootuse.

Suvistepühiks — sel aastal juuni algpäevil — olin teenistusest vabanenud ja tulin jälle ja l g s i Tartust kodumaile, et lähemalt tutvuda isamaa kaunima kohaga, Otepää ümbrusega ja Pühajärvega. Selleks tuli mul käia tükk maad rohkem, kui Võru kaudu minnes, aga et ilm oli ilus ja meel hää, ei hoolinud sellest, kuigi matkaks kulus mitu päeva. Suvistepühade esimesel pühal olin Otepää kirikus, õhtu poole vaatasin Pühajärve ja viibisin säälsel Munamäel ja siis kõndisin valgel ja soojal suviööl mingi peatuseta mitukümmend versta, läbi Urvaste kihelkonna ja jõudsin teise püha kirikuajaks Rõugesse, kus

sel päeval oli parajasti surnuaia-püha. Kuulsin sääl õpetaja R. Kalda sütitavat jutlust, millest sain õhutust. Rõuge lähedal oli mul juba tuttavaid, kelle juures võisin ööbida ja kolmandal pühal käia Suurel Munamäel, kus olin olnud kord varem, poisikesena. Siis ei suutnud ma aga seda mõnu maitsta, mis nüüd. Oli tore vaade mäetipult alla ümberseisvaile maadele. Tahtes näha Võru linna, otsisin seda alguses asjatult, sest vaatasin eemale. Hiljem nägin seda seisvat üsna ligidal, mäekinkude taga. Põhja pool ulatus pilk Peipsi madalikuni ja päikese loojangul vilkus ka Peipsi järv.

Munamäelt võisin juba silmitseda oma kodukohta ümbruskonna mäekinke. Tõttasin siis jälle ilusal ehaööl jalgsi edasi Tohkri talu poole, kuhu jõudsin järgnevak hommikuks.

Et olin oma kojutulekust ette teatanud, võttis venna pere mu südamlikult vastu ja lubas mind enda juures suvitada nii kaua kui tarvis. Niiviisi elutsesin veel kord Tohkri talus, nüüd küll ainult külalisena. Jõudu ja tarvidust mööda tegutsesin kaasa kergemais töödes, nimelt heina- ja lõikuse ajal. Vahetevahel käisin võõrsil ka muil sugulasil.

Suurem osa ajast kulus mul nüüd juba kirjanduslikule tegevusele. Saatsin kolmele Tartu ajalehele kaastööd, selle järgi, kuidas selleks ainet leidis, igäühele oma moodi. Dr. Hermann oli sel ajal nn. „Väikese Postimehe“ toimetaja ja tema leheke ei suutnud mu kirjutisi kuigi palju mahutada. Küll aga avaldas ta mu (juba Tartus

kirjutatud) esimese ilukirjandusliku katsetöökese „Kolm tóotust“. „Olevikul“ oli sõnumite jaoks rohkem ruumi ja neid sai ta minult kurnis rohkesti. Sõnumite kõrval kirjutasin ka mõned asjakesed Setumaa ja selle rahva oludest. Needki läksid täie ette ja töid tasu. Mõni asjake mahtus ka „Meelejahutajasse“, nii algupäralist kui tõlget.

Teadagi ei nõudnud juhuslik kirjutamine kõike vaba aega enesele. Mul jäi mahti katsuda mängida oma sugulaste ja tuttavate kaastegevusel esimesi näidendeid paaril korral Vastseliina ja kord Misso mõisas. Sellised olid siinpool seni veel täiesti tundmata ja paljudele oli võõras näidendi mõistegi. Mõned olid arvanud näidendi „Oksjon“ nime kuuldes, et tõepoolest on oksjon ning olid ilmunud sinna ostu mõttes. Hiljem pahandasid, et neid olevat petetud, sest oksjoni ei olnudki.

Mainitud paar kultuurilist tegevusala olid mööduvad ja iseenesest ka väheväärtuslikud. Hoopis rohkem ja mõjukamaid jälgi jättis mu kolmas tegevusharu Vastseliinas ja Setumaal: r a h v a m ä l e s t u s t e (vanavara) kogumine.

Mainisin juba eelpool, et sellega olin algust teinud ligi kümmekond aastat varem, saates J. Hurdale mõnesuguseid rahvasuust saadud sugemeid. Need olid ainult katsekeseid, kuid nüüd, millal olin asjas rohkem vilunud, korjamises kohanenud ja asjaolud selleks soodsad, võtsin sihikindlalt käsile vanavara-korjamise tegevuse. Teades, et J. Hurt Eesti Kirjameeste

Seltsist eemaldudes täie hoolega jätkas rahvamälestuste kogumist omal käel — eelmisel aastal oli ta selleks isiklikult viibinud Setumaal, kus tal aga töö ajanappusel oli pooleli jäänud —, kirjutasin talle, paludes nõu ja juhatust, et võiksin tema tööd jõudumööda jätkata. Vastus tuli väga meeldival kujul: Hurt avaldas suurt rõõmu mu soovi üle, õhutades mind rohkele tegevusele. Andis ka nõu, kuidas setu keele häälikuid tarbekorral kirjas märkida, nimelt setu ja ida-võru murdesse tekkinud raske „õ“ hääldamist. Oli veel nii lahke, et lubas tasuta korjandustööl tekkivad otsesed rahalised kulud. Et need olid vajalikud, teadis ta oma kogemustest. Nagu pärast Setumaal kuulsin, oli Hurdal kombeks laulude ja juttude etteütlejatele nende ajaviitmise eest tasu maksta, päälegi kaunis heldel käel, mistõttu mulle hiljem mõnes kohas ette heideti, ma maksvat vähem kui enne nende juures käinud „Peeterbura laulusaks“. Et ma ise ihu ja hingega ihaldasin kõnesoleval alal jõudumööda tegutseda, olin Hurda õhutusest vaimustatud ja tegin vanavara korjamisega varmalt algust. Õnnekombel oli mu ülesande täitmisel soodustavaid asjaolusid. Tartus olin kaudselt tutvunud ühe „eesti neiuga Setumaal“, kes selle nime all avaldas luuletisi „Eesti Postimehes“ ja hiljem ka „Olevikus“. Neid luuletisi hindasin ma kõrgelt ja pidasin lugu nende autorist. Toimetusest järele kuulates sain teada, et autori õige nimi on E l i s e A u n ja ta asukoht Petserimaa lähedal Ulitsina mõisas, kus ta isa oli

rentnikuks. Vastseliina tulles soovisin väga temaga tutvuda ja läksin selleks Ulitsinasse, kus mu aukartus luuletaja vastu mitmekordseks kasvas. Temagi oli väga rõõmus minuga kokkusaamise üle, sest võis minult otseselt kuulda Tartu nähtusist ja üldse eesti asjadest. Sest tema elas sääl isamaast eemal, vōhivōōra ja kultuuriliselt algastmel oleva rahva keskel vaimliselt eraku elu, olles eesti oludega ühenduses ainult kirjanduse kaudu. Tal oli kodus suur raamatukogu, mis koosnes saksa- ja eestikeelsest töödest. Ta isa perekond oli intelligentne, mõlemad vennad said kõrgema hariduse: üks õppis maamōõtjaks, teine metsaülemaks, tütar oli saanud Rāpina kihelkonnakooli hariduse.

Temale meeldis õieti väga mu ettevōte vana-varakorjamise alal ning ta tōotas selleks omalt pooltki igakūlgset toetust. Arvas ka kõige paremaks, kui ma asuksin oma ettevōttele otsekohe tema lähikonnas Satserina (Satseri) vallas, sest sinna polevat senised korjajad, ei Hurt ega teised puutunud, nii olevat sääl mu töö jaoks üsna uudismaa. Tōepoolest leidsin Satserinas hāā lõikusmaa. Sääl asus muuseas ka laialt tuntud „lauluema“: Hilana külas elutsev Taarka-nimeline isik, kellelt sain suure kogu laule ja muinasjutte; ligi nādalapāevad kulus üleskirjutamiseks.

Suureks tōkkeks oli mul esialgu asjaolu, et kogu mu ettevōttele vaadati kahtlaselt ja umbusklikult. Ei suudetud aru saada, milleks teen oma üleskirjutusi. Oma esivanemate vaimuvarast pidasid setud üldiselt küll suurt lugu.

See oligi nende au ja uhkus, mistõttu nad oma teada seisid ees ja üle ümbruskonna venelastest, kellel ei olnud niisugust vaimuelu väljendust. Oma esivanemalt päritud vaimuvara kui ka ilusate rahvarõivaste tõttu pidasid setud ennast nagu enamaks ja paremaks, mingiks paremaks tõuks, kui seda olid „vindläse“. Sellel vaatel päämiselt põhjenebki imelikuna tunduv asjaolu, et setud ja venelased ligikaudu tuhande aasta kestel koguni ligistikku ja tükati segamini asudes (mõnes külas oli osa peresid setu, osa vene soost) enamasti alal hoidsid oma rahvusluse. Peaaegu mitte sugugi pole nad segunenud venelastega, vaid mõlemad rahvused on hoidnud enda tõuliselt puhtana. Segabiellud setude ja venelaste vahel on üldiselt olnud haruldased, kuigi ühine usk ei teinud selleks takistusi, ja kui seda sündis, avaldasid setud asja kohta põlgust ja võõrastust. Läks mõni setu tüdruk venelasele mehele, ei teinud sugukond temaga tegemistki, vaid lausus põlastavalt: „Timä läts ärh vinnes.“

See vaateviis kaitses ja hoidis setukesi mitmekümne inimpõlve kestel venestumise eest. Teadagi oli küll teisigi tegureid, eriti asjaolu, et setud elasid oma ligidase hõimrahva (eestlaste) naabruses ja seisid sellega alatises kokkupuutes, hoolimata et riiklik piir neid lahutas ligikaudu meie ajani. Sest Vene ajalgi olid Liivi ja Pihkva kubermang teineteisest oluliselt mitmeti eraldatud.

Endastmõistetavalt mõjusid setu omapärase

rahvustunde alalpüsimiseks kaasa muudki asjaolud. Venelasi elutses Setumaal haritlastena koguni hõre kiht: vähesed ametnikud, kellel oli rahvahulkadega vähe kokkupuutumist, nii et need venestamiseks kuidagi mõjuda ei saanud. Vaimulikkudel oli kokkupuuteid hoopis enam, kuid needki leppisid harjunud moel ainult väliste usukommete täitmisega ja muidugi ka maksusaamisega. Sisemiselt rahva hingeellu tungida nad ei tahtnudki, samuti mitte rahva keelt õppida, toimetasid vaid oma jumalateenistusi ja õnnistamiskombeid. Harilikult vene keeles, millega rahvas nii ära harjus, et teisiti tegutsemist ei oodanudki.

Teatavasti on vene riigiusu kirikule usulisest vaatekohast kibedasti ette heidetud, et ta sajandite kestel pole katsunudki setu rahvast ligemalt tutvustada oma usu olemusega, ristiusu põhitõdedega, vaid vagusi sallis rahvahulkade püsimist ta põlistes loodususu kommetes, millele ainult väliselt oli üle tõmmatud ristiusu õhuke võõp. Rahvalauludeski vahetati oma põlise usu vaated ja isikud lihtsalt ristiusu omadega. (Enne sõitis „ilo jõke pite, leelo perve pite“. Nüüd sõitsid „Jeesus“ ja „Püha Maarja“.) Rahvuslikult oli see setukestele päästmiseks, et kirik nende iseolemist ja sisemist hingeolu ei kipunudki puudutama ega teiseks muutma, vaid laskis seda rahulikult edasi kesta, kuni aeg täis sai, millal selles võidi asuda kõrgemale ja puhtamale astmele.

Et siis vene ametnikud ja vaimulikud tegeli-

kult midagi ette ei võtnud setukeste venestamiseks, Setumaal asuvad suured lihtvenelaste hulgad selleks ka midagi mõjuda ei saanud, sest et nad ühiskondlikult ja majanduslikult elasid setudega üldiselt ühesugustes oludes, vaimliselt aga jäid neist taha, puudus iga põhjus, meelitus ja õhutus venelaseks muutumiseks. Ja tagajärg oli, et setukesed võisid püsida ligikaudu tuhande aasta jooksul sisemiselt samasuguste ugalastena, kui olid vürst Vladimiri ajal Vene valitsuse alla minekul.

Väliselt muidugi oli venestamislaad nende juures mitmetpidi vägagi tunduv.

*

Et siis setukesed üldiselt, eriti naised oma rahvuslikku vaimuvara (mis neile täielikult asendas kogu muu puuduva kultuuri) tarviliselt kõrgeks hindasid, ei suutnud nad mõista, mis huvi võis olla „maapoole“ „targemil inimestel“ (seda nad tundsid) nende laulude ja juttude vastu. Nõudis vaeva selgeks teha, et ka „targemil inimesil“ omajagu igatsust on tutvuda „vanno laulõga“.

Nii sain siis lauluoskajaid naisi aegapidi meelitada etteütlemisele, päälegi, kui neile lubasin tasuda viidetud aja eest. Olin hakkama saanud ühega, läks teiste juures asi hõlpsamini. Setu naine ütles ette oma harjunud pikal leelutamismoel, nii et järelekirjutamine teostus kaunis hästi, suurema kiirusega. Et aga üleskirjutuses võis tulla vääratusi, lugesin pärast, kui laulu

kirjutamine oli lõpul, kirjutatud laule kontrol-
limiseks ette, et laulik võiks mõnda kohta õien-
dada, kus vaja. Seejuures tuli ilmsiks setukeste
naiivsus kirjaoskuse suhtes. Et neil kodus kir-
jutamisoskus oli üldiselt tundmatu ja naised ei
puutunud ametikohtadesse, kus oleksid kirjuta-
mist näinud, imestasid nad õigupoolest see-üle,
et ma sedasama, mis neilt praegu kuulnud, omalt
poolt võisin korrata ainult paberile vahtides.
„Näe no imet — timä muudku kaes paprile ja
kõnõlas pääst, nigu papp.“ Endastmõistetavalt
see asjaolu aitas mu eduks õieti suuresti kaasa,
et võisin setukestega läbi käia täiesti nende oma
keeles, millega olin tutvunud juba lapseest
saadik. See äratas kohe rohkem usaldust ja
aitas kaasa lähenemiseks, ega tulnud ette nii-
sugust imelikku võõritimõistmist, kui seda mõ-
nes kohas vahel juhtus setu keelt mitteoskava
vanavarakorjajaga. Eriti huvitav näide selle
kohta on juhtum, mis oli sündinud kellelgi
„habena laulusaksal“ (arvatavasti dr. Veskel).
Sellel oli setu talus viibides tulnud janu ja ta
küsinud perenaiselt vett. See kurtnud, et nende
talu kaevus ei olevat vesi küllalt puhas, nad
toovat enesele joogivee teisest talust. Praegu ei
olevat aga toas värsket vett. Küsinud, kas „saks“
ei sooviks piima juua. Muidugi olnud „saks“
nõus, kuid küsinud ettevaatlikult: „Aga kas teil
on ka soe piim?“ Seda sõna kuuldes ehmunud
perenaine ja hakanud hädaldama: „Tohoh, kulla
saks, kos me no soe kätte saa. Meil um iks uma
puhas lehmäpiim.“ Muidugi oli „saks“ seda

juttu kuuldes omakorda imestunud, kuid peagi taipas, et setudel ei saagi olla „soe piim“, sest nendel on ju omamurdeline „lämmi piim“. Ja ta palus tuua piima, mis tõepoolest oligi „soe“.

Edaspidi mujal tegutsedes, kus oli juba enne käinud J. Hurt, tuli mulle tuluks asjaolu, et mind peeti tema pojaks, sest tegutsesin samal ajal, millal temagi. Kui tallu ilmudes avaldasin oma ülesande, lausuti harilikult: „Sa vast üks oltki tuusama laulusaksa poig, kiä inne siin käve.“ See oli mulle muidugi väga meelitav ja ma jaatasin. Teadagi läks laulude ja juttude kirjutamine nii ladusamini, kui muidu oleks läinud. Kuid tasumisega oli mul piinlik maha jääda oma „isast“.

Nii õnnestus mu kogumismatk Setumaale hoopis paremini, kui iganes oskasin ette kujutada. Lõikusmaa oli kohane ja saak seetõttu rohke. Niipea, kui esimene umbusaldus võidetud, olid igal pool ukсед lahti. Endastmõistetavalt oli mul esijoones tegemist vanemate inimestega, eidekestega, kellel etteütlemiseks oli rohkem aega ja ka tarvilist tuju. Sest nooremad inimesed, eriti „kabõhisõ“, naitumatud tütarlapsed, olid võõra inimese vastu õieti tagasihoidlikud. Ja ega neil olnudki seda lauluvara, mis vanematel inimestel. Nad alles kogusid seda oma eluea kestel. Aga ikkagi hakkasid setu naised oma emaemade lauluoskust omandama juba õige varakult. Mitte ainult asjaarmastusest, mis muidugi ka olemas oli, vaid otse praktilistel põhjustel. Sest laulmis-leelutamisoskus oli

üheks õige kaaluvaks teguriks, mille järgi hinnati neidude väärtust. Kui noormehed, „tsurad“, hakkasid silma viskama teise soo pääle kohase elukaaslase otsimise mõttes, ihati nagu küll mujalgi esijoones kaasasaadavat ainelist varandust — tüdrukut, kel „um hüaste hõbõhõt“ rinnal ja kaasaskantavaid hõbeehteid, millena rohkesti olid tarvitusel hõberublad, eriti aga sõled, võimalikult suured ja rohkete nikerdustega kaunistatud. Endastmõistetav oli siis, et setu neiud ilmusid pidulikkudel puhkudel — külaskäikudel, külalõbustustel (kirmastel), laatadel ja ka kirikus käies — ikka võimalikult rohkesti „hõbõhõga“ kaetult, nii et ehted kõndides aina kõlisesid. Rikkamail oli seda vara naelade kaupa kanda.

Aga „hõbõhõ“ järel oli „kabõhistõl“ teine väga hinnatav kaasavara: nende võimalikult rohke rahvalaulude mõistmine, mida nad siis arusaadavalt aegsasti omandama hakkasid ja igal parajal võimalusel end selleks harjutasid. „Tsurat“ veetles igatahes see tüdruk, kes oskas palju laule. Mõistetavasti oli siis laulude õppimine neiudel õieti harrastatav huvi ja selle tagajärjel ilmnas nähtus, et setu tüdrukud olid (muidugi väheste eranditega) — leelutajad. Kõikide leelutajate kogust erinesid aga silmapaistvalt mõningad „lauuimäd“, kelle laulude rohkus ületas tunduvalt teiste oma. Veel tähtsamaks tunnuseks oli „lauuimäle“ see omadus, et kuna kõik muud õppisid laulud oma emadelt, „lauuimäd“ olid ise andekad leelutajad, nii et lõid uusi laule,

seejuures hoolega jälgides rahvalaulu väljendusi. Ja mitmed nupukamad neist suutsid isegi uusi laule otsekohe nagu „varnast võtta“ — improviseerisid neid tarbekorral kas või jalamaid. Selle kohta on mul õieti kujukas näide, mis mind omal ajal imestama pani, sest et see tuli üllatusena. Minu laulukorjamise algul tasandas mulle selleks teed Ulitsina ligidal oleva Korela veski möldriemand Sperger, kes mu tuleku otstarbest kuuldes kutsus veski juurde temale tuttavad lähikonna setu leelutajad, tutvustades mind neile, seletas, miks ma sinna olen ilmunud ja võttis neilt lubaduse, et kui ma nende kodudesse lähen, nad mulle julgesti leelutavad. Jutuajamise lõppedes pakkus möldriemand leelutajaile einet ja sellejärel oli varmast üks leelutaja avaldanud emandale soovi, et ta nüüd sama mulle midagi leelutab. Kuulsin seda rõõmuga ja seadsin enese kirjutamiseks valmis: pliiats näppu ja paber ette. Leelutus tuligi, aga mitte sel kujul, kui mõeldud, ei mingi põline rahvalaul, vaid otse värskelt leelutaja improviseeritud laul minu isiku ja tegevuse kohta:

Sullõ, kulla vellokõnõ,
 Ma jalga kumarda,
 Sullõ, kulla vellokõnõ,
 Ma mari maale heidä. Jne., jne. *

*

Kuna mul nõnda mu ülesande teostamine läks väga libedasti, hakkas mind segama vilu

* Ilmunud J. Hurda „Setukeste lauludes“.

vahekord setu meestega. Nendega polnud mul üldse küll kuigi palju kokkupuuteid, sest et meestelt mingit vanavara polnud loota. See oli päevselge, suvisel ajal poleks nad selleks mah-tigi saanud. Meestele oligi palju raskem selgeks teha kui naistele, miks ma üldse tegutsen nii-suguste „halpimistega“, nagu öeldi. Nad ei suut-nud aru saada, miks ma üldse nii „papert tsurgi“ (paberit määrin) ja mõtlesid mu tege-vuse taga peituvat kes-teab mis otstarvet. Kuul-sin neilt, kuigi naljatoonil, etteheiteid, ma käi-vat nende maal ümber „naisi petmäh“. Ühel pühapäeval päälelõunal, millal sinna tallu, kus ma tegutsesin, olid ilmunud ümbruskonnastki mõningad mehed piipu popsutama ja juttu ajama, tekkis neil kuri nõu minu vastu. Kaht-lemata polnud siin tõukeks mitte tõsine umb-usaldus ega kahtlus minu vastu, sest olin juba hulga aega täiesti vaikselt nende seas elutsenud, päälegi möldriemanda soovitusel, vaid iha mind „pügada“, minult midagi välja pressida. Nad olid kuulnud, et ma etteüttelejaile tasuks olin and-nud „hõbõhõt“, tahtsid seda saada eneselegi, kuid hoopis ohtramini. Ilmusid siis minu juurde ja asusid mind kohtu-uurijalikult usutlema, miks ma nende külades ümber longin. Mu sele-tusi ei võetud kuuldagi, öeldi lausa, see olevat tühi ettekääne. Öeldi avalikult, ma käivat päe-val taludes olusid tundma õppimas, et öösel tulla hobusevargile või mõnda muud saaki saama. Hakkasid nõudma, ma näidaku neile oma passi, sest „egas laulusaks muidu kävvä ei saa kui pas-

signa". Sellega olin ma „vrakis“, sest kuigi mul Tartus elades muidugi pass oli nõutatud, jätsin ma selle kodukohta tulles uuendamata, julge olles, et seda siin ei ole vaja. Vajusin siis muremõtteisse. Seda märgates hakkasid setud ähvardama: kui olen passita, viivad nad mu jalapäält kinniköidetult ametikohta ülekuulamisele, „Petersihe kandori mano“. Ähvardusega koos käis meelitus: „Kui sa no tahat meile osta tsetvertnoi * viina, siis lasõmõ sul olla niisama.“ Muidugi ei meeldinud mulle selline rahakulutus, päälegi sunniviisil, sellega ennast nagu süüdlaseks tunnistades, ja ma mõtlesin, kuidas end kitsikusest päästa. Äkki tärkaski mulle meelde tubli abinõu: Tartus olles kuulusin ma säälse Eesti Aleksandri-kooli komitee liikmete hulka ja mu käes oli korjandusraamat, märgitud pääkomitee pitsatiga. Selle raamatukese olin ma kodukohta tulles kaasa võtnud, lootuses siitki juhuslikult mõne andekese saada. Tõepoolest saingi neid. Juhuslikult oli see raamat mul taskus ka laulukorjamismatkal. Tegin siis julge näo ette, haarasin korjandusraamatu, heitsin rahanorijaile nina alla, uhkelt öeldes: „Mis te must tahate, mul on ju kaasas kroonult antud tunnistusraamat, et olen väljas õige asja ajamisel.“ Ja — näe imet: see abinõu mõjus ootamatult hästi. Setukesed ei vaadanudki raamatut lähemalt, neid sugereeris raamatu esiküljel olev suur punaselakiline pitsatikujutus, mille

* Veerand pange, 2¹/₂ toopi.

H. Prants
(Tartus a. 1883).

kirja nad muidugi lugeda ei osanud. Et nad maal ametikohtades liikudes olid harjunud nägema niisugust lakkisurutud pitsatit ametipaberitel, neid lähemalt silmitsemata, ei kahelnud nad, et minugi pitsat on samasugune. Ehmunult kõnelesid nad omavahel: „Ets kae, tu um iks õige paper külh, näe, kuningatsirk um pääl!“ Oma kohmetunud olekus ei läbenud nad lähemalt vaadelda, et korjandusraamatu pitsatil polnud riigikotka kujutust, vaid ainult pääkomitee tunnusmärk. Mina olin aga kitsikusest pääsenud. Ilma pikema jututa hiilised rahanorijad minu juurest minema ega tülitanud enam.

Kõige muu soodustuse lisaks oli asjaolu, et ümbruskonnas liikudes võisin peatuskohana ja öömajapaigana tarvitada lahkesti lubatud Aunide maja Ulitsinas ja vestelda säälse laulikuga. Sellest tekkis meil kaunis lähedane sõprus, mis kestis ta surmani (juunis 1932).

Oli mul küllalt saaki käes, tõttasin vahepääl kodutallu, kus oma märkmed puhtalt ümber kirjutasin. Et töö saaks korralikum, toimetasin seda kaks korda. (Hurda juhatus järgi tuli mul kõik täpselt nii kirjutada, nagu ette öeldud, mingi omapoolse muudatuseta, nagu seda tegid paljud korjajad, mistõttu algkuju polnud täiesti usaldatav.) Oli see töö tehtud ja ka kodus tarbekorral kaasa tegutsetud, läksin augustikuus teist korda Ulitsina ümbruskonda „laulusaagile“ ja töötasin säääl ligikaudu samasuguselt kui eelmisel puhul, käies nüüd kaugemais külades.

Mu teine „kalaloomus“ polnud just nii tasuv

kui esimene, sest viljakamad leiukohad olid juba tühjendatud. Ikkagi võisin leppida ka nüüdse saagiga ja paarinädalase säälviihimise järel minna uuesti kodukohta selle ümberkirjutamisele. Oli see tehtud, võisin rohkem rõõmumeelil vaadelda oma töö tagajärgi. Oli käes mõnesajaleheküljeline (neljandikpoognas) kirjutis, mille valmina võisin postpakis saata Peterburi dr. J. Hurdale. Jäin põnevusega ootama vastust.

See tuligi ja varem, kui usaldasini loota. Ja veel milline! Mu ideaaliks peetud aulik eesti tegelane avaldas küll kaunis lühidalt, aga hästi lugupidavalt oma täit rõõmu ja rahulolemist mu saadetise üle ja soovis, et ma seda võimaluse korral veelgi jätkaksin. Et selleks mu huvi tõsta, oli kirjale „kulude tasuks“ lisatud viiskümmend rubla. Niisuguse summa saamine oli mulle päris üllatuseks ning esialgselt ei suutnud ma õieti mõistagi, et olin saanud säärase lugupidamise ja tasu vääriliseks. 50 rubla oli mulle tol ajal, millal mul tuli arvestada ikka kopikaid, päris suur kapital, millega võisin ette võtta kesteab mis.

Endastmõistetavalt vaimustas saadud kiitus ja rohke tasu mind väga suuresti mu alatud tegevuse jätkamisele. Kohe asusin uuele vanavarakorjamise matkale, seekord — et Satserina ümborus minu teada oli tühjaks tehtud — Setumaa teisele äärele, ta lõunaservale, Misso valla naabrusesse nn. Luhamaale. Siinpool oli mulle soodsa peatuspaigaks mu lelle Karl Prantsu asukoht lähedal Vungi külas. Luhamaal tegutsesin

mitmes külas, muuseas suures Põrste külas, kus leidus mitukümmend talu. Sain siitki mõndagi, üldiselt oli aga mu lõikus Luhamaal tunduvalt lahjem kui Satserinas, sest siinpool olid käinud juba mitmed korjajad. Siiski sain niipalju, et jätkus jällegi tükiks ajaks ümberkirjutamiseks.

Seniks oligi juba sügis käes ja ma otsustasin oma suvitamist kodupaigas pikendada talvitamiseks. Polnud mul ju Tartus mingit teenistusk kohta teada, nii oleksin võinud sinna jääda „tööta tööliseks“. Vastseliinas jätkus mul senist meeldivat tegevust. Teadsin, et Hurt ei kogu mitte ainult vanavara, vaid ühtlasi keeleteaduse täiendamiseks kogu eestlaste alalt täpselt rahvasuust kirja pandud keelenäiteid. Kui ta mulle kirjutas vanavara asjus, tähendas ta sellelegi tarvidusele. Seetõttu asusin ma kirja panema oma kodumurdes, mis tunduvalt erineb naaberkihelkondade omast, sest et on rohkesti mõjutatud setulistest ollustest, mõnesuguseid rahvamälestusi endistest aegadest, osalt neidsamu, mis leiduvad käesoleva teose algul, pääle selle vanasõnu, mõistatusi ja muud säärast, mis oli rahvasuus liikumas. Muuseas kirjutasin ka oma isa käsikirjadest tuntud Käsü Hansu „Tartu liina ikulaulu“ ja toleaege uuemat liiki rahvalaulu „Üte kurbliko mehe kaibamine“, mida meil lühidalt hüüti „Vinne uso laul’uks“.

Möödus paar kuud säärases tegevuses, sain Tartust oma sõbralt kirjanik J. Parvelt (temaga olin Tartus olles lähedalt tutvunud) teate, et tema on liitunud „Postimehe“ toimetusse. See

leht hakkas ilmuma 1. dets. 1887. a. ülepäeviti; nimeliselt küll senisel moel dr. Hermannil toimetusel, tegelikult oli aga juba siis üle antud Eduard Vildele, sest Hermann ei usaldanud enda päale võtta riisikot, mis tõi lehe tihe — nädalas kolm korda — ilmumine, kuna hind oli määratud samaks mis nädalalehtedel: 3 rbl. postiga aastas. Ed. Vilde usaldas seda aga ette võtta, toetudes oma siis juba laialt tuttavaks saanud kirjanikuoskusele. Ka julges ta Hermannile lehe eest kena hinna maksta: kui õigesti mäletan, 5000 rbl. Esiti jäi Hermann edasi vastutavaks toimetajaks, kuni E. Vilde kinnitatakse (kinnitus jäi aga tulemata ja seetõttu läks leht tagasi Hermannile). Vilde võttis enesele toimetustegelasteks muidugi nooremad jõud, muude seas Jaan Parve ja Martin Undi. Parv kirjutas mulle, et „Postimees“ oma laiema ruumi juures tarvitab rohkesti kaastööd ja kutsus nii mind kui ka E. Auni saatma lehele oma suletöid. Selle üle rõõmustusime mõlemad. Aun saatis muidugi luuletisi, mina tegutsesin proosa alal. Kirjutasin mõnesuguseid lookesi endise aja elust, mis kõrvu puutusid. (Muuseas kõvajõulisest Kerdo Antsust, kes kihlveo tõttu kandis kümnepuudase soolakoti hulga maad oma turjal, ühes oma vastase poolt salaja kotti pistetud raudkangiga. Kihlveo tasuks sai ta kandami enesele.) Selle kõrval kirjeldasin täielikult oma sünnikoha loodust: Jaanusorgu ja sellega ühenduses olevaid nähtusi (millest käesolevaski teoses kõneldud). Usaldas algust teha ka saksa keelest tõlkimisega,

võttes selleks mõnesuguseid populaarteaduslikke kirjeldusi. Mu kaastööst sai kaunike kogu ja kõik see ilmus aegamööda „Postimehes“. Kaastöö eest anti sellekohast tasu, mis seekord tähendas mulle väga palju.

Teinegi tulu tuli mulle toimetustega tutvuses olemisest. Aastavahetusel asusin nii „Postimehele“ kui „Olevikule“ oma ümbruskonnas tellimiste kogujaks. Hoolsa soovitamise mõjul saingi kummalegi lehele kümnekond tellijat, mille hinnast tuli mulle protsent. Seegi omakorda õhutas mind kirjanduslikule tegevusele. Nii möödus talv ja tuli uus kevad. Niipea, kui ilmad lubasid, asusin veelkord vanavarasalve kaevamisele. Läksin seekord Setumaa lääneserva, puhtsetu alale, kuna mujal setu külad on enamasti vene omadega segamini, nimelt Obinitsa kolka, mille piiriks on Piusa jõgi. Töötasin siin eriti Ignatsi külas, kuid ka mujal. Sain saagiks kaunis suure üleskirjutuste kogu, kuigi vähem kui eelmisel aastal Satserinäs. Siin oli läheda naabruse tõttu teinepool jõe asuvate eestlastega tunduvalt mõjunud uuemaaegne vaade, mis enam ei hinnanud oma vanavara nii kõrgeks kui mujal, vaid see kippus ununema. „Lauluimäsid“ siin ei leidunud ja mis saadi lihtleelutajailt, oli napipoolne. Seevastu sain siit aga kaunis rohkesti proosas rahvaluulet — vanu jutte, ja neid suuremalt jaolt vanadelt meestelt, kes sel alal olid naistest ees. Juba eelmistel käikudel olin laulude kõrval silmas pidanud juttude kogumist, nii sai neidki mitme-

saja-leheküljeline kogu. Seejuures panin kirja mõnda muudki setukeste vanaaja mälestusist.

Obinitša kolga vanade juttude kirjutamisel märkasin, et neisse oli tunginud õige palju täisvenelist ainet, mis moonutas setulise algupärandi. Neis kirjeldati igasuguseid pappide ja diakonite seiklusi, mis nendel taluinimestega olnud, eriti naistega. Mõned nendest olid sellelaadilised, et mina neid — väärsünnitusteks arvates — ei pidanud kohaseks Hurda kogusse saata, vaid heitsin kõrvale.

Nädalapäevade töö järel oli mul puhtalt kirjutamiseks küllaldaselt tagavara.

Pean vajaliseks lugejale siin esitada mingit kiirpilgulist ülevaadet oma vanavarakogumise käikude kohta. Jättes kõrvale kõik muu setu olude iseloomustamise, milleks siin mahti pole, võtan kirjelduse alla ainult ühe külje: setude usulise seisukorra, nagu see mulle näis. Mujal võisid olud teissugused olla.

Eespool ütlesin, et setud on end ikka pidanud oma rahvalaulude ja -rõivaste tõttu naabritest-venelastest nagu paremaks ja väärtuslikumaks. Teadagi ei jätnud venelased sellele omaltki poolt vastust võlgu. Nad kutsusid setukesi halvaks-panevalt üldnimega „poluvernikuteks“ (pooleusulised), sellega mõista andes, et setud oma, venelastele võõrana tunduva omapärase rahvaluule tõttu polnud sellise väärtusega „õigeusklikud“ kui nemad. See vaade oli sisuliselt küll väär, sest setud ei jäänud oma ametliku usu tundmises ega selle kommete täit-

mises venelastest sugugi maha. Nad olid ja on nüüdki veel nii kindlad ja otse kivistunud „pravoslavnikud“ (õigeusklikud), kui seda iganes võib olla, olles kasvanud ihu ja hingega kokku oma kiriku ja vaimulikkudega. Veel hiljutise ajani oli see kuulmatu tegu, et setu oleks läinud luteri usku. Enne 1905. a. ei tulnud see küsimussegi, sest et riigiseadus usumuutmise kõvasti keelas. Kuid ka pärast mainitud aastal antud usuvabadusseadust ei tulnud kuigi suurt setukeste pöördumist luteri usku. Sellest ajast, kui luteriusulised eestlased asusid setukeste sekka „puustus-maadele“, aastat 60—70 tagasi, ning rajasid enesele Lasarovosse kooli- ja palvemaja, kust kooliõpetaja Pütsepp käis mujalegi palvetunde pidamas, hakanud setud tutvunema luteri usu olemusega ja sellest lugugi pidama. Nad käisid agaralt luteri usu palvetundides ning kuulasid suure huviga lugemist uuest testamendist ja muudest vaimulikest raamatuid — asjadest, mis neile oma kirikuga võrreldes olid suureks uudiseks. Säääl luges papp niisuguses keeles, mis neile oli täiesti arusaamatu. „Maapapp“ teadis väga palju kõnelda „jumalitest“, mis nende hinge liigutas. See asjaolu sai tuttavaks muidugi preestritele, kes, kartes oma „hingede“ taganemist, nõutasid valitsuse ametikohtadest kindla keelu, et setud ei tohi käia luteri usu palvetundides. Selle kohta anti kooliõpetaja Pütsepale vali eeskiri, mille järgi ta pidi käima ja setud palvetundidelt eemaldama. See kestis usuvabaduse manifestini, siis aga kadus iseenesest.

Preestrite hirm oli aga tühine. Olgugi et setud — eriti naised — leidsid huvi „maapoole-rahva“ (nimetus Eesti oli neile võõras) vaimulikest koosolekuist, ei tulnud oma usust taganemine neile mõttesegi, vaid nad olid selles kindlad kui kalju. See avaldus selgesti hiljem, kui isegi Petserisse asutati luteriusuliste kooli- ja palvemaja ja mõne aasta eest ehitati sinna ka luteri usu kirik. Nendes hakkasid setud õige agaralt käima, nii et Petseri kirikus olnud vahel enam setukesi kui eestlasi. Usumuutmisi, pääle mõne harva juhtumi, pole siiski nähtud. Seetõttu on ka Petseri „õigeusu“ vaimulikud oma vaateid luteri usu kohta muutnud, ei avalda sellele vastupanu, vaid seisavad luteriusulistega hääs vahekorras. Enne Petseri kiriku valmimist lubati luteriusulistel pidada jumalateenistusi mitmel pool „õigeusu“ kirikuis (kloostri küll mitte). Ja et eesti kirikul esiotsa puudusid kelled, laenati need tarvitamiseks kloostri arvukast kelladekogust. — Kui väga kindlalt setud (samuti kui Petserimaa venelased) peavad küünte ja hammastega kinni oma õigeusu-kiriku väliseistki kommetest, tõendab asjaolu, et nad täninigi oma kiriklikud pühad peavad vana kalendri järgi. Samuti peetakse kindlalt kinni kõigist põlistest aegadest pärit usukommetest. Petseri kloostri sagedastest ristikäikudest — mis kestavad mitu päeva — on osavõtt endiselt elav. Kevadel karja väljalaskmisel ja põllutöö algamisel tarvitatakse taludes hoolsasti „papi“ õnnistuskombeid, kes loeb loomadele ja nurme-

dele sellekohaseid õnnistussõnu. Satserina kiriku juures kestab edasi „pühakivi“ kandmine kiriku ümber, mis andvat abi mitmesuguste haiguste parandamiseks, eriti silmahaiguste puhul. Selleks on vaja, et põdeja kiviandmise ajal innukalt hoiab oma parema käe kivi küljes. Lapsi, kes veel risti teha ei oska, kannavad emad süles, hoides lapse kätt kivi pääl. Seda tegevust vaadeldes tundsin liigutust, kuidas kiviandjad oma asjas on täiesti veendunud ja kindlausulised. Kujult on Satserina „pühakivi“ kogukas ristikujuline paekivi.

Põliselt püsinud on ka Meeksi oja juures leiduva „jaanikivi“ austamine. Sellega kaasas käib setude jaanipäeva (v. k. j.) pühitsemine, mis vältab tervelt 24 tundi. Tõenäolikult on „jaanikivi“ pärit ugalastelt, mida näib tõendavat asjaolu, et kivi ei asetse mitte Setu pinnal — kuna jõgi siinkohal on Võru—Setumaa piiriks —, vaid jõe pahempoolisel kaldal Eesti maa-alal. Omal ajal oli see muidugi kogu ümbruskonna austusese. Hiljem, kui setukesed said õigeusklikuks, kestis kivi austamine edasi, kuid sellele anti nüüd ristiusu mõjutusel teine tähendus: kivil olevat omal ajal istunud ja puhanud „Püha Jaan“ ning selle niiviisi pühitsenud. Seepärast käivad setukesed nüüdki sääl oma palvekombeid harrastamas. Võimalik, et katoliku ajal sedasama tegid teinepool jõge elutsevad eestlased. Hiljem võõrdusid nemad „jaanikivi“ austamisest, setud jätkasid seda järjekindlalt. Et pidutsemisest kellelegi halbust ei tulnud, sallisid seda ka

Vastseliina-poolsed võimud. Alles hiljutisel ajal hakati sellele võõriti vaatama ja mindi nii kaugele, et lasti oma „võimu ja õiguse“ näitamiseks kivi jõe äärest ära kanda ja paigutati see tükeldatult karjalauda müürisse. Sellega katkes muidugi kivi pühitsemise komme. Aga mitte kauaks. Varsti tuli karjalaudaomanikul mitmeid õnnetusi ta karja juures: loomad surnud, teised jäänud põdema. Mees ei teadnud muud abinõu õnnetusest vabanemiseks, kui et laskis kivitükid oma pärispaigale kanda. Lõhutud kivitükkide juures jätkus endiseaegne pühitsemistseremoonia.

Iga vana jaanilaupäeva keskpäeva järel toimub kivi juurde preestri juhitud ristikäik Peterist. Sinna koguneb hulgana ümbruskonna rahvas, enamasti setud, kuid leidub osavõtjaid uudishimulikke ka eestlaste hulgast. Peetakse jumalateenistusi jõe lähedal asetsevas kolmes „tsässonas“. Need on väikesed, lihtsalt ehitatud hoonekesed, mille harjal ristid. Sees on säääl pühakujud ja muud austusesemed. Meeksil on neid kolm. Suuremasse neist paigutatakse pühakujud ja pühakute nägudega ilustatud lipud. Palvetamisele tulles toovad setu perenaised kaasa suured annused oma karjatooteid — võid ja kohupiima, mida lasevad preestril õnnistada. Seejärel antakse osa õnnistajale papile tasuks, ülejäänud osa jagatakse kerjuste vahel, andes igale neist ühe lusikataie. Sandid kogunevad aegsasti pühakivitükkide juurde, kus laulavad jumalasõnalaule. Sellele järgnevad jumalatee-

nistused. Öhtu saabudes asub rahvas jaaniööpidustusele. Süüdatakse jaanituli, mille juures setu naised leelutavad ja „kargavad“ (tantsivad). Mehed on passiivsed, nad vaid suitsetavad piipu ja vaatavad päält. Vagamad inimesed süütavad jaanikivitükkidel vahaküünlad, kus nad leegitsevad öö läbi. Küünaldest sulanud vaha jätab kivile iseäralikud tombud. Nii saadetakse aeg mööda jaanitule kustumiseni (pääle kesköö). Siis asutakse lühikesele puhkusele, et järgmisel hommikul pidustusi jätkata.

Asjast enam huvitatud — esijoones naised — käivad enne jaanituld ennast ojakeses pesemas, eriti jalgu ja käsi. Selleks viiakse pesemisele kaasa lapsigi. Mõni setudest joob vaid „püha vett“.

Suurem osa setudest rahuldub jaanitulepidustusega ja läheb koju. Meeksile jääjad puhkavad öist väsimust keskhommikuni. Siis kogunetakse uuesti „tsässonate“ ümber, kuhu tulevad ka preestrid, ja korraldatakse jälle jumalateenistusi, mis kestavad keskpäevani. On need möödunud, tulevad preestrid ühes pühakujudega ja nende kandjatega Petserisse tagasi ja rahvahulk valgub laiali.

Kõigiti tõenäoliselt on kõnesolevad pidustused olnud tarvitusel juba eestlaste muistsel ajal, millal neil oli omapärane tähendus päikese pöördumise ajal. Vene vaimulik valitsus on lasknud neil püsida, andes ainult omapoolse värvingu. Vene vaimulikud saidki neist pühitsustest palju ainelist kasu.

Alles minu lapseani olid Obinitza kolga setud pühitsenud umbes samasuguseid pidustusi pööripäeva ajal „Päiväkäände mäel“, täiesti omaette, vaimulikkude osavõtuta. Nende vaate järgi sündinud otse sellel mäel mingi üleloomuliku väe mõjutusel „päiväkäändumine“ — üleminek päeva pikenenemisest lühenemisele. Et vaimulikkudel neist pidustustest mingit tulu polnud, vaatasid nad nendele võõriti ja hiljem keelati need ära. Seetõttu lõppesid säälsed rahvapidad.

Et setud kõigiti ustavalt säilitavad oma lihha ja verre juurdunud usundit, võib arvata, et nad kauaks veel jäävad „pravoslavnikuiks“ väliselt, kuni vahest juurdub ja avaldub nende hingeelus mingi murrang. Sest sisemiselt on lugu teine. Nagu eelpool mainitud, pole ametlik riigiusk tunginud kuigi sügavale setukeste hingeellu, kus on rahulikult püsinud põlised esivanemate vaated.

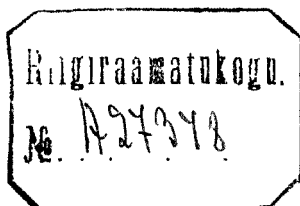
Kujukalt valgustab seda nähtust juhtum, mida ma küll ise pole näinud, kuid kuulsin seda ja olude järgi see ongi usutav. Kellelgi setu peremehel oli majas Püha Nigula kuju, keda ta eriti austas. Kui ta poeg haigestus, palus ta härdalt Püha Nigulat, et see haiguse paranemiseks kaasa mõjuks. Ei aidanud aga midagi — laps suri. Peremees vihastus „Püha Nigula“ saamatuse üle. Meelepahas haaras ta õuest kirve ja läks sellega tuppa. Kartes, et pühak vahest asjalugu märkab ja end kaitsema hakkab, hoidis ta kirve ühe käega selja taga, kuna teise käega

agaralt risti ette lõi ja pikkamisi lähenedes pühakut sõnadega meelitas. Alles siis, kui ta oli üsna pühakuju ees, haaras ta kirve ja purustas sellega oma „jumala“ tükkideks.

*

Meie rahvapõlvele on osaks antud läbi elada ülisuurt murrangut Eesti elus — vahest suuremat, kui see enne iialgi olnud: Eesti iseseisvus. Veel enam kui mujal Eestis on selle muutuse tähtsus tuntav ta kagupoolsele killukesele, endisele ugalaste osale, kes pidi elutsema ligikaudu tuhat aastat muust sugurahvast eraldatuna. Eesti oli viimasel ajal edenenu ja arenenu juba küllaldaselt elujõuliseks, nii et oleks võinud ka senistes oludes edasi elutseda. Setu rahvakillukesele oli käesolev ajajärk aga otsest eluküsimuseks; ta seisis teelahkmel: kas olla või mitte olla, kas saada venelaseks või eestlaseks, kui võtab vastu kultuuri. Senises olukorras setukestena viibida, olles nagu tarretunud olekus, uinakus, kahepaiksena, polnud muutunud oludes enam võimalik. See oli võimalik nii kaua, kui rahvakogu püsis algoludes, kulturoludest puutumata ja neist mõjutamata.

Eesti iseseisvus võimaldab teostada Setumaa eestlusega ühendamise, ühtlasi säälse sugurahva eestistamise. Selles ongi tosina aasta jooksul palju edasi jõutud.

JÄRELMÄRKUS.

Hindrik Prantsu (1858—1932) lähemad kokkupuudet Eesti avaliku eluga algasid seejärel, kui ta 1883. a. asus Tartusse. Peale rahvaluule kogumise aastate (1886—88) töötas P. „Postimehe“ toimetuses ja 1893. a. siirdus „Linda“ toimetajaks Pärnusse. 1902. a. asub P. jälle Tartusse, teeb ajakirjanduslikku kaastööd ja 1906. a. algab tegevust Tallinnas: „Sõnumetooja“ (1906—08), „Ristirahva Pühapäeva Lehe“ (1906—19) ja „Tallinna Päevalehe“ (1918) toimetajana. Pärast on jätkunud ajakirjanduslik töö vähemas ulatuses. — Ajakirjandusliku tegevuse kõrval on P. avaldanud jutustuste kogusid, tõlkeid ja rea ajaloolisi käsitlusi, nagu „Eesti rahva ajalugu“ I, II (1912—13), „Eesti kaubalaeva-selts „Linda““ (1913) jt.

Küllalt pikast ja tähelepanekuterohkest elust oli H. Prantsul kavatsus kirjutada 3-köiteline mälestustekogu. 1. köide, milleks on käesolev raamat, viib rahvaluule kogumise perioodini, teised köited pidid käsitleda ülejäänud kogemuste- ja sidemeterohkemat elujärku. Kuid 17. nov. 1932 tuli surm vahele ja nii peab avalikkus leppima ainult „Minu elukäigu“ alusega, mis sisaldab huvitavaid pärimusi, perekonnaloolisi teatmeid ja väärtuslikke tähelepanekuid maa-oludest.

Sisukord.

	Lk.
Eessõna	3
I. Esivanemad isa poolt	7
II. Esivanemad ema poolt	40
III. Lapsepõlv ja karjaskäimine	64
IV. Kooliaeg	90
V. Aja üldolud minu isa eluajal ja minu kasvueas	130
VI. Mõningaid nähtusi rahva vaimlise arengu alalt	164
VII. Täisealiseks arenemisel	197
VIII. Setumaal rahvaluulet kogumas	225
Järeilmärkus	254
